پنھنجن

ناول

منظور سھڙ

روشني

پنهنجن

(ناول)

منظور سهڙ

روشني پبليڪيشن
ڪنڊيارو
2017ع

Roshni Book No. 801

ڪتاب جو نالو: پنهون (ناول)

ليکڪ: منظور ٿهيم

ٽائيٽل اسڪيچ: اي آر آزاد

ڇاپو ڦهريون: © روشني 2017ع

ڪمپوزنگ: انور حسين سومرو

روشني ڪمپوزرس اينڊ پرنٽرز حيدر چوڪ، حيدرآباد.

ڇپيندڙ: فائين ڪميونيڪيشن، حيدرآباد، سنڌ.

ڇپرائيندڙ: روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو سنڌ.

ISBN 978-969-23172-0-7

PUNHOON (Novel)

by: **Manzoor Thaheem**

Composed by: Anwer Hussain Soomro
Roshni Composers and Printers, Hyder Chowk, Hyderabad
Printed by: Fine Communication, Hyderabad Sindh
Published by: Roshni Publication, Kandiaro, Sindh
First Edition © Roshni 2017

اسٽاڪسٽ

شاهه لطيف ڪتاب گهر، گاڏي ڪاتو، حيدرآباد

پٽائي بوڪ هائوس اوريئنٽ سينٽر، حيدرآباد ڪنگ پن بڪ شاپ، پريس ڪلب، حيدرآباد + گنج بخش ڪتاب گهر، حيدرآباد
شير يزدان بڪ اسٽال، پٽ شاهه + حيدري ڪتب خاني پٽ شاهه
لال بخش نيوز ايجنسي، ٽنڊو + ڪانياواڙا اسٽور، اردو بازار ڪراچي
رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو + رهبر بڪ اڪيڈمي، رابعه سينٽر، لاڙڪاڻو + مدني بڪ ڊپو لاڙڪاڻو + نيشنل بوڪ ڊپو، بندر روڊ، لاڙڪاڻو
نوراني بوڪ ڊپو بندر روڊ، لاڙڪاڻو + عبدالله بڪ ڊپو بندر روڊ لاڙڪاڻو
اشرف بوڪ اسٽال، مسجد روڊ، نوابشاهه + مڪتب گلشير، ليافت مارڪيٽ نواب شاهه + حافظ اينڊ ڪمپني ليافت مارڪيٽ، نواب شاهه
مهراڻ ڪتاب گهر، ڪيرو + حافظ ڪتاب گهر ڪيرو + سڪندري ڪتاب گهر، ڪيرو
العزيز ڪتاب گهر، عمرڪوٽ + المدينه ڪتاب گهر، ڇاڇرو + ٽر ڪتاب گهر، ملي
ڪنگري بوڪ شاپ، اسٽيشن روڊ، ميرپور خاص + حر ڪتاب گهر، ميرپورخاص + حلال ڪتاب گهر، اسٽيشن روڊ، ميرپور خاص
المهراڻ ادبي ڪتاب گهر، سانگهڙ
مدني اسلامي ڪتب خانو دادو + سليم نيوز ايجنسي، نيو بس اسٽينڊ، دادو + جنيد بوڪ ڊپو، دادو
مراد بڪ اسٽال، سيوهڻ + ساحر ڪتاب گهر، ڪهڏي، ميهڙ + عبدالرزاق بڪ اسٽال، ميهڙ
مرچو لال بوڪ ڊپو، بدين + رحيم بوڪ ڊپو، بدين + سوجهرو ڪتاب گهر، بدين.
مهراڻ بوڪ سينٽر سکر + ڪتاب مرڪز فريئر روڊ، سکر + عزيز ڪتاب گهر، بئراج روڊ، سکر
بخاري ڪتاب گهر، انڌان سينٽر، سکر + الفتح نيوز ايجنسي، مهراڻ مرڪز سکر
مڪتبه امام العصر، گهوٽڪي + مدني ڪتاب گهر پنوعاقل
سنڌ ڪتاب گهر، شڪارپور + مولوي عبدالحئي تاجر ڪتب شڪارپور
سعيد بوڪ مارٽ، شڪارپور + صديق حيدر ڪتاب گهر، شڪارپور
تهذيب نيوز ايجنسي، خيرپور ميرس + نيشنل بڪ اسٽال، پنج گلو چوڪ، خيرپور ميرس
خيرپور بڪ اسٽال، خيرپور ميرس + مڪتبه عزيزيه، کهڙا + سجل ڪتاب گهر، درازا
ڪنول ڪتاب گهر، مورو + حافظ ڪتاب گهر، مورو + ظفر ڪتاب گهر، گڇيرو روڊ، مورو
قاسميه لائبريري، اسپتال روڊ، ڪنڊيارو + سارنگ ڪتاب گهر، ڪنڊيارو
ميمن بڪ ڊپو نوشهرو فيروز

اڻپنا

پنهنجيءَ امڙ سائڻ

ءِ

دنيا جي مِڙني مائرن

جي نانءُ

ـ منظور ٺهيم

شروعاتي نوٽ

انسان هڪ آزاد وجود آهي

پنهنجن مونجهارن، مايوسين، کي هڪ پاسي ڪري پاڻ سيني کي هاڻ ان حقيقت سان منهن مقابل ٿيڻ گهرجي ته انسان هڪ آزاد وجود آهي ۽ ان جي آزادي واري حق لاءِ پوري حياتي وڙهڻ گهرجي.

اهو ئي احساس هو جنهن مون کي پنهون ناول لکڻ تي مجبور ڪيو پنهون دراصل آزاد انسان جو نالو آهي جنهن ۾ اسين سڀ موجود آهيون. جنهن کي رياستي ادارا ڪنهيي گم ڪري ڇڏن ٿا. هڪ رائيٽر کي بياني، احساساتي ۽ مذاحمتي هئڻ گهرجي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ته پنهنجو پاڻ کي موضوع ۾ ائين شامل ڪري جڙ ته اهو سڀ ڪجهه ان سان ئي ٿي رهيو آهي، اهو احساس ئي دراصل ڪلاسڪ ادب کي جنم ڏئي ٿو مان پنهنجي پهرين ناول 'گذري وئي برسات' ۾ به پنهنجي دل جي مسرتن ۽ خواهشن کان هٽي ڪري وڌيڪ مذاحمتي رهيس، ڇاڪاڻ ته مان پنهنجو پاڻ کي پنهنجي دل جي دنيا کان وڌيڪ پاڻ کي زمين ۽ ماڻهن ڏانهن ذميوار سمجهيو آهي ۽ پنهنجي دل کي ان لاءِ قائل ڪرڻ ۾ به ڪامياب ويو آهيان. منهنجي روح کي جيڪا ڳالهه وڌيڪ محسوس ٿي آهي اها آهي پاڪستاني رياست جو ماڻهن سان ظالمانه رويو پوءِ اهو رويو سنڌ جي نوجوان سان يا بلوچستان جي نوجوان سان روا رکي مون لاءِ انتهائي تڪليفده رهيو آهي. ڪنهن به انسان جي آزادي هڪ منٽ لاءِ صلب ڪئي وڃي اهو سوال هڪ رائيٽر کي مذاحمتي بنائي ٿو. ناول 'پنهون' انهن نوجوانن جي پٽيشن آهي جيڪي مسنگ پرسن آهن، هي ناول بلوچ تحريڪ جو ڊاڪيومينٽ به آهي.

مان هتي پنهنجن دوستن ۽ ساٿين جي محبت جو ذڪر ضرور

ڪرڻ چاهيندس. جن 'پنهون' ناول لکڻ واري مرحلي دوران منهنجي رهنمائي ڪئي. مان شڪرگذار آهيان. پنهنجي عزيز دوست رئوف نظاماڻي جو جنهن سان ناول جي خيال ۽ موضوع تي مسلسل گفتگو رهي. سائين مير محمد علي ٽالپر. پناه بلوچ. ڊاڪٽر اشو ٽاما. ننگر چنا. عزيز گوپانگ. دين محمد ڪلهوڙو جيڪي محبت ۽ عزت سان ناول جي لکڻ واري مرحلي دوران مون سان گڏ رهيا پنهنجي عقل ۽ دانش سان قيمتي مشورا ڏيندا رهيا. مان هتي پنهنجي عزيز دوست اي آر آزاد جو به سدائين شڪر گذار رهندس. جنهن منهنجي ناول لاءِ انتهائي محبت ۽ پنهنجي آرٽسٽڪ سمجهه سان ٽائيٽل ڊزائن ڪري ڏنو. مان هتي روشني پبليڪيشن جي نوجوان وڪي گهانگرو جنهن ننڍي پاءُ جيان ذميواري سان ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ سرگرم رهيو ۽ پنهون کي ڇپائڻ جي حامي پري ۽ توهان تائين پهچايو مان قدرت اڳيان پنهنجو سر هميشه نوائي رکندس. جنهن منهنجي زندگيءَ کي آسان بنائڻ ۾ منهنجي ڪيترن طرفن کان مدد پئي ڪئي آهي. ان ۾ منهنجي جيون جي ساٿي ڊاڪٽر سيما منظور ۽ منهنجي نياڻي ايما آفتاب جن جي نه وسرندڙ ساٿ سان ئي مون هن ناول جي شرعات ڪئي ۽ ان کي لکي پورو ڪيو انهن جي ساٿ کانسواءِ شايد اهو ممڪن ٿي نه سگهي ها. انهن مسلسل پنهنجي توجهه ۽ پيار سان منهنجو خيال رکيو مان اهي پل ڪڏهن به نه وساري سگهندس.

منظور ٿهيم
حيدرآباد

عشق جي اکين ۾ لٽل خواب

ڪو ماڻهو ايترو بہ ديوانو ٿي سگهي ٿو جو پنهنجي ڪنهن خيال کي پکين جيان پالي، سندن خيال رکي، کين پنهنجن خوابن ۾ اوجاڳن جا داڻا ائين آڇي جيئن ڪو هاري هيج مان ٻارين ۾ بج چڻيندو آهي يا ڪوٻار آڱرين جي ٻُل تي پوپٽ ويهاريندو آهي.

منظور ٿهيم سان ملڻ ۽ کيس سجاڻڻ کان پوءِ مون کي محسوس ٿيو تہ اهڙا ماڻهو بہ ٿيندا آهن جيڪي ٻاهر جي دنيا ۾ بہ ايترو ئي رهندا آهن جيترو اندر جي دنيا ۾. سندن سيني ۾ دل سان گڏ اُهي هزارين دلبريون بہ ڏڙڪنديون آهن جيڪي آزاد ديسن جي سُرمئي شامُن جو سرمايو هونديون آهن. دنيا جهان جي مظلوم ماڻهن جي خوابن کي لوڙهيندڙ ندين سندن اکين ۾ چوڙ ڪنديون آهن ۽ اهڙن آزاد ديسن جا سُهاڻا صبح ڏسڻ لاءِ سندن اکيون انيڪ اوجاڳن مان گذرنديون آهن جيڪي اوجاڳا عاشقن جي اکين مان گذري سفيد ڪبوترنہ تبديل ٿي ويندا آهن.

عشق جي اڪيلي پنڌ ۾ پيرن کان وڌيڪ دليون پٽون ٿيندیون آهن، وصل ۽ هِجر هڪڙي تاري تي تڙندا آهن. زندگي، موت کان پوءِ ۽ موت، حيات کان اڳ جي معني ونڊندا آهن، زلفن جا بند زنجيرن جيان ڪمند وجهندا آهن، راحت ۽ روح جي وچهرڊنيا جهان جي غريبن ۽ محڪوم ماڻهن جي اُها بک اڃ بيهندي آهي جيڪاهڪ ئي وقت سندن چهرن کان ماس ۽ اکين کان سپنا ڌار ڪري ڇڏيندي آهي.

منظور اهڙي ئي قبيلي جو ماڻهو آهي، جيڪو قبيلوماڻهن جي ابدي پيار ۽ پکين جي آزاد اڏار لاءِ پنهنجن خوابن جون سيئي موڙيون گروي رکندو آهي. جيڪو قبيلو دل ۽ دنيا جي وچهر اهڙي پل جوڙيندو

آهي جتان پنهنجي مفادن جي ڪا بہ مال گاڏي ناهي متيندي جيڪو قبيلو ٽڪٽڪين تي جھولندڙ سرفروشن جي لاشن ۽ ٽاري تي ڪومايل بھار جي پھرين گلابن تي ساڳيو مرثيو لکندو آهي. پنهنجن مٽن ماٽين، دوستن احبابن ۽ پيارن لاءِ گھٽا ئي ماٺھوڏکندا ھوندا پر اُهي ماٺھوجيڪي اجنبي ماڳن ۽ مڪانن جي ماٺھن لاءِ بہ ايترو ئي درد رکندا ھجن، جيترو درد ماٺھو پنهنجي گھاءَ ۾ محسوس ڪندو آهي، سي مان يانيان ٿو منظور جھڙا ئي ھوندا. ريشمي رُوح ۽ اڇي ھرڪ جھڙي خواب جھڙا ماٺھو.

لفظ آزادي، ھڪ ڪائنات جي وسعت رکي ٿو جنهن ۾ انسان جي ابدي حقن ۽ فرضن جي يقيني حفاظت رکيل ھوندي آهي، انهيءَ لفظ جي حرمت ۽ تقدس جي حفاظت ۽ بحاليءَ لاءِ جاکوڙيندڙ سرفروش ماٺھو ڪڏھن فتح ۽ ڪامرانيءَ سان ھمڪنار ٿيا تہ وري ڪڏھن دارورسن جي سفاڪ ريتن ۽ رسمن جي ور چڙھي ويا.

منظور بہ اھڙي ئي سرفروش ۽ ديواني قبيلي جو فرد آهي جنهن جي اکين ۾ انسانيت جي آڇپي ۽ مظلوم طبقن جي ابدي نجات واراگلابن جھڙا خواب نڙن ٿا.

اوھان جي ھٿن ۾ موجود سندس ھيءُ ناول پڙھڻ دوران مون کي لڳو تہ هي منظور کان وڌيڪ "پنهون" آهي جيڪو اڻ ڪيل گناھن جي ڏوھہ ۾ ڪنيو ڪنيو ويو آهي.

رياستي جبر ۽ سرمائيداري نظام جي بي رحميءَ تي لکيل سندس ھيءُ ناول ھن ملڪ ۾ ٽيندڙ مظلوم ماٺھن ۽ قوميتن جو اھو داستان آهي جنهن کي پڙھڻ کان پوءِ حق ۽ ناحق جي وچ وارو اھو فاصلو نظر ايندو جيڪو اڄ بہ لکين ڪروڙين ماٺھن کان اوجھل آهي. ھيءُ ناول اھڙي درد جي ڪھاڻي آهي جنهن جي دوا ڪنهن نظريي جي دوڪان تان نہ پر انهي گڏيل جدوجھد ۽ شعور ۾ پنهان آهي، جنهن کان اڄوڪو معاشرو وانجھيل نظر اچي ٿو.

ھن ملڪ جي اشرافيہ جي ھٿان انسانيت جي ڪيتري تذليل ٿي آهي. ھيءُ ناول انهي تذليل ۽ جبر جو ھڪ دستاويز آهي، جنهن ۾ استيبلشمنٽ ھٿان زوري گم ڪيل ماٺھن جي جدائي ۽ انهن مان

ڪيترن ئي بيگناه انقلابين جي روڊن تي قتو ڪيل چچريل لاشن جا اکين ڏٺا احوال آهن.

منظور جو هيءَ ناول "پنهون" عالمي ضمير جي ڪورٽ ۾ داخل ڪيل اهڙي پٽيشن آهي جنهن جي پهرين ٻڌٽي تائين الاءِ جي ايجان ڪيترا گلابن جهڙا ماڻهو ٽارين تان ٽوڙيا ويندا.

هيءَ ناول ايندڙ وقت ۾ جڏهن بلوچستان جي درسگاهن ۾ پڙهايو ويندو تڏهن انهيءَ دور جي نسل کي سپ ستم ياد پوندا جيڪي سندن ابن ڏاڏن مٿان حڪمرانن بہ روا رکيا تہ سردارن بہ!

عزيز گوپانگ

(1)

ڪالهوڪي بارش جي ڪري پهاڙن جو رنگ هلڪو سُرمئي ٿي ويو آهي ۽ هر طرف کان زندگي جڙ جاڳي پئي آهي. اڪيلو چڪور ئي نه هو جيڪو ڳائي رهيو هو ان سان ڳائڻ وارن جو ميلو متل هو. تيز هوا ۾ انهن جا گيت قدرت جي سنگيت جو شاهڪار هئا. هن موسيقي جو خالق يقيناً ڪٿي وينو اهو سڀ ٻڌي رهيو هوندو. پر هو هڪ ٻئي مسافر کي به ڏسي رهيو آهي جيڪو ماٺهن جي هجُوم کان ڏُنڊي هِتي اچي پهتو آهي.

جام دُرڪ حيرت جي حد تائين ٽڪل ٿي نظر آيو. هن جا پير متيءَ سان لٽجي ويا هئا. هوا تازي ۽ ٺڏيري هجڻ جي باوجود هُن جو جسم گرم ۽ پگهر ۾ شل ٿي ويو هو. پري پري تائين هي اڪيلو ئي هو جيڪو پهاڙن جي هڪ سلسلي جي سامهون بينو هو. زندگي رقص ۾ هجڻ جي باوجود هڪ شور هو جيڪو هن جي اندر ئي اندر ۾ ويو ٿي وڌندو پهاڙن جي ڪچ کان سنئون سڌو پٽ پري تائين ڦهليل هو. جنهن مان هِي اِهو اندازو ڪري رهيو هو ته شايد هن کي هتي ئي ڪٿي رات گذارڻي پوندي. جڏهن ته هن چاهيو ٿي رات کان اڳ هي ڪنهن انساني آبادي تائين پهچي وڃي چاڪاڻ ته پهاڙ رات جو وڏيڪ خطرناڪ ٿي وڃن ٿا.

هي اڪيلو آهي ته چاٽيو جام دُرڪ پاڻ سان ڳالهايو. هي پهاڙ ئي ته هن جي زندگي آهن. راه به ته روشني به. هنن جي درميان ته هي وڏيڪ محفوظ آهي.

پر پوءِ نه جاڻ ڪهڙو خوف هن کي بيچين ڪري رهيو هو. دراصل هي هن علاقي کان اڻ واقف آهي. اجنبيت جو احساس هن کي خوفزده ڪري رهيو آهي.

ڄام دُرڪ بيهڻ کان سواءِ مسلسل هلڻ جو فيصلو ڪيو هن ڪي اميد هئي تہ شام ٿيندي ٿيندي هي ڪنهن وسنهہ تائين پهچي ويندو پر مسلسل هلڻ جي باوجود نہ هن ڪي وسنهہ نظر آئي، نہ ئي رات ڪي روڪي سگهيو هلڪي اوندهہ هن جي متان ڇانئجڻ لڳي تہ هن ڪي اهو ڏسي راحت ملي تہ چنڊ هن متان ٻيئو پنهنجي سفيد شفاف روشنيءَ جي بارش ڪري رهيو آهي، چنڊ ڪنهن نيڪ دل بزرگ جيان هن جي رهنمائي ڪندو ٿي ويو پر پوءِ بہ هيءُ اڪيلو ئي هو جيڪو ويران رستي جي وچ ئي وچ مان هلندو ٿي ويو.

هن جي متي جا وار وکريل ۽ بي ترتيبيءَ سان وڌيل هئا ۽ ڏاڙهي جو رنگ چنار جي وڻ جهڙو زرد مائل ٿي ويو هو هن جا ڪلها هيٺ جهڪيل هُئا پر انُ جي باوجود هُن جي قدمن جي رفتار ۾ ڪا ڪمي نہ آئي هئي، هي هلندو بہ پئي ويو تہ پاڻ سان ڳالهائيندو بہ پئي ويو.

غير معمولي طور تي چنڊ اڄ وڌيڪ روشن ٿي ويو هو اهو ڄام دُرڪ جو خيال هو يا حقيقت پر اها حقيقت هئي، چنڊ جي روشني سبب زمين جي وصف تہ واضح ٿي وئي هئي پر ساڳئي وقت ڄام دُرڪ جي چهري جا نقش بہ واضح ۽ چٽا ٿي پيا هئا.

هي ڪو پنجويهہ ـ چويهہ سالن جو مضبوط ۽ قدآور بلوچ نوجوان آهي، جنهن جو روح تنهائي جي درد کان نہ پر ڪنهن حادثي جي سبب بيچين آهي، هن ان مان نجات حاصل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

هي جتان وڃي رهيو آهي پري پري تائين لئي ۽ ڪجي جا وڻ ٻيڻل آهن، ائين پئي محسوس ٿيو جڻ زمين تي ماڻهن جو ميلو لڳل آهي جيڪي پاڻ ۾ ڳالهائيندا، ٽهڪ ڏئي کلندا ٻانهون فضا ۾ لهرائيندا خوش ٿي رهيا آهن. تيز هوا جي گُهلڻ جو رڌم[1] پيرڪ جي سارنگي جي لازوال موسيقي جيان ٿي لڳو.

۽ رکي رکي پيسو، ڳيري، پاريهر، چنڊول ۽ چڪور جو آواز هن

---

[1] بلوچ موسيقي جو عظيم سارنگي نواز، حضرت مست توکلي جو نندو پاءُ، جنهن جو پنهنجي گهر واري سان عشق هو ۽ ان سان هڪ منسلڪ حادثي جي نتيجي ۾ هن بہ خودڪشي ڪئي، مست توکلي پنهنجي پاءُ پيرڪ جي سارنگي جانداران پهاڙ جي چوٽي تي رکي چڏي، هن جي بقول: پيرڪ ڪان پوءِ سارنگي جو اهو ئي اصل مقام آهي.

کي پاڻ ڏانهن متوجهہ ٿي ڪيو جنهن کي ڏسڻ، سُڃاڻڻ ۽ ٻُڌڻ لاءِ ڪا گهڙي بيهي ٿي رهيو.

جام دُرڪ هتي ڪيئن پهتو؟

چملانگ جي زرخيز وادي هن جو گهر ئي نہ هو هن جي زندگي هئي. جتي ڪالي مندر کان وهندڙ آبشار چملانگ جي پوري وجود لاءِ ان قدر لازم هو جو هر ماڻهو ان جي احترام ۾ مندر کان پنهنجو سر نوائي گذرندو هو. هر ماڻهو جڙ چملانگ سان جڙيل هو هتي جڙيل هجڻ جي معنيٰ نيائڻ ۽ محبت ڪرڻ آهي، انهن جو پنهنجو پاڻ سان، قدرت سان ۽ چملانگ سان رشتو ابدي هو هميشہ کان ، اهو رشتو هڪجهئي جي احترام سان جڙيو هو.

وادي چملانگ هميشہ کان ديس جي ماڻهن کي سهارو ڏنو ۽ خوراڪ جي ڪيترن ئي ذريعن جو بندوبست ڪري مقامي آبادي کي پيٽ پري کائڻ لاءِ ڏنو هي ماڻهو بہ هميشہ ان جي عقيدت ۾ گيت، پڃن ڳائيندا، ان جي عظمت کي سلام پيش ڪندا رهندا هئا. جام دُرڪ نهايت ئي فرمانبردار ۽ بهادر شخص جنهن وادي چملانگ ۾ پنهنجو ٻالڪپڻ ائين گذاريو جڙ کنهن يڪشو پهاڙ جي کنهن خاموش ترين حصي ۾ عبادت ڪئي هجي، هتي کنهن بہ انسان جو پنهنجو ڪجهہ بہ ناهي هڪ 'ڪميُون' سماج جيان، مال مويشي کنهن جي بہ نگراني کان سواءِ چَري ٿو ۽ واپس پنهنجن وٽاڻن تي اچي ٿو پکي هن وادي جي ماڻهن جي ۽ ماڻهو پکين جا گهر ڀاتي آهن، هن وادي جي ماڻهن کي هڪ ئي جُنون آهي سارنگي کي سُر سان وڄائڻ جو. چانڊوڪي رات ۾ تہ اهو سلسلو پوري رات جاري رهندو هو ٻڌڻ وارا بہ ان محفل ۾ ان قدر شامل ٿي ويندا هئا جو انهن کي کنهن ڳالهہ جي سُڌ ئي نہ رهندي هئي، هي پنهنجن روايتن ۽ من جي آسودگي کي وادي چملانگ جي تخليق ۽ ان جي مهربان هٿن جي سخاوت جو تسلسل سمجهندا هئا. هڪ عظيم وادي جنهن جون شاندار بلند چوٽيون، هموار ۽ زرخيز ميداني علاقا شيوو جي حفاظت ۾ آهن ۽ مهاڀرش چملانگ جا داستان ٻڌائي ماڻهن کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيندا هئا تہ سيني جوسر فخر کان اوچو ٿي ويندو هو.

جام دُرڪ جو ڏاڏو مير سالار خان جنهن پنهنجي زندگي ڪنهن عشقيہ نظر جيان گذاري، هن کي پهاڙن ۾ پنهنجي ديس جي ماڻهن سان عشق هو. سدائين سفر ۾ رهندڙ هي شخص خان قلات جي دربار جو اهم فرد هو. قلات ان وقت پوري بلوچستان جي گادي جو هنڌ هو.

مير سالار تي سڀ جو پروسو هو، پوري هندستان ۾ جڏهن انگريز مخالف تحريڪ مذهبي، نسلي ۽ علحدگي جي تحريڪ ۾ تبديل ٿي وئي تہ انهن علائقن لاءِ ڏکي گهڙي جي شرعات ٿي جيڪي ان وقت نسلي ۽ مذهبي خون خرابي کان محفوظ هئا. قلات ۾ انهن مان هڪ هو. ايران ۽ افغانستان هڪ مخلص پاڙيسري جو فرض نيائڻ بجاءِ شاطر پوڙهي وارو ڪردار ادا ڪرڻ لڳا. انهن رياستن جي بادشاهن هڪ عرصي تائين پنهنجي زمين ۽ ماڻهن لاءِ خدا پاران موڪليل والي سڏائڻ کان پوءِ انهن مٿان راج جي حق کي محفوظ ڪري ورتو هو جنهن کي سياسي ۽ مالي سگهہ انگريز سامراجيت ڏني ٿي. مير سالار خان جي ايران ۽ افغانستان جي سياست تي خاص دسترس هئي ۽ سياست جي مختلف نظرين تي هڪ خاص نقطہء نظر رکندو هو. هن جي خيال ۾ ايران ۽ افغانستان جون رياستون پنهنجي داخلي بحران جو شڪار آهن، جيڪي هڪ ڏينهن ختم ٿي ويندیون.

مير سالار خان بلوچستان جي قومي ۽ خودمختيار رياست جو حامي هو ۽ بلوچستان کي ڪنهن بہ رياست سان ڳنڍيل هُجڻ بجاءِ آزاد ۽ خودمختيار هُئڻ جو حامي هو. هن کي پنهنجن ماڻهن جي صلاحيت تي پروسو هو. هن کي بلوچستان جي سرزمين هيڻان پنهنجي گذر سفر جي وسيلن جي پروڙ هئي ۽ انهن جي حفاظت جو بہ احساس هو ۽ اهو بہ احساس هو تہ پاڪستان جي وجود اچڻ سان هو وڌيڪ غير محفوظ ٿي ويا آهن. 1947ع ۾ پاڪستان جي پيدائش وقت قلات کي زبردستي پاڪستان ۾ شامل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي وئي تہ مير سالار خان جو موقف قلات جي خان کان بہ وڌيڪ سخت هو. ان کي اُنهيءَ جو اندازو هو تہ پاڪستان پنهنجي ابتدا کان هڪ نسلي ۽ مذهبي علحدگي جي بنياد تي وجود ۾ ايندڙ رياست آهي جيڪا اڳتي هلي مقامي قومن لاءِ خطرناڪ ثابت ٿيندي. هن خان قلات کي

واضح طور چيو تہ هن رياست مان ڇڳائي جي ڪا اميد نہ رکي، مير سالار خان ان وفد ۾ بہ شامل هو جيڪو انگريزن سان بلوچستان جي خودمختياري جا معاملا طئي ڪرڻ لاءِ دهلي ويو هو تہ ٻئي طرف ڪجهہ نام نهاد بلوچن جي حمايت سان بلوچن کي زبردستي پاڪستان ۾ شامل ڪرڻ جو اعلان ڪيو ويو مير سالار خان وفاق ۾ شامل ٿيڻ کان انڪار ڪيو.

هڪ ڏينهن سج لهڻ کان ڪجهہ دير اڳ ۾ چملانگ جي وادي مٿان اوچتو ظاهر ٿيندڙ پاڪستان ۽ ايران جا گن شپ هيليڪاپٽر تيزيءَ سان آيا ۽ هزارين ٽن بارود اڇلائي ڪيترين ئي عورتن، ٻارن ۽ واديءَ جي سورمن جو خون ڪري هليا ويا. ڄام دُرڪ ايجان معصوم هو هي انهن خوشنصيب ٻارن مان هڪ هو جيڪي بچي ويا هئا. بلوچن کي مرضي کان سواءِ پاڪستان ۾ شامل ڪيو ويو. طاقتور بي رحمي سان بلوچن کي ماريندو سندن زمين تي قبضو ڪندو ويو. آزادي انسان لاءِ ضروري آهي، ان کي قائم تڏهن رکي سگهجي ٿو جڏهن آدرش جا حصول واضح ۽ چٽا هجن. مير سالار خان، چملانگ جا زرخيز ميداني علائقا ڇڏي باران لڳ جي پهاڙي سلسلن جو رخ ڪيو. وادي چملانگ هن کي پنهنجن ٻانهن ۾ لڪائي نڪرڻ جو محفوظ رستو ڏنو ان وعدي سان تہ هو وري موٽندو.

❋

(2)

بلوچن کي پاڪستان ۾ شامل ڪرڻ جو اهو يڪطرفہ فيصلو هو پاڪستان ۾ انساني ۽ قومي آزادي بي معنيٰ ٿي وئي. وفاق خود سان مقامي آبادي خلاف جنگ جا رستا کوليا. وقت چملانگ جي سورمن کي نئين آزمائش لاءِ تيار ڪري رهيو هو. وقت گذرڻ سان جام دُرڪ چملانگ وادي جي روح کي وڌيڪ ويجهو ٿيندو ٿي ويو.

سمورا انسان تبديل ٿيندڙ حالتن جو نتيجو آهن؟ جام دُرڪ پنهنجو پاڻ کان سوال ڪيو. آزادي جي کهڙي معنيٰ آهي؟ ڇا هي اصل کان انسان جي وجود سان گڏ جنم ونڌي ٿي؟ دک درد جيڪڏهن غلامي جي پيداوار آهن تہ ان ۾ انسان لاءِ داخلي تعمير واسطي کهڙي ڳالهہ پوشيده آهي؟ اهڙا ۽ اهڙي قسم جا سوال جام دُرڪ کي باران لڪ جي پهاڙن جي درميان سوچڻ تي مجبور ڪندا هئا. هتي هي اجنبي هجڻ جي باوجود باران لڪ جي پهاڙن سان همڪلام ٿيندو هو ۽ صبح سوير انهن جي قدمن کي ڇهي انهن جي سرگوشين کي غور سان ٻڌڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هو پنهنجي داخلي احساسن کي پهاڙن جي بلندي ڏيڻ لاءِ پاڻ کي زمان ۽ مڪان کان آزاد ڪري چڏيندو هو. هو پنهنجا سمورا خيال باران لڪ جي حوالي ڪري چڏيندو هو ۽ پنهنجي دل ۽ دماغ کي نَوَن خيالن ۽ احساسن لاءِ خالي ڪندو هو تہ جيئن قدرت ان ۾ نئين طرح سان پنهنجا رنگ پري سگهي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو هي پنهنجي اندر جي خوف مٽان حاوي ٿيندو ويو. اهو خوف جيڪو هن کي پاڪستان جي فوجين جي گولا باري ۽ گولين جي خوفناڪ پڑاڏن جي صورت ۾ پنهنجي ٻالڪپڻ کان مليو هو.

جام دُرڪ وقت کان ڪجهہ فاصلي تي رهڻ ۽ ان کي پنهنجو تابع ڪرڻ جي بجاءِ ان کان پنهنجون اکيون بند ڪري ڇڏيون هيون. هن لاءِ ائين ڪرڻ ضروري ٿِي پيو هو هڪ انسان جڏهن پنهنجي سڃاڻپ ۽ پنهنجي زمين وڃائي ٿو تہ هو وقت جي گرفت کان آزاد ٿي پنهنجو جيون گذارڻ چاهي ٿو ڪائنات جو هڪ ننڍڙو يونٽ جنهن جي هستيءَ ۾ وقت جي ڏور هجڻ گهرجي. ٻين جي هٿن جو محتاج رهي ٿو.

جام دُرڪ پوري دنيا جي ماڻهن لاءِ پُل بنجڻ چاهي ٿو ان جو دماغ آفاقي ۽ لافاني آهي. هن ۾ ڇاڻڻ جي ڪلا آهي ۽ تبديل ڪرڻ جو حوصلو. پر انسان ۽ وقت جي وچ ۾ هڪ خلا ان کي ڪيترن ئي ماڻهن لاءِ اجنبي بنائي ڇڏيو آهي. جام دُرڪ هن دکي ديس جي ماڻهن لاءِ اجنبي ٿي ويو آهي. اجنبيت کي هي ڪيئن پار ڪري. ڪيئن باران لڪ مان رستو ٺاهي جيڪو هن کي هڪ پيرو ٻيهر وادي ڇملانگ جي زرخيز ميداني علاقن ڏانهن وٺي وڃي.

ويدانت ۾ لکيل آهي تہ انسان پنهنجي وجود ۾ حاضر بہ آهي تہ غائب بہ. موجود بہ آهي تہ عدم بہ. هي ٻنهي ۾ برابر تقسيم ٿيل آهي. هي پنهنجي شعور مان جن شين کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو حقيقت ۾ انهن جو روپ ڪجهہ ٻيو آهي. هي شين کي پنهنجي نظر سان سمجهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو پر ڪنهن بہ نتيجي تي نہ ٿو پهچي. هِن جي سمجهہ تمام گهٽي مختصر آهي. انسان صدين کان سنسار کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو اچي ٿو مگر اُن جي حصي ۾ تہ چند ڪٽائي آيا آهن.

ڀڳوت گيتا ۾ ڪرشن چيو ڪائنات جو وهنوار انسان جي عمل تي هر طرح کان اثر انداز ٿئي ٿو پر انسان راڄ ڪرڻ جي خيال کان ائين سمجهي ٿو تہ.

مان آهيان ۽ سدائين لاءِ آهيان.

جام دُرڪ جو چهرو باران لڪ جي پهاڙن اڳيان جُهڪيل آهي. هن کي پنهنجي سُڃاڻپ ٽي گهرجي. هي ڪنهن طرح ڇاڻڻ چاهي ٿو تہ هن کي وادي ڇملانگ کان ڇو ڌار ڪيو ويو هي پنهنجي گهر جي هوندي جلاوطنيءَ جي زندگي گذارڻ تي ڇو مجبور آهي؟

ڄام دُرڪ پنهنجي دل ۾ دماغ کي ان ڳالهه لاءِ پختو ڪرڻ لڳو تہ وادي چملانگ جا زرخيز ميداني علائقا هُن جا آهن، جن ڏانهن هن کي هاڻ واپس وڃڻ گهرجي، جتي هن پنهنجي جيون جا قيمتي پل گذاريا جتي چملانگ وادي جي ٻانهن جي سهاري گهري نيري آسمان کي ڇهڻ جي ڪوشش ڪئي، هن پنهنجو ڪنڌ نوائي باران لڪ جنهن ڪنهن رهبر جيان هميشہ هِن جي رهنمائي ڪئي، هِن گوڏن ۾ جُهڪي سندس احسان مجيو جنهن هن جي ورهايل وجود کي هڪ احساس ۾ سموئي ان کي تنهائيءَ کان محفوظ رکيو.

پنهنجي وجود ۾ ورهايل ڄام دُرڪ کي اهو بہ احساس آهي تہ باران لڪ جي پرپيچ رستن ۾ طلسماتي زندگي هن جي بي چين روح کي چين ڏنو هن کي ڏيان ڏنو تہ جيئن هي پهاڙن جي لافاني حقيقتن کي ڄاڻي سگهي، ٻولي ڏني تہ جيئن هي پنهنجي تشريح ڪري سگهي.

پرهي هاڻ پنهنجي ديس چملانگ جي زرخيز وادي ڏانهن سفر ڪرڻ چاهي ٿو جتي هن پنهنجا ٿهڪ ڇڏيا هئا جيڪي شايد اڃان تائين نڙندا هجن، اهي سمورا چهرا جن سان هن جي انسيت هئي، جيڪي سپ هن جا مائٽ هئا، هن کي نظر اچي رهيا آهن، هن جي ڪنن ۾ سارنگي جو آواز گونجندو رهي ٿو هي ڪنهن طرح پاڻ کي ان حادثي کان هڪ پل بہ الڳ ڪري ناهي سگهيو ۾ پاڻ کي ان نقطي تي اچي بيهاري ٿو تہ هي تيار ٿئي چملانگ وادي جي زرخيز ميداني ۾ سرمئي پهاڙن ڏانهن واپس ٽيڙ جي لاءِ ۾ هاڻ هن کي باران لڪ کي خدا حافظ چوڻ گهرجي.

❊

(3)

جام دُرک ڏهني طور تي سخت بي ترتيبي ۽ اضطراب ۾ آهي، هن کي کا خبر کانهي ته هي کاڏي وڃي رهيو آهي، هي پهاڻن کان هيٺ لهي هڪ نئين دنيا ڏسي رهيو آهي، هن کي معلوم نه هو ته هي کهڙو علائقو آهي، پر هن کي ان ڳالهه جو احساس هو ته هي جيڪو هن جي سامهون آهي، کليل ميدان، آسمان ۾ جُهولندڙ چنبڙ، جڙ هن جي پنهنجي وجود جو حصو آهن، هنن کي جڙ هي ازل کان جاڙي سڃاڙي ٿو پر رکي رکي هن کي اهو خيال ٻه ستائي رهيو هو ته هي کنهن وٽ وڃي رهيو آهي، هتي ته هن کي کوبه نه سڃاڙي، هن کي ٻڌايو ويو هو ته پاکستان جي فوج پوري بلوچستان تي قبضو کري ورتو آهي ۽ کيترن نوجوانن کي جيکي آزادي جي حق لاءِ وڙهيا، گم کيا ويا آهن، هي مقامي حالتن کان بيخبر آهي.

زندگيءَ جو فلسفو پنهنجي ليکي روح جي راحت ٻه آهي ته اذيت ٻه، ان چکر کان کو ٻه پاڻ کي آزاد کري ناهي سگهيو اهو فلسفو جيکو انسان کي سفر ۾ رکي ٿو ۽ کنهن جمود کان سواءِ جاري رهي ٿو جام دُرک ان پوري سفر کان محروم رهيو هن کي پنهنجي ٻالکپڻ ۾ پنهنجو ديس تياڳڻ تي مجبور کيو ويو جڏهن ته بلوچ سماج ۾ گهوڙي سواري کرڻ، بندوق کي جسم جو حصو سمجهڻ، خنجر جي ڌار تيز رکڻ، هڪ سورمي واري زندگي گذارڻ، شامياني کي مهمان داريءَ لاءِ استعمال کرڻ ۽ سارنگي مان لازوال سُر کڍڻ جهڙا هنر سيکاريا ويندا آهن، بلوچ سماج ان فلسفي جي آڌار تي بيٺل آهي. ظاهر آهي ته اهو سڀ انسان کي ان کري سيکاريو وڃي ٿو ته جيئن منجهس مقابلي کرڻ جي صلاحيت پيدا ٿئي، هو جُڙي وڃي پنهنجو

پاڻ سان، ماڻهن سان ۽ زمين سان، اهو رستو بيحد ڏکيو ۽ آزمائش ڀريو هوندو آهي پر هڪ بلوچ اهو ڪم فخر سان ڪري ٿو.

ڄام دُرڪ ته بالڪل ڪان پهاڙن جي حفاظت ۾ هليو ويو. هن لاءِ سماجي لڳ لاڳاپا، تومن ۽ نظرين سان جُڙڻ ۽ انهن جي تاريخي حيثيت وارا سمورا تجربا ته اڌورا رهجي ويا. هن پنهنجي چوڌاري محدود دنيا ڏني ۽ رُڳو پهاڙن سان همڪلام رهيو. جنهن هن کي خيالن جي بلنديءَ ته ڏني پر هي مختلف علائقن ۽ ماڻهن جي نفسيات کي سمجهڻ جهڙن تجربن کان محروم رهيو.

ڄام دُرڪ ان پروسي تحت رستي جي وچ ئي وچ مان تيز تيز وڃي رهيو هو ته جيئن هن کي ڪٿي ڪو ماڻهو نظر اچي يا ڪو گهر ته جيئن اِهو معلوم ڪري سگهي ته هِي ڪٿي آهي ۽ ڪيڏانهن وڃي رهيو آهي. هن کي پري پري تائين ڪجهه به نظر نه ٿي آيو هي پگهر ۾ شل ٿي ويو هو هن کي سخت بک لڳي هئي، هن جا پير به زخمي ٿي پيا هئا، هن وڌيڪ هلڻ جي بجاءِ اُتي ئي ڪنهن ڪنڊ پاسي رات گذارڻ جو فيصلو ڪيو. هن هميشه پهاڙن جي ٻانهن ۾ پنهنجي زندگيءَ جون راتيون سمهي گذاريون هيون، هِي زندگي جي نون تجربن مان گذري رهيو هو.

زمين لاءِ چنڊ جي تخليق خدا جي ڪيترن رازن مان هڪ راز آهي، رامائڻ ۾ چيل آهي ته: چنڊ، قدرت جي جوڙيل تصويرن کي چٽو ڪري ٿو. هي ڪنهن سمنڊ مٿان روشن ٿئي ٿو ته هر انسان قدرت جي ان شاهڪار تخليق کي ڏسندو ئي رهي ٿو. اهڙا ڪيترا منظر چانڊوڪيءَ ۾ روشن ٿي وڌيڪ ڇِٽا ٿي وڃن ٿا. هن اهڙيون ڪيئي راتيون پهاڙن جي وچ ۾ رهندي گذاريون پر ميداني علائقي جي زرخيز زمين تي هي چنڊ کي مختلف انداز ۾ ڏسي رهيو آهي، پري پري تائين ڦهليل ميداني علائقو پنهنجي اندر ڪنهن به شيءِ کي لڪائي ناهي سگهيو. هر شيءِ ظاهر آهي، زمين جو حسن، اُن جو لباس، سندس ڇهري جون وصفون، ڪنهن نوجوان ناري واري چال ۽ جادو جي حد تائين هوا جو رڌم ۽ ان تي پکين جو مدهوش ڪندڙ ناچ، ڄام دُرڪ پنهنجين اکين سان اهو سڀ ڏسي رهيو آهي ۽ ان محفل جو انتظام ڪندڙ آهي، آسمان جو روشن چنڊ.

هيءَ ڪيڏي نہ فخر جي ڳالھ آهي، تہ اهو سڀ آزاديءَ جي احساس سبب آهي، پر رياستون ۽ ماڻھو بہ پنھنجي طاقت کي ٻيٽي ڪرڻ جي خيال کان ان جي وچ ۾ ديوار بيھاري ان تي قبضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، ان لاءِ ماڻھن کي لڏپلاڻ ڪرڻ تي مجبور ڪن ٿا ۽ بيحد سفاڪيءَ جو مظاھرو ڪندي ماڻھن جو خون ڪن ٿا.

جام دُرڪ اھڙن ۽ اھڙي قسم جي ٻين انيڪ سوالن تي سوچيندو، غور ڪندو سُمھي رھيو ۽ ڪيڏي مھل ھِن کي ننڊ اچي وئي، ان جي کيس ڪا سُڌ ئي نہ رھي.

*

(4)

چامر دُرڪ کي گهري ننڊ اچي وئي. ڪائنات جي هر شيءِ جڙ خاموش ٿي وئي. سموريون ڪهاڻيون جيڪي هن کي بيچين ڪري رهيون هيون. گهڙيءَ کن ۾ غائب ٿي ويون. هڪ هوا ئي هئي جنهن کي سانت نه آئي. زمين تي هن جي چيرن جي چمڪار وڌي ويڃي ٿي. جڙ ڪيتريون گوپيون هڪ ئي وقت محوِ رقص هجن. امن ۽ سڪون جو رقص. ڪائنات ۾ جڙ پنهنجي صدين جي درد کي وساري هن رقص جو حصو ٿي ويڃي ٿي.

سج جي ايرڻ کان ۾ گهٽو اڳ ڪو هٿ چامر دُرڪ جي ڪلهي کي ڇُهي ٿو ۽ هُن کي جاڳائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هن پاسو ورائي ڪجهه سمجهڻ ۽ ڏسڻ جي ڪوشش ڪئي ته هن کي ائين محسوس ٿيو ته ڪو شخص هِن مٿان بيهي هن کي اڌارڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. توڙي جو هن جو چهرو چنڊ جي روشنيءَ جي باوجود پوري طرح چٽو نظر نه ٿي آيو پر هن جي سهڻي سياهُ مان لڳي پيو ته هي سهڻي دل رکندڙ عزت پريو شخص آهي.

چامر دُرڪ يقين ڪرڻ جي حالت ۾ هن اجنبي جو هٿ پڪڙي اٿڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. ان کي ڇُهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو ته جيئن يقين ڪري سگهي ته هي ڪنهن خواب ۾ نه پر حقيقي ماڻهو جي سامهون آهي. چامر دُرڪ اڃي بيٺو. هن اجنبي ڏانهن نهاريو. هن جو خوبصورت چهرو چنڊ جي روشنيءَ ۾ وڌيڪ نڙيل. ڪليل ڪنهن ڪنول جيان ٿي لڳو. نرواڻ حاصل ڪيل چهرا اهڙا ئي هوندا آهن. هن پاڻ سان ڳالهايو.

"توهان ڪير آهيو ۽ هتي ڪيئن پهتا؟"

اجنبي ڪجهه گهڙي جام دُرڪ ڏانهن نهاريندي پڇيو.
جام دُرڪ پنهنجي دل ۽ دماغ کي هڪ جاءِ تي آڻيندي پنهنجو تعارف ڪجهه هِن طرح سان ڪرايو:

منهنجا دوست،
مان جام دُرڪ
باران لڪ کان هليو آهيان
وڃان ٿو
چملانگ وادي جي زرخيز ميداني علائقن ڏانهن
جتي منهنجي وجود جا ڪيئي حصا هر طرف پکڙيل آهن،
منهنجي
ٻالڪپڻ جو چيخون به،
جيڪي چملانگ وادي جي سيني ۾ اڃان به تازيون آهن،
مون پنهنجي اندر ۾ ڪيترن سالن جي خاموشي کي
روڪي رکيو هو
ته جيئن وقت جي رفتار کي سمجهي سگهان
چملانگ وادي
جنهن ۾ رهندڙ ڪيترن ئي خاندانن،
عورتن، ٻارن مٿان بارود اڇلايو ويو
جنهن جي سورمن جا قصا فارسيءَ جي مشهور شاعرن ڳايا.
جن جي سارنگي جو آواز پوري وادي کي رقص ڪرڻ تي مجبور ڪيو ٿي
اهي سڀ انڪار جي نذر ٿي ويا
ماريا ويا ، جلاوطن ڪيا ويا
پاڪستان کان انڪار،
جنهن بلوچن جي سچاڻپ ٿي کسي.
انسان بي معنيٰ ناهي
نه ئي غلام
جنگ، بندوق هلائڻ يا قبضو ڪرڻ جو نالو ناهي

جنگ آدرش بہ آهي،
پنهنجي زمين لاءِ جنگ
مان وريو آهيان
چملانگ وادي جي زرخيز ميدان ڏانهن
تہ جيئن مان ان جي زخمي روح جي غم کي مِٽائي سگهان
هي زندگي غير رواجي ۽ پٽريلي آهي.
مان ڇام ڊُرڪ هن راه ۾ توسان هم ڪلام ٿيو آهيان
منهنجا دوست.

اجنبي، ڇام ڊُرڪ جي تعارف کان پوءِ پنهنجو تعارف بہ ڪجهہ ان انداز سان ڪرايو:

چملانگ وادي جا سپوت
توکي مون سان گڏ گذرڻو آهي، ڪليل ميدانن ۽ پهاڙن مان.
رڙڻي جي بي رحم ريت
انسان کي پنهنجي سچاڻپ ڏئي ٿي،
ان آزمائش لاءِ تيار رهجان
پنهنجو حوصلو سنپالي، سرحدن مان گذرجان.
پنهنجي منزل جو مان رکجان.
پياسي ۽ غير آباد ڏرتي کي تنهنجو صبر ٿو گهرجي،
توکلي جي منزل ۽ راه.
ڏور پهاڙن طرف آهي.
جانداران پهاڙ جي بلندي توکي رقص لاءِ سڏي ٿي.
ان جي ڪليل ڇهري جي چمي ونجان.
پهاڙ جانداران جون گهريون ترايون، ڪايون ۽ ڏک سک
اُس ۽ ڇانوَ جا زرخيز ميداني علائقا.
خاص ڪري مخماڙ جي وادي، ان جي ڪنارن کي
پاڻي سان لبريز ڪجان.
منهنجا دوست! غم جي رواني کي گذرڻ ڏي

ڀ نئين صبح جو استقبال ڪر
توڪي مون سان گڏ گذرٽو آهي، ڪليل ميدانن ڀ پهاڙن مان.

ڄام دُرڪ پنهنجن پيرن تي سڏو ٿي ٻيٽو. توڪلي هن جي چهري جي بي ترتيبيءَ کي ڏسي رهيو هو.
هنن ٻنهي جي گفتگو مان سندن ڪردار هڪٻئي لاءِ احترام ڀ محبت جو خاڪو واضح ٿي ويو هو.
"منهنجا عزيز دوستا! تون ته اسان جو پنهنجو آهين، تنهنجو سفر نهايت ڪٺن آهي، مان تنهنجي نرم دل جي قريب رهي تنهنجي ڪا مدد ڪري سگهان ٿو؟ توڪلي، ڄام دُرڪ جي ڪلهي تي هٿ رکندي پاڻوهه مان ڪانئس پُڇيو.
"توڪلي منهنجو نالو آهي." توڪلي پنهنجو نالو ٻيهر ٻڌايو.
هي رستو سڏو منهنجي ڳوٺ ماڻڪ بند ڏانهن وڃي ٿو. تون هن وقت مري قبائل جي علاقي ۾ سفر ڪرين پيو.
منهنجو ڳوٺ ماڻڪ بند جتي دل جي آسودگي ڀ راحت حاصل ڪرڻ جي خيال کان ڪيترا ئي انسان هڪ عظيم نظميا واري زندگي گذاري رهيا آهن. هي ڳوٺ پرجوش نوجوانن جو سهارو آهي جيڪي پنهنجي زندگيءَ جون ڪيتريون بهارون ان مقصد لاءِ قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهن ته هي قوم هميشه آزادي سان ڀ خودمختاري سان زنده رهي. هي سرزمين ڪمزور ماڻهن کي سهارو ڏئي ٿي ته بهادرن کي هميشه ياد رکي ٿي.
ڄام دُرڪ جي دل توڪلي جي اهڙي اظهارِ بيان تي جوش منجهان پرجي وئي.
مون توکي جنهن حالت ۾ زمين تي ليٽيل ڏٺو ان مان مون کي اهو گمان ٿي رهيو هو ته شايد تون هن دنيا ۾ ناهين رهيو. توڪلي ڄام دُرڪ ڏانهن نهاريندي چيو.
تنهنجا وار وڏيل ڀ بي ترتيب آهن ڀ ڪپڙن جي حالت به خراب ٿي وئي آهي، ائين لڳي ٿو تون چملانگ وادي جي تلاش ۾ رستو ڀُلجي ويو آهين.

پر جي قدرت توکي منهنجي قريب اچي بيهاريو آهي ته هاڻ پهرين تون منهنجي ڳوٺ ماڻڪ بند هلندين. توکي منهنجو ڳوٺ چملانگ وادي جهڙو ته شايد نه لڳي پر اتي رهڻ سان توکي راحت ملندي، ماڻڪ بند تنهنجي هٿن جي چمي وٺي تنهنجو آڏرياءُ ڪندو.

تون پاڻ ڏانهن نهار ۽ ڏس ته خوراڪ جي ڪمي جي ڪري تنهنجي جسم جو رنگ سرمئي ٿي ويو آهي، جيڪا ڪنهن به انسان لاءِ سڀي علامت ڪونهي، توکي آرام ۽ خوراڪ جي ضرورت آهي. منهنجو گهر ننڍڙو سهي پر تنهنجي مهمان نوازيءَ لاءِ گهٽو ڪشادو آهي، اسين جديد بلوچي ادب ۽ سياست تي به گفتگو ڪنداسين، تون چاهين ته پوري حياتي رهين سگهين ٿو. توکلي پنهنجي ذات جي فصاحت ۽ صداقت سان ڳالهائيندو پئي ويو.

جام دُرڪ، توکلي جي مهمان نوازي قبول ڪئي ۽ هو ٻئي، وڏا وڏا قدم کڻندا ماڻڪ بند طرف روانا ٿي ويا.

هت ويهه منهنجا دوستا توکلي ڪمري ۾ داخل ٿيندي بسترو سڌو ڪندي جام دُرڪ کي چيو.

"هڪ مختصر وقت ۾ هڪ اجنبي شخص، جنهن کي نه تون ڄاڻين سڃاڻين، پنهنجي دل سان قبول ڪندي آرام لاءِ بسترو ڏنو حفاظت لاءِ گهر. مان تنهنجي آڏو پنهنجو سر هميشه نوائي هلندس، منهنجا دوست." جام دُرڪ نهايت شڪرگذار ٿيندي چيو.

"مان ڪڏهن نه چاهيندس ته تنهنجو سر ڪنهن به ڳالهه تي جهڪي." توکلي فراخدليءَ سان چيو. هي هميشه پهاڻن وانگر قائم ۽ اوچو رهندو ۽ سڄي دنيا هڪ پيرو وري تنهنجو مقرر ٽيل اوچو مقام توکي واپس ڪندي، اسين سڀ هڪ ٻئي لاءِ اجنبي ٿي پيدا ٿيون ٿا، اسان مان ڪنهن جو به ڪو مقرر دائرو ڪونهي، ائين به ممڪن هو تنهنجي جڳهه تي مان هجان ها ته تون به ائين ڪرين ها جيئن مون ڪيو هڪ اجنبي شخص لاءِ لازوال محبت ۽ عزت منهنجي فرض ۾ شامل آهي.

منهنجا دوستا مون کي ته تون منهنجو پنهنجو ٿو لڳين، هي زمين تهذيب ۽ تمدن جي شاندار تاريخ جو تسلسل آهي، اسان کي

پنهنجو خيال ڪرڻ بجاءِ هڪٻئي جو خيال ڪرڻ گهرجي. اسان جا چهرا ٿوري فرق سان ساڳيا آهن. اسان ۾ پنهنجي سوچ جي ڪري هڪٻئي کان مختلف آهيون. تنهنجي سونهري ۽ پوري رنگ وارين اکين ۾ ته محبت جا آبشار وهندي نظر اچن ٿا ۽ تنهنجو هي دانائي وارو چهرو ته ڪنهن به مُئل ماڻهو کي جيئاري سگهي ٿو. انسان جيڪڏهن پنهنجي اصول ۽ ضابطي ۾ رهي ته سمورا چهرا تو جهڙا دانائي ۽ محبت پريا ٿي سگهن ٿا.

منهنجا دوست! مون آڏو اها ئي مختصر حقيقت آهي.

❋

(5)

صبح ٿيڻ جي باوجود ڇاڪ ڏُرڪ بستري تي ليٽيل آهي. هُن جو ذهن پنهنجي سفر جون حدون طئي ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. ڪيتريون اکيون هن کي ڏسي رهيون آهن. چملانگ جي زخمي وادي ۾ ان جا هڪ ٻئي مٿان ستيل پهاڙ سڀ ڪجهه هن کي ياد اچي رهيا آهن. گهاٽين مُڇن وارو جمال خان. معصوم اکين وارو لشڪر خان. سهڻيءَ دل وارو فيض الله ۾ داستان گو محراب خان. جن کي پاڪستان جي فوج بارود اڇلي ماريو هي سڀ جڏ هن ڏانهن نهاري رهيا آهن. جن جي پيرن کي ڇهڻ کان پوءِ هن کي عجيب حرارت ملندي هئي. هي انهن سيني کي پوئتي ڇڏي آيو هو جن کي شايد زمين جو ڪفن بہ نہ ملیو هجي. ڇاڪ ڏُرڪ پنهنجي ڏکاري دل سان اٿي بينڪ کان ٻاهر نڪري آيو سج جي آمد اڃان نہ ٿي هئي. پکين سُرن ۾ گيت ڳائڻ شروع ڪيا. هر صبح جو آغاز انهن ننڍڙن پکين جي گيتن سان ٿئي ٿو جن جي گيتن ۾ زمان مڪان جي ڪا حد ناهي هوندي. بي خبري ۾ بي فڪري واري زندگيءَ جا گيت. جيڪي هي اهڙي مستي سان ڳائن ٿا جنهن جو اندازو ڪو ڪُسناڪ انسان ئي ڪري ٿو سگهي.

ڇاڪ ڏُرڪ جيئن ئي بينڪ جي دروازي مان ٻاهر آيو ماڻڪ بند جو خوبصورت ڳوٺ هن اڳيان پري تائين ڦهلجي ويو ساڃي کان ڪوه سر جو سُرمئي پهاڙي سلسلو هن جو آڏرياءِ ڪري ٿو تہ ڪاپي کان گذڪي ۾ اصيل ڪجيءَ جا ننڍا ننڍا ٻوٽا ڪوه سليمان جي پهاڙن تائين ڦهليل آهن. هن کي ائين محسوس ٿيو تہ ڳوناٽي زندگي ۾ ڪافي بدلاءُ اچي ويو آهي. گهرن جي تعمير ۾ فن جو استعمال ٿيڻ ڪري

ڳوٺ جي صورت ئي تبديل ٿي وئي آهي. تمام ٿورا ڪچا گهر آهن جن جا آڳڻ ۽ پڪين سرن سان پڪا ڪيا ويا آهن. پهاڙن جي هن پار بيشمار آبشار ۽ ندي نالا لاتعداد پکين ۽ ماڻهو جو سهارو بنيل آهن. انسان جي محنت ۽ صلاحيت ڪڏهن ۽ نظرن کان اوجهل نه ٿي رهي سگهي.

دراصل ماڻڪ بند پنهنجي چوڌاري هڪ ئي وقت ڪيترن تهذيبن کي پاڻ ۾ جوڙي ٿو اتر کان افغانستان ۽ ايران جا ڪنارا آهن ته اولهه ۾ سندس ئي ديس ڪوئٽا ۽ مستونگ جهڙا شاندار شهر آهن. ماڻڪ بند جي سرسبز زمين کي هتان جي پهاڙن پنهنجن ٻانهن ۾ ورتو آهي ۽ اهي ئي هن کي سرسبز ۽ خوشحال رکن ٿا. جام دُرڪ ايجان قدرت جي هن شاندار ڳوٺ جي پوشاڪ کي ڏسي رهيو هوته پري پهاڙن کان توکلي جو آواز آيو هو جام دُرڪ کي سڏي ٿو.

ڪوه سر جي پهاڙن طرف ڏنار پنهنجي ننڍڙي ڏاڙ سان وڄي رهيو آهي. هن جي رڍن ۽ اُڻن جي ڪِڙڪن ۽ چَڙن جو آواز موسيقيءَ جي شاندار رڌم پيدا ڪري رهيو هو. هي انهن سمورن منظرن کي ڏسندو ڪجهه ئي گهڙين ۾ توکليءَ وٽ پهچي ويو. جيڪو ڪنهن ويڪري پٿر تي ويٺو ڪجهه ڳائي رهيو هو. جام دُرڪ هن جي پرسان ويهي رهي ٿو.

"تو ڪڏهن پهاڙن جي گفتگو ٻڌي آهي؟ جيڪا هر صبح هتي اچي مان ٻڌندو آهيان. مون کي ان سان راحت ملي ٿي ۽ جيئڻ جو حوصلو ملي ٿو." توکلي ائين چئي خاموش ٿي ويو.

"مون شعور سنياليو ته پنهنجي زمين ۽ وادي چملانگ کان ڌار ڪيو ويس" جام دُرڪ وراڻيو. مون جلاوطنيءَ واري زندگي گذاري آهي. مون جلاوطنيءَ کي پوگيو آهي. منهنجي ذهن جي وسعت ۾ آزادي ناهي رهي. مون محدود دنيا ۾ پنهنجو پاڻ کي تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. مان هڪ پهاڙ کان ٻئي پهاڙ واري محدود زندگي گذاري آهي.

منهنجا دوست. توکلي! پهاڙن سان منهنجي گفتگو ساگر جي لهرن وانگر رهي آهي. مُون کن پل جي هِن دنيا کي ڏٺو ئي ڪهڙو آهي

جو ان متعلق سوالن تي غور و فڪر ڪيان، منهنجا دوست انسان جي داخلي ۽ خارجي دنيا ۾ جيترو گهڻو فرق هوندو آهي، اوترو انسان بيچين ٿئي ٿو. ۽ وڌيڪ سوالن تي غور و فڪر ڪري ٿو. هڪ خيال جي تخليق اهو ئي انسان ڪري سگهي ٿو جيڪو ڪيترن ئي خيالن جي وچ ۾ رهندو هجي. مان ته هڪ محروم شخص آهيان، پنهنجي شناخت کان بہ محروم. منهنجا دوست تون مون کي پهاڙن جي گفتگو کان واقف ڪر. مون اڄ تائين انهن سان ڳالهايو آهي پر ڪنهن مسافر جيان.

دنيا کي ڏسڻو آهي ته هميشہ پهاڙن جيان پنهنجو سر کڻي ڏسجان. توکلي، ڄام دُرڪ سان مخاطب ٿيندي چيو.

ڏاهپ ۽ ڏک مسافرن جي حصي ۾ اچن ٿا، پاڻ کي ڏک ۽ سک جي حصن ۾ ورهائڻو پوندو. اسان ڪنهن بہ طرح قدرت کان فرار ٿي نہ ٿا سگهون. قدرت آغوش بہ آهي ته تتل ريت بہ. ان کي هميشہ جيان ڄاڻڻ جو جنون هڪ طرح سان اسان کي اڻ مڪمل ئي رکي ٿو. قدرت کي ڄاڻڻ کان وڌيڪ ان جي احترام ۾ سر نوائڻ سان انسان پنهنجن ئي ڇرڪائيندڙ خوابن کان ٻاهر نڪري سگهي ٿو. اسان مان هر ماڻهو ظرافت واري زندگي گذارڻ چاهي ٿو. پر انسان قدرت کي پنهنجي طاقت ناهڻ بجاءِ پنهنجي سمجهہ کي طاقت سمجهي وينو آهي. وادي چملانگ کي پنهنجي طاقت ناهہ. هيءَ روشني آهي جيڪا تنهنجي بيقرار روح کي نئين سگهہ ڏيندي.

پهرين ته تون وهنجي سهنجي پاڻ کي صاف ستڙو ڪر. شام جو دوستن سان ملاقات آهي. تنهنجي موجودگي لازمي آهي منهنجا دوست. توکلي، ڄام دُرڪ سان مخاطب ٿيندي اٿيو.

❊

(6)

ڪيترن سالن کان ڄام دُرڪ جي زندگي ڪجھ اھڙي خاموش رھي آھي جو تمام گھٽ ماڻھن سان ڪليل طرح سان ڳالھائي سگھيو آھي. ھيءُ پھريون پيرو آھي جو ڪنھن انسان سان ھي ڪُليءَ دل ۽ اعتماد سان ڳالھائي رھيو آھي، توڪلي سان گفتگو ۾ ھن کي راحت ملي ٿي.

شام جا ست ٽيا آھن، توڪلي ۽ ڄام دُرڪ کان علاوہ ٻہ دوست ٻيا ٻہ آھن، جن مان ھڪ جو نالو محراب خان آھي ۽ ٻئي جو نالو شھداد خان آھي. ھي ٻئي توڪلي جا دل گھريا دوست آھن. توڪلي پنھنجن دوستن سان ڄام دُرڪ جو تعارف ڪرايو. محراب ۽ شھداد، ڄام دُرڪ سان ياڪر پائي ملڻ لاءِ اٿي بيٺا ۽ سندس ڳلن کي چميائون. شھداد خان پنھنجي ڳالھ جي شروعات ۾ ماڻڪ بند ۾ ٽيندڙ ان واقعي جو ذڪر ڪيو جنھن پوءِ سيني جي چھري کي غمزده ڪري ڇڏيو.

"شھداد! اسان کي واقعي جو تفصيل ٻڌاءِ" توڪلي، سنجيده ٽيندي پڇيو.

بلوچستان يونيورسٽي جي ٽڪائيندڙ ڪلاسن کان پوءِ ڪجھ دوستن ماڻڪ بند گھمڻ جو فيصلو ڪيو جتان پوءِ ھنن کي پنھنجن مٽن مائٽن سان ملڻ لاءِ ڪيچ مڪران وڃڻو ھو.

ھي چار نوجوان ھئا، ھنن جون عمريون ويھن کان ٻاويھن سالن جي وچ ۾ ھيون، ھي منھنجي ياءُ جي پٽ سان ھتي ماڻڪ بند آيا، جُيڪو ٻہ ھنن جو ڪلاس فيلو ھو ھي دوستيءَ جي رشتي ۾ ان قدر جڙيل ھئا جو اھو اندازو ڪرڻ مشڪل ھو تہ ھنن مان ڪير ننڍو آھي ڪير وڏو.

هي عام طور تي شام جو ريلوي استيشن يا ويجهي ڪنهن پهاڻن جي ٽڪري تي چڙهي ويندا هئا. هي پاڻ ۾ هر وقت ڳالهائيندا ڪلندا پوڳ چرچا ڪندا رهندا هئا، هو پنهنجين شرارتن کان واقف هئا ۽ انهن کان ٻاهر نه پئي ويا. هو ريل جي پٽڑين تي ڊوڙڻ جو مقابلو ڪندا هئا ۽ ان چال ۾ ايترو ته مگن رهندا هئا جو هنن کي ان ڳالهه جو به احساس نه رهندو هو ته پويان ٽرين اچي رهي آهي، پنهون ته ڪيڏن سميت تلاءَ ۾ گهڙي ويندو هو يا تيزيءَ سان وڻ تي چڙهي اتان ٽپو ڏيندو هو. حقيقت ۾ هي انهن لمحن کي، انجواءِ ڪري رهيا هئا جن کان ڪوبار محروم رهجي ويندو آهي، هو هر روز پاڻ ۾ ويهي سر سان گيت ڳائيندا هئا، راڳ تخليق ڪندا، فنڪارن جو نقل ڪندا، زور سان چيخون ڪري آواز جو مقابلو ڪندا هئا. پنهنجون ٻانهون فضا ۾ بلند ڪري ۽ پيرن کي زمين تي زور سان هڻي رقص ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، پکين جي آواز کي غور سان ٻڌڻ کان پوءِ انهن جهڙو آواز ڪيڍڻ جي ڪوشش ڪندا هئا. منهنجي سمجهه مطابق هنن هر شيءِ کي وسارڻ ٿي چاهيو جيڪي شيون کالهه هنن لاءِ اهم هيون جيئن تعليمي نصاب، ڊسيپلين، وقت جي پابندي، ڪاميابي جي ڊوڙ، اعليٰ آفيسر ٿيڻ جو فضول دٻاءَ ۽ بيزار ڪندڙ استادن جا ڏڪا ۽ امتحان. اهي سڀ جڏ هنن لاءِ ان وقت بيڪار جون شيون هيون. ماڻڪ بند ۾ رهندي هنن نوان فنڪار تلاش ڪري ورتا، هنن ڪيترن ماڻهن کي دعوت ڏئي گهرايو انهن ۾ شاعر، لوڪ فنڪار، مصور، ليکڪ، ساز وڄائيندڙ سارنگي نواز ۽ شايد ٻيا به هئا. اها هڪ انوکي محفل هئي، پوري رات مختلف فنڪارن پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو. ادب ۽ شاعري تي به ڳالهايو ويو سارنگي ته پنهنجا اهڙا سر وکيريا جو دير تائين سيني جي واتان واه واه جا آواز گونجندا رهيا. هنن جي موجودگيءَ سان جڏ ماڻڪ بند جاڳي اٿيو ماڻهن جي من ۾ جيڪا ٿوري گهٽي اداسي هئي، هِنن نوجوانن جي ڪري غائب ٿي وئي.

"هڪ هفتي بعد اهڙو واقعو ٿيو جنهن سيني کي ذهني تڪليف ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو." شهداد خان حيرت مان ڳالهائيندو ٿي ويو.

مون جيئن اڳ ۾ چيو ته نوجوانن کي ماڻڪ بند کان پوءِ ڪيچ

مڪران وڃڻو هو پر اوچتو ڪين احساس ٿيو ته پنهون بينڪ واري جڳهه تي موجود ناهي، ڪجهه ئي دير اڳ هو دوستن کان پنهنجي استعمال جون ضروري شيون وٺي جلد واپس ٿيڻ جو چئي ويو پر ٽي چار ڪلاڪ گذرڻ کان پوءِ به واپس نه ٿيو سڀ دوست پريشان ٿي ويا ته پنهون دير چو ڪئي آهي. پريشاني واجب هئي، دوستن ڪيس هر هنڌ ڳوليو هنن شهر جي هر هڪ دوڪان واري کان پڇيو پر ڪٿان به ڪين ڪو تسلي بخش جواب نه مليو. سيني دوستن کي اچي خوف ورايو ته،

آخر پنهون ويو ته ڪيڏانهن ويو؟

وقت گذرندو ٽي ويو پر پنهون واپس نه ٿيو. سيني دوستن چيو پئي ته اهو ڪيئن ممڪن آهي ته پنهون دوستن کي ڪجهه ٻڌائڻ کان سواءِ ائين گم ٽي وڃي. پنهون اهڙو سنجيده مذاق به ته نه ٿو ڪري سگهي، هو ته سيني دوستن پر وڏيڪ ذميوار وڏيڪ باشعور ۽ سمجهه پريو آهي، پوري ڏينهن جي تلاش کان پوءِ به جڏهن پنهون جي خبر نه پئي ته منهنجي ياءُ مون ڏانهن نياپو موڪليو مان جڏهن اتي پهتس ته مون نوجوانن جي چهرن تي عجيب خوف ڏٺو انهن جا چهرا ڪومائجي ويا هئا. بينڪ وارو ڪمرو شهر جي ماڻهن سان پريو پيو هو.

پنهون جي اوچتو غائب ٿيڻ جي ڪري منهنجو ياءُ سخت پريشان هو ڪنهن طرح هو پاڻ کي به ان واقعي جو ذميوار سمجهي رهيو هو چاڪاڻ ته ڪوئٽا جا نوجوان هن جي پٽ جا مهمان ٿي آيا هئا. مون ڪيس آڻڻ ڏني ۽ ڪيس مشورو ڏنو ته پنهون جي والد کي فوري طور اطلاع ڪجي ۽ ٻيو ته ان جي گمشدگيءَ جو اطلاع پوليس کي به ڏجي، وڏيڪ ان جي والد جي اچڻ کان پوءِ ڪجهه ڪري سگهجي ٿو.

پنهون جي اوچتي گم ٿيڻ ڪري دوست خوف مان ڏڪي رهيا هئا. مون ڪين دلجاءِ ڏني، هڪ نوجوان اڳتي سُري آيو مون کي ٻڌايائين ته چاچا اسان جو ته خير آهي پر پنهون جي امڙ کي جڏهن ان ڳالهه جي خبر پوندي، هو ته چري ٿي ويندي پنهون جي دوستن کي هڪ ٻيو شڪ ستائي رهيو هو جنهن جو ذڪر هنن پوءِ مون سان ڪيو.

حالانڪ مان انهن سان ان ڳالهه تي سهمت نه ٿيس، هنن کي اهو

شڪ هو تہ ممڪن آهي تہ، پنهون کي تاوان جي مقصد سان اغوا ڪيو ويو هجي.

مون پنهنجي پائٽي سان ڳالهايو جنهن وٽ هي نوجوان ترسيل هئا، هي انتهائي خوفزده هو ۽ مون کي چئي رهيو هو خدا ڏئي پناه جي ائين آهي تہ پوءِ چا ٿيندو؟

مون هن اڳيان پنهنجو شڪ مختلف طرح جو ڏيکاريو.

مون پنهنجي پاءُ کي پنهنجي خدشي کان واقف ڪيو.

مون پنهنجي ليکي پنهون متعلق جيڪا ڄاڻ حاصل ڪئي تنهن منهنجي شڪ کي وڌيڪ پختو ڪيو ٿي، مون کي معلوم ٿيو تہ، پنهون ننڍي عمر جي باوجود پُختيون ڳالهيون ڪندو هو. هن جو جنم ڪيچ مڪران ۾ ٿيو جتي اڄ بہ هن جا مائٽ رهن ٿا، ماڻڪ بند کان پوءِ هنن کي اوڏانهن وڃڻو هو.

هن جو والد وچولي درجي جو واپاري آهي، واپار خاطر هي ڪيچ مڪران کان ڪوئٹا لڏي آيو. جتي هن پنهنجو ننڍڙو ڪاروبار شروع ڪيو. هن جو والد پنهنجن ٻارن کي تعليم ڏيارڻ ۾ سنجيده هو. ان ڪري هُن انهيءَ ڳالهہ جو وڌيڪ خيال رکيو تہ ٻار بهتر تعليم حاصل ڪن. هن جو هڪ وڏو پاءُ بہ آهي هڪڙي پيٽ بہ آهي، جيڪا سڀ کان وڌيڪ پڙهي لکي گريجوئيٽ آهي.

پنهون تي پنهنجي پيٽ جو وڏو اثر هو. پنهون جوشيلي طبعيت وارو ضرور هو پر هن جي پيٽ جي تربيت سبب هن ۾ ٻيا بہ ڪيترا گُڻ پيدا ٿي ويا. مثلاً، هي پنهنجي ڪلاس ۾ ڪيترن هم ڪلاسين سان ڏهي نہ هلندو هو. ان جو سبب ڪو ٻيو نہ پر انهن دوستن جون اهي سطحي ڳالهيون هونديون هيون جيڪي هن کي جذباتي ڪري ڇڏيندیون هيون. هن کڏهن ڪنهن سان جهيڑو نہ ڪيو پر ان جي باوجود هن جي سچاڻپ هڪ جذباتي نوجوان جي طور تي ٿي هئي. جڏهن تہ هو غير معمولي خاموش طبعيت وارو نوجوان هو. هن پنهنجي پيٽ جي تربيت هيٺ پنهنجو پاڻ کي تبديل ڪيو هو هئي جوشيلو تہ اڳ ئي هو پر هاڻ هِن ۾ هڪ فلسفي وارا ويچار بہ اچي ويا هئا. هاڻ هو ڪلاس ۾ پنهنجن دوستن سان ڪنهن ڳالهہ تي اٽڪڻ بجاءِ صبر

سان انهن کي ويهي ٻڌندو هو ۽ آخر ۾ پنهنجي اهڙي پختي راءِ رکندو هو جو سپ لاجواب ٿي ويندا هئا. هن ۾ اها تبديلي دوستن جي دلين ۾ سندس لاءِ گهري عزت ۽ محبت پيدا ڪئي ۽ هر ڏينهن هن جي گرد دوستن جو حلقو وڌڻ لڳو. هي پنهنجن دوستن ۽ استادن سان تاريخ جي موضوع تي مختلف طرح جو بحث ڪندو هو . هو قومن جي لڏ پلاڻ تي ڳالهائيندو هو ته ان سان انهن جي سياسي معاشي ۽ نفسياتي ترقيءَ تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. هو بلوچ قوم جي تاريخ کي موجوده تدريسي تاريخ کان مختلف سمجهندو هو . هن جا دوست هن جي ڳالهين کي دلچسپيءَ سان ٻڌندا هئا. ڪيترا دوست اهو سمجهندا هئا ته پنهون کي ڪيترن سوالن جي ڇاڻ آهي پر ان جي اظهار کان خوفزده آهي. هو شايد پنهنجي امڙ ۽ والد جي ڪري احتياط ڪندو هو.

سندس والد ۽ امڙ کي پنهون جي خيالن جي خبر پئي ته هنن کي خوف ورائي ويو هنن جي پنهنجي پٽ سان بيحد محبت هئي ۽ هنن کي ان ڳالهه جو به احساس هو ته تاريخ جي موضوع تي ڳالهائڻ کان وڌيڪ قومن جي لڏپلاڻ قومن جي آزادي ۽ خوشحاليءَ تي ڳالهائڻ وڌيڪ خطرناڪ آهي. بلوچستان ۾ ته ڇڻ باهه سان کيڏڻ جي برابر آهي.

پُٽ جي اهڙين ڳالهين ڪري پنهون جي امڙ خوفزده رهڻ لڳي. ايستلئين جو هن جي دليلن کي ٻڌي هنجون هارڻ لڳي.

پنهون، امڙ جي حالت کي ڏسندي ڪجهه وقت لاءِ ته خاموشي اختيار ڪئي، پر هو خاموشيءَ ۾ رهندي اڳي کان وڌيڪ فڪر وارو ٿيندو پئي ويو.

هي حقيقت آهي ته جڏهن هنن گهمڻ جو پروگرام ٺاهيو ته هن جي امڙ راضي نه هئي، ڇاڪاڻ ته بلوچستان جون حالتون ڪجهه سالن کان وڌيڪ خراب ٿي ويون هيون. بلوچ نوجوانن جي گم ٿيڻ جا اطلاع وڌي ويا هئا ۽ هر طرف خوف جوعالم هو پر بعد ۾ پرگرام ۾ ڪيڇ مڪران کي شامل ڪرڻ کان پوءِ ڪيس امڙ اجازت ڏني ته پنهنجي اباڻي وطن وڃي رهيو آهي ته مان هن کي نه روڪيندیس.

هو وري متحرڪ ٿي ويا آهن. هنن جو طريقه واردات ساڳيو آهي. مون کي اهو اندازو ٿي ويو هو ته بلوچستان جي ٻين شهرن جيان ماڻڪ

بند ۾ به هاڻ وحشياڻي طرز جي مار ڌاڙ شروع ٿي ويندي. محراب خان راءِ ڏيندي چيو.

"تڏهن هاڻي چا ڪرڻ گهرجي؟" توڪلي سخت پريشانيءَ ۾ سوال ڪيو.

شام ٿيندي پنهون جو والد به ماڻڪ بند پهچي ويو. شهداد ٻڌائڻ لڳو.

هو بيحد خوف ۾ ورتل هو. پنهون جا دوست هن کي واقعي جو تفصيل ٻڌائي رهيا هئا. مان به ان ڏکاري گفتگو ۾ شريڪ هوس. شهداد وراڻيو.

"پنهون ڪاڏي ويو هن توهان کي ڪجهه ته ٻڌايو هوندو؟" پنهون جي والد جي سوال ۾ بيچيني، ڏک ۽ خوف واري ڪيفيت هئي.

پنهون جا دوست خاموش هئا.

"مون کي به ڪو اندازو ڪونهي." منهنجي ياءُ وراڻيو باوجود ان جي ته پنهون سمجهه وارو آهي ۽ هو اهڙي ڪنهن به مذاق جو سوچي به نه ٿو سگهي. مون هن کي پنهنجن دوستن جي پويان پويان ڊوڙندي ڏٺو آهي، هو دوستن جي پاڇي کان به پري نه ٿو وڃي سگهي، ويهه قدم به پري نه. منهنجي ياءُ جون اکيون ڀرجي آيون. شهداد ڏکارو ٿيندي ڳالهايو.

پنهون جي والد جي انتهائي ننڍڙي دنيا آهي، هي ڪڏهن به اهڙي صورتحال مان ڪو نه گذريو هو. هن جي چهري مان بيوسي ظاهر هئي. هن منهنجي ياءُ کي ٻانهون ٻڌيون ته منهنجي پٺ کي هٿ ڪري ڏيو. هن جون سفيد ضعيف اکيون ڳوڙهن سان ٽمٽار ٿي ويون هيون. هي چئي رهيو هو ته توهان شهر جا مقامي ۽ پراڻا رهواسي آهيو توهان کي ته خبر هوندي ته اهڙي قسم جي مسئلن کي ڪيئن منهن ڏجي.

"مان فقط ڀري کان ٻنهي جي بي وسي ڏسي رهيو هوس." شهداد جي ڳالهين پوري ماحول کي غم زده ڪري ڇڏيو هو.

پنهون جي والد کي ماڻڪ بند ۾ چار ڏينهن اچي ٿيا هئا. انهن چئن ڏينهن ۾ هو بيحد ڪمزور ٿي ويو هو. ان دوران هن پوليس ٽاڻي تي پنهنجي پٺ جي گمشدگيءَ جي رپورٽ داخل ڪرائي. تر جي ڪن

خاص ماڻهن سان مليو ۽ ڏس پتا ونڻي ڏوهارين سان بہ جيڪي پُڻگ ونڻي ماڻهو واپس ڪرائيندا آهن. پر هن کي هر طرف کان مايوسي ٿي. شهداد جيڪو شڪ پنهنجن دوستن سان ظاهر ڪيو هو ان جو ذڪر بہ هاڻ آهستي آهستي ۽ بيحد احتياط سان ٿيڻ لڳو.

مسلسل انن ڏينهن جي اوجاڳي ۽ ٽڪاوٽ ڪري پنهون جو والد سخت مايوس، غمزده ۽ پوءِ بيمار ٿي پيو. هن جون سڀ واهون بند ٿي ويون هيون. هن پنهنجي ليکي هر ممڪن ڪوشش ڪئي تہ ڪٽان بہ هن جي پٽ جي ڪا خبر ملي. ڪا نشاني ملي يا ٽوري بہ آڻت پر هن کي هر طرف کان مايوسي ٿي ۽ نهايت سادگيءَ سان پنهنجي روحاني پريشاني سميت سيني کان موڪلائي واپس ڪوئٽا روانو ٿي ويو.

هن ويندي ويندي محض ايترا لفظ چيا تہ "پنهون اوهان لاءِ بہ اولاد برابر آهي. ان جي ڪنهن ريت ڪا خبر ملي تہ مون کي جلد ٻڌائجو ان جي امڙ سخت تڪليف ۾ آهي. منهنجو ان سان هجڻ ضروري آهي."

توڪلي، محراب خان ۽ شهداد جيئن جيئن پنهون جي معاملي تي گفتگو ڪندا ٿي ويا. هنن کي يقين ٿيندو ٿي ويو تہ پنهون گُم ڪيو ويو آهي.

"مان پنهنجي يقين سان چوان ٿو تہ پنهون ايجنسين وٽ ئي آهي. اسان کي ٻئي پاسي سوچڻ نہ گهرجي." محراب خان چيو.

"پاڻ ان جي آزاديءَ لاءِ چا ٿا ڪري سگهون؟" جام دُرڪ جي سوال تي سينيءَ ۾ خاموشي چانئجي وئي.

"هيءَ ڳالهہ آسان ڪانهي. انهن جي نتيجن کان بہ پاڻ آگاه آهيون. جي پنهون ايجنسين وٽ آهي تہ جلد ئي ان جو لاش ڪنهن ويران رستي تي ملندو. اسان کي ان لاءِ ذهني طور تي تيار رهڻ گهرجي. پوءِ اهو ڪڏهن ۽ ڪٿي ملي ٿو ان جي ڪا خبر ڪانهي." محراب خان يقين سان اها ڳالهہ ڪري ويو.

"ان جو اهو مطلب آهي تہ اسين ڪجهہ بہ نہ ڪيون ۽ ويهي ان جي لاش جو انتظار ڪيون." توڪلي، دوستن ڏانهن ڏسندي چيو.

"منهنجو مطلب اهو ناهي،" محراب وراڻيو. مون پنهنجي گفتگو اوهان آڏو هڪ عام راءِ بجاءِ هڪ يقين واري انداز ۾ رکي ۽ ان لاءِ مون وٽ ڪيترا ئي دليل آهن. محراب خان پنهنجي گفتگو جي انداز کي واقعاتي منظر نگاري واري انداز ۾ پيش ڪندي چيو.

"مان اوهان کي ٻڌايان ٿو ته پنجگور جي هڪ سياسي ڪارڪن وحيد بلوچ کي دوستن جي موجودگيءَ ۾ ايجنسي وارا کڻي ويا. پوري واردات جا دوست شاهد هئا. هنن مظاهرا ڪيا. پريس ڪانفرنسون ڪيون ۽ شاهدن ججن جي اڳيان پنهنجا بيان رڪارڊ ڪرايا . اهي ججن جي اڳيان رڙيون ڪري چئي رهيا هئا ته هي ڪا عام واردات ڪانهي. وحيد ايجنسين وٽ آهي. جنهن جا اسين پاڻ شاهد آهيون. جج هڪ منٽ ۾ انهن جا بيان وٺي ايندڙ ٻن مهينن جي تاريخ ڏئي ڪورٽ کي برخواست ڪري اُٿي ٽي ويا. جتي رياست اندر رياست قائم هجي اتي پاڻ کي مختلف انداز سان سوچڻ جي ضرورت آهي. اهڙي رياست ۾ مظلوم قومن خلاف وحشيانا طريقا استعمال ڪيا ويندا آهن. پوري هڪ مهيني کان پوءِ وحيد بلوچ جو لاش سبي جي ريلوي ٽانڪ وٽ مليو.

منهنجي راءِ اها آهي ته اسان کي جو به ڪجهه ڪرڻو آهي بلوچستان جي آزادي ۽ علحدگي لاءِ ڪرڻ گهرجي. ان کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ڪونهي. محراب خان سيني ڏانهن نهاريندي چيو.

سيني جون نگاهون محراب خان ڏانهن ڪڇي ويون.

جذبات ۾ محراب خان جي چهري جو رنگ سرخ ٻڏجي ويو هو. هن پنهنجي ڳالهه جي شروعات ان طرح ڪئي جڙ هِي ڪنهن جلسي کي خطاب ڪري رهيو آهي.

هڪ ظالم فيڊريشن ۾ رهڻ جو مقصد هڪ هڪ بلوچ کي پنهنجي روح ۽ جسم کان الڳ ڪري ماري ختم ڪرڻو آهي. اهڙي صورتحال ۾ علحدگيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ڪونهي. محراب خان جوش ۾ اچي ويو هو هن جي ڳالهائڻ ۾ هڪ قسم جي رواني اچي وئي هئي.

"تنهنجو علحدگي واري خيال تي ڪيترو اعتبار آهي؟" توڪلي سنجيده موضوع تي ڳالهائيندي محراب خان کان سوال ڪيو.

"تون اعتبار ڪر اهو خواب اسان سڀني جي شرڪت سان تڪميل تي پهچندو." محراب خان مخاطب ٿيندي چيو. چاڪاڻ ته آزاديءَ جو سوال جيترو پراڻو آهي اوترو ئي ان ۾ نواڻ ايندي ٿي وڃي. هاڻ هي جوش ۽ريو قدم نه پر فڪر ۽ حڪمت عملي جو سوال آهي. چاڪاڻ ته فڪر کي پنهنجو رستو ٿئي ٿو جيڪو عمل سان چٽو ٿيندو وڃي ٿو ۽ هر ڏينهن عوام جي شرڪت وڌندي رهي ٿي.

"تون دوست يا پاڻ ٿيڻ بجاءِ، ماڻهن کان علحده ٿيڻ پسند ڪندين؟" توڪلي کانئنس سوال ڪيو.

"شهداد! تون ٻڌين ٿو محراب خان چاڻو چوي؟" توڪلي وڏي آواز ۾ شهداد خان ڏانهن منهن ڪندي وراڻيو.

"هائو!"

محراب خان چوي ٿو ته، "قومون، ملڪيت، طبقات، مساوات، برابري، ٻولي، ادب ۽ فلسفي جا سوال وڃي پون ڪڏ ۾."

"هي ائين چاهي ٿو." شهداد، محراب خان ڏانهن نهارينديو چيو.

"ڪيئن نه هجي پر حق ۽ خيرات ۾ فرق آهي." محراب خان وري ڳالهائڻ شروع ڪيو. هتي ڪير به ڪنهنجو پاڻ ڪونهي، هن دنيا ۾ انسان ايڏو ته ڪِريل آهي جو دوستانه گفتگو ڪندي ٻُنيءَ ۾ ڇرو وهائي ڪيندو. هي مقابلي، انساني ۽ قدرتي وسيلن جي استحصال جو دور آهي. دنيا ۾ رشتن جو بنياد به هاڻ اهو ئي آهي چا پاڪستان، چائنا، رشيا، ايران، سعودي عرب وچ ۾ ڪي برادرانه رشتا آهن، چائنا کي ڏنل سينڊڪ پراجيڪٽ جنهن مان دنيا جو قيمتي ڏاتو سون ۽ ڪاپر نڪري ٿو تنهن جو هڪ سيڪڙو به بلوچستان تي خرچ ڪو نه ٿو ٿئي. چائنا پاڻ کي ڪميونسٽ ملڪ سڏائي ٿو پر ان جي بڪ جي ڪا حد ڪانهي، ان لاءِ انسانيت ۽ پائپي ڪهڙي معنيٰ رکي ٿي؟ اهي ساڳيا ماڻهو هاڻ وري ترقيءَ جي نالي تي گوادر تي قبصو ڪرڻ چاهين ٿا . نولڪ پرسان جيڪو خُضدار کان 55 ڪلوميٽر تي آهي، ڪيترن بلوچ نوجوانن کي ماري اجتماعي قبرن ۾ دفنايو ويو. چا ائين هو ته هِي نوجوان، دوستيءَ ۽ پائپيءَ جي لائق نه هئا؟ چا توکي ان حقيقت تي اعتبار ڪونهي ته بلوچستان جي سُئي لاهور ۽ ڪاربان ته وڃي ٿي پر نولڪ کو نه ٿي وڃي، اسان جي دور

جي انسانيت هاڻ هڪ مذاق بنجي وئي آهي. آسودگي جو سوال اهو آهي ته ڇين جو استحصال ڪيو پورو يورپ، مڊل ايسٽ ۽ ويندي انسان بحيثيت فرد جي، ائين ڪري ٿو بلوچ کي سستو ليبر سمجهي عربن ۽ انگريزن لاءِ پئسا ٺاهيندڙ مشين ٺاهيو ٿو وڃي ته ان مان ڪٿان به ڪا پائپي نظر اچي ٿي ڇا؟ محراب خان پوري جوش سان ڳالهائيندي ٿي ويو. ڇين کي ڏکاريو ۽ پنهنجن سان محبت ڪيو. اسرائيل ۽ آمريڪا جو جنون ان ئي ڳالهه تي قائم آهي. اهڙيءَ حالت ۾ پاڪستاني سپ پائر آهن. پهرين نظر ۾ دوکي کان سواءِ ڪجهه به ناهي. ڇاڪاڻ ته هِن ملڪ پوري مسلم اُمه جو بار پنهنجن ڪلهن تي کنيو آهي. باقي هن ملڪ جون قومون ۽ ماڻهو وڃي پون ڪڏ ۾. اهڙي حالت ۾ مان علحدگيءَ واري رستي کي ئي بهتر سمجهان ٿو. بلوچستان جي هيءَ زمين. مَون لاءِ سپ کان وڌيڪ اهم آهي جنهن جي ڪک ۾ بلوچن لاءِ شاندار آسودگي ۽ خوشحالي پوشيده آهي. هيءَ زمين، بهادريءَ جي ڪارنامن ۽ عشق جي داستانن ۽ شاعرن جي رس پري شاعريءَ سان پريل آهي. جيُ خدا گهريو ته آزاديءَ کان پوءِ باقي قومن سان اسان جا تعلقات پائرن وارا هوندا. محراب خان پنهنجي گفتگو ختم ڪئي.

"علحدگيءَ جو مطلب آهي ته طاقتور سلامت رهندو ۽ پنهنجي لاءِ خود ئي طئي ڪندو ته ان کي ڪيتري دولت ۽ زمين ٽِي گهرجي."

توڪليءَ محراب خان ڏانهن نهارينديِ چيو.

هو پنهنجي لاءِ دولت جا ڍير گڏ ڪري ته ڪير به ان کان پڇڻ وارو نه هجي، ته هِي تون ڇا وينو ڪرين. اها ئي گهڙي هوندي جڏهن علحدگيءَ جي تحريڪ بي معنيٰ ٿيندي نظر ايندي. توکي اِها ڳالهه سمجهڻ گهرجي ته ڪابه بورجوا رياست ڪڏهن به قومن جو سوال حل ڪري ئي نه ٿي سگهي. پاڪستان جهڙي رياست ته بلڪل به نه. بحث ۾ سنجيدگي اچي وئي هئي.

"زندگي اڳتي وڌي رهي آهي." توڪلي وراڻيو. هن وقت قومن سان گڏ بيهڻ جو سوال آهي، سائنسي ۽ سماجي انقلاب، ماڻهن ۽ قومن لاءِ نيون راهون کوليون آهن. ماڻهن جي معيارِ زندگيءَ کي بهتر ڪرڻ لاءِ قومن سان سياسي ۽ معاشي تعلقات جوڙڻا پون ٿا. پنجاب کان

گيس جي بدلي ۾ ڪڍڪ به ته خريد ڪيون ٿا. دراصل بورجوا رياست اهو ڪم جبراً ڪندي آهي ۽ سوشلسٽ رياست رضاڪارانه ۽ هڪ ٻئي جي احترام ۽ اجازت سان.

قوميت جي بنياد تي ڳالهه ڪرڻ کان اڳ پهرين اهو سمجهڻ گهرجي ته ان مان مقصد ڇا آهي؟ توڪلي وڏيڪ ڳالهائيندو ويو.

هڪ تاريخي حقيقت تي ڳالهائڻ کان پهرين عام طرح قوميت کان وڌيڪ انسانيت جي تاريخ جو سوال اهم آهي. قوميت جي بنياد تي ويڙهه جو مقصد آهي باقي قومن ڏانهن سخت ۽ نفرت پريو رويو. جي ائين آهي ته پوءِ مان ائين سمجهان ٿو ته هيءَ رياست، نفرت جي هڪ هڪ سِرَ تي قومن جي وچ ۾ ڊگهي ۽ وڏي ديوار ناهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويندي. اهو ته ڪنهن طرح سان اسان به ساڳيو ڪم ڪري رهيا هونداسين جيڪو ڪم هِي رياست ڪرڻ چاهي ٿي. مون کي تون ٻڌاءِ ته بلوچستان جي تاريخ جيڪا سردارن جي ڪردارن سان ڀري پئي آهي، ان ۾ عام بلوچ جي حيثيت ڪهڙي آهي؟ تاريخ هميشه طاقتور طبقي جي ڪاميابين ۽ انهن جي شاندار زندگي، شجاعت ۽ جرئت جي قصن ۽ ڪهاڻين سان ڀري پئي آهي پر آزاديءَ جي تحريڪن ۾ ويڙهه ته عام ماڻهو جي آهي. هي جنون کان مٿي ڪجهه به ناهي ته پنهنجي طبقي جي ويڙهه اسان ڪنهن سردار جي مفاد لاءِ وڙهون. توڪلي پنهنجي ڳالهه کي مختصر ڪندي ڳالهه ختم ڪئي.

"مان توسان متفق نه آهيان." محراب خان پنهنجي من جي بيچيني پوريءَ ريت پاڻ کي ضابطي ۾ رکندي، نهايت ڌيرج سان وراڻيو.

"جيڪڏهن تون منهنجي راءِ پڇندين ته مان چوندس ته توڪلي جو موقف درست آهي." شهداد وچ ۾ ڳالهائيندي چيو.

توکي سڄي حقيقت کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته بلوچ سردارن جي اڪثريت هڪ عرصي تائين رياست جي نظام جو حصو هئا. هاڻ به سرداري نظام کي رائج ڪرڻ ۽ ان کي جيئن جو تيئن رکڻ واقعي به هن دور ۾ عجيب آهي. پر ان جي باوجود اهو اڄ به مضبوط ۽ محفوظ آهي، هي انسان جي آزادي آڏو وڏو سوال آهي ته فرسوده نظام دراصل ذهنن کي بيوقوف بڻائڻ کان سواءِ ڪجهه به ناهن.

مان توهان کي پنهنجو واقعو ٻڌايان ٿو. شهداد ڪاوڙ واريءَ ڪيفيت ۾ چيو مان پنهنجي دوست سان موٽر سائيڪل تي ڳوٺ وڃي رهيو هوس ته رستي ۾ مون ۾ ڊبل ڪيبن گاڏين کي ڪراس ڪيو جنهن جي پويان ڪجھ ماڻهو هٿيارن سان ويٺا هئا. مون جيئن ئي انهن گاڏين کي ڪراس ڪيو ته اوچتو اسان جي پويان هڪلون ٽيڻ لڳيون ته بيهي رهو بيهي رهو. مان ته پنهنجي رستي وڃي رهيو هئس ۽ پنهنجي رفتار سان ويندو رهيس. ايتري ۾ تيزيءَ سان ٻنهي گاڏين منهنجي سامهون اچي بريڪون هنيون، ۽ ماڻهو گاڏيءَ جي اندران لٿا ۽ اچڻ سان اسان ٻنهي کي ٽڦڙن سان شروع ٿي ويا، هڪ ماڻهوءَ جي هٿ ۾ لڪڻ هو جنهن سان هن ۽ ڪُٽڻ شروع ڪيو هي جڻ ڪنهن انسان کي نه، جانور کي ماري رهيا هئا. اسين دانهون ڪندا پڇندا رهياسين ته اسان کي چو ٿا ماريو. اسان جو ڏوهہ ڪهڙو آهي، هي مارينڊا رهيا ۽ چيائون ته:

"تون سردار جي گاڏي کي ٽو ڪراس ڪرين، تون پاڻ کي سمجهين چاٽو."

مون چيو مون کي ڪا خبر ڪانهي، هنن مون کي وڌيڪ ڳالهائڻ ئي نه ڏنو. ايستائين مارينڊا رهيا جيستائين هو ٽڪجي نه پيا. اسان کي بيهوشيءَ جي حالت ۾ اتي ڇڏي هليا ويا. شهداد جي اکين ۾ ڳوڙها پرجي آيا هئا. هن محراب خان ڏانهن منهن ڪندي ڳالهائيندي چيو.

"مون کي تون ٻڌاءِ بلوچستان جي آزادي ڪهڙي مقصد لاءِ، انهن فرسوده روايتن لاءِ، سردارن جي لاءِ، جيڪي توکي ۽ مون کي انسان به سمجهڻ لاءِ تيار ناهن. مان پنهنجي روح کان سردارن کان نفرت ڪيان ٿو. سردار هڪ فريب آهي."

"تون اڃان به اسان سان متفق ناهين." توڪلي، محراب خان کان پڇندي چيو.

"نا! مان اڃان به متفق ناهيان، پراهو بحث ڪنهن ٻئي وقت ڪنداسين." محراب خان ائين چئي اتي ٻينو.

❋

(7)

جام دُرڪ، محراب ۾ شهداد جي گفتگو کان پوءِ پنهنجي اندر ۾ زبردست تبديلي محسوس ڪئي، هن پنهنجي اندر مان جڙ وادي چملانگ کي ظاهر ٿيندي ڏٺو هي جيڪو خزان جي پتن جيان وکري ويو هو پنهنجي مدار ۾ موٽڻ لڳو. توڪلي هن جي چهري جا لفظ پڙهي ورتا.

منهنجو گهر تنهنجي مهمان نوازيءَ جي لاءِ تمام ننڍو آهي، توڪلي جام دُرڪ ڏانهن نهارندي چيو ۽ شايد ايترو سينگاريل به ڪونهي. هوا ۾ رُڪجي رُڪجي اچي ٿي.

توڪلي، جي اهڙي ڳالهه تي جام دُرڪ جون اکيون ڀرجي آيون، هن توڪلي ڏانهن سڪ ۽ محبت مان نهارندي چيو مون وٽ ڪي اهڙا لفظ ئي ناهن جو تنهنجي مهمان نوازيءَ جي ساراه ڪري سگهان، تنهنجي سهڻي سياڻ جي مان ڪهڙي تعريف ڪيان، تنهنجي دل جنهن سادگيءَ سان منهنجو آڏرياڻ ڪيو هڪ اجنبي شخص تي اعتبار ڪيو ۽ منهنجي من جي مونجهارن کي عزت ۽ احترام ڏنو ان لاءِ مان تنهنجو هميشه شڪرگذار رهندس. منهنجا دوست توڪلي، تنهنجي موجودگي ڪري منهنجي دل کي هڪ قسم جو اطمينان حاصل ٿيو.

"تون پنهنجن شاندار قدمن سان هڪ پيرو پيهر پنهنجي زندگي جو سفر جاري رکي سگهندين." توڪلي، جام دُرڪ ڏانهن نهارندي چيو.

"تون مون کي پنهنجي باري ۾ ٻڌاءِ." جام دُرڪ، توڪليءَ سان مخاطب ٿيندي چيو.

توڪليءَ جي چهري تي عجيب خوشي ۽ غم جي گڏيل سڏيل ڪيفيت ڇانئجي وڃي ٿي. هن جام دُرڪ ڏانهن نهاريو ۽ پوءِ هن جي واتان ازخود لفظ نڪرندا ويا.

سمو زين جي پهاڻن تي پير جو وڻ آهي.
سمو وٽن جو ميوو آهي
سمو غزل ڪوهستاني آهي.
سمو ڏاڙهون جو ڪليل گل آهي
سمو انڌيرن جو روشن ڏيئو آهي
يا بارش کان پوءِ ڦٽندڙ ٻوٽي
سمو ويڪرن پٽن وارو انجير آهي
اهڙو وڻ جيڪو مشڪل رستن ۾ ندين ڪنارن تي نڙي
جنهن جو مقام پهاڻن جي بلندي تي آهي
ڪنهن هوا جي مجال! جو هن وڻ کي لوڏي

توڪليءَ جون اکيون چمڪڻ لڳيون، هن جو چهرو بي خودي وچان جرڪڻ لڳوهن سمو جو ذڪر ڪري ڇڻ خدا جو ذڪر ڪيو هن ڇڻ ڪائنات جو ذڪر ڪيو هن ڇڻ پنهنجو ذڪر ڪيو جنهن جي ازل ۾ ابد جي ڪنهن کي ڪا خبر ڪانهي، هر شي فاني آهي سواءِ سمو جي، ڄام دُرڪ، توڪلي کي نئين طرح سان ڏسي رهيو هو هن کي ان ڳالهه جو اندازو ئي نه هو ته توڪلي ڪنهن انسان کي ان حد تائين به چاهي ٿو اهو توڪلي کو پيو هو جنهن محراب خان ۾ شهداد خان سان سنجيده گفتگو ڪئي ٿي.

توڪلي پنهنجي من جي صداقت سان وري ڳالهائڻ شروع ڪيو مان جڏهن به پهاڻن جي وچ ۾ هوندو آهيان ته خوشي، محبت ، نفرت ۾ انقلاب جهڙن سوالن ڏانهن ڇڪجي ويندو آهيان. جيترو به مان ان طرف ڇڪجي وڃان ٿو منهنجي اندر آزاديءَ جو احساس وڌيڪ پختو ۽ مضبوط ٿي وڃي ٿو هي نهايت اهم ڳالهه آهي ته آزاديءَ جو احساس انسان جي اندر کي تبديل ڪري ڇڏي ٿو.

منهنجو هيءُ نندڙو ڳوٺ ماڻڪ بند ۾ هن جي چوڌاري ڦهليل ڪوه سليمان جي وادي منهنجي وشال دنيا آهي. ظاهر آهي ته هن وشال دنيا جون خوشيون ئي مون لاءِ سڀ ڪجهه آهن. مان سيني

ڳالهين کان وڌيڪ انسان جي خوشيءَ کي اهم سمجهان ٿو. ماڻهن جو مفلس هجڻ واري سوال تي مان جڏهن بلوچستان جي ماڻهن جي گفتگو ٻڌان ٿو تہ ائين محسوس ڪندو آهيان تہ انهن ماڻهن جي لفظن ۾ بي انت تڪليفون ۽ درد پوشيده آهن.

توکي گهڙي کن رُڪندي وري ڳالهائڻ شروع ڪيو. منهنجي زندگيءَ جو وڏو حصو ڪوه سليمان جي پهاڙن جي وچ ۾ گذريو آهي. مون انهن کي محسوس ڪيو آهي، ڪنهن پختي ڏاهي استاد وانگر، ڪنهن اڪيلي اجنبي وانگر، ڪنهن وفادار مخلص دوست وانگر تہ ڪنهن نهايت تيز نظر رکندڙ پوڙهي وانگر. مون هن کي ڪن ڳالهين ۾ پاڻ کان بہ بلند، عجيب راز پوشيده رکندڙ پائيو آهي.

مون پوري حياتي هن جي اهڙي گفتگو ٻڌي آهي جيڪا شايد آءٌ ٻئي هنڌ ڪٽي بہ نہ ٻڌي سگهان ها. هن جي صحبت ۾ مون کي پنهنجي قدر قيمت معلوم ٿي. حقيقت ۾ ڪوه سليمان منهنجي درسگاه آهي. مون هتي ڪنهن بہ ڏک ۽ رنج کي پنهنجي اندر مان ائين ختم ٿيندي ڏٺو آهي جڙ ان جو ڪو وجود ئي ڪونهي. هن جي درميان وڌيڪ پيار وڌيڪ اعتبار ۽ وڌيڪ خيال ڪرڻ جو موقعو ملي ٿو.

سمو منهنجي روشني آهي، جنهن هڪ لمحي لاءِ بہ مون کي هڪ عام ۽ رواجي انسان ٿيڻ کان محفوظ رکيو. توکي سمو متعلق ٻڌائڻ لڳو. مان سمو جي معاملي ۾ ٻاراڻيون حرڪتون ڪري سگهيس ٿي پر هن منهنجي اهڙي انجام کان نہ صرف بچايو پر نئين طرح جي راه ڏيکاري. هن مون کي جيڪا ضروري ڳالهہ سمجهائي تہ انسان جو روح سجاڳ آهي تہ جسم ان جو ڪجهہ بہ بگاڙي نہ ٿو سگهي. انسان کي پنهنجي اصلي حالت ۾ هجڻ گهرجي. ڪائنات جي سمورين شين کي اسين پنهنجي عقل جي آڌار تي سمجهي نہ ٿا سگهون. پر ان سان رقص ڪري سگهون ٿا.

"جسم بہ تہ هڪ سچائي آهي." ڄام دُرڪ، توکلي جي ڳالهين کي غور سان ٻڌڻ کان پوءِ چيو.

"ها ڳالهہ سمجهڻ جي آهي دوستا! جسم جي خوبصورتي وڏي ڳالهہ آهي. ان کان اسين سڀ متاثر ٿيون ٿا. ائين آهي نہ" توکليءَ وراڻيو.

ها ائين آهي! پر تون انجي ڪيئن تشريح ڪندين؟ جام دُرڪ توڪليءَ ڏانهن نهاريندي پڇيو.

"بينل پاٽي جيان."

جاڳيل روح جو مطلب آهي رواني.

"سمو ڪٽي آهي؟" جام دُرڪ، توڪليءَ کان پڇيو.

گهڙي ڪن لاءِ عجيب خاموشي ڇانئجي وئي.

حقيقت ۾ هيءَ هڪ احساس آهي، راحت ۽ زندگي ڏيندڙ.

جنهن کي مان هميشہ تازو رکڻ چاهيندس، مان ان جي تشريح ڪجهہ ان طرح سان ئي ڪري سگهان ٿو.

توڪلي شعر ٻڌائڻ شروع ڪري ٿو.

ان جي ڳالهين جي خوشبو
ائين جيئن گُل لالہ ٻوٽي
پوري پهاڙ کي مهڪائي ٿي
منهنجو روح!
ان دلفريب صورت جي ڳالهين سان ائين مهڪي پوي ٿو،
۽ خواب ڪيئن نہ ٻوڙي اکين ۾ اچن ٿا.
انهن نيٽن ڏانهن جن کي هن تراشيو مڪمل ٿيڻ واري لمحي لاءِ
۽ ڪيئن نہ نيٽن،
ڪجهہ بہ چوڻ ۽ سمجهڻ جي ڪيفيت کان ڏور
ان صورت کي چٽيو حيرانيءَ سان،
۽ ڪيئن نہ محبوب جي حصي جو اوجاڳو
روحن کي جلا بخشي ٿو
۽ پوءِ،
بادل!
زمين کان مٿي اُٿي، آسمان جي ڪُک تائين وڃن ٿا.
وسن ٿا ۽ وري ٻوڙن ٿا زمين ڏانهن،
تڏهن زندگي،
عجيب نظارن مان نڪري نروار ٿي بيهي ٿي

عطر عنبير کان بہ وڌ ان جي خوشبو،
محبوب جا سلام پهچائيندي
ڪنهن عاشق جي اعتبار کي، وڌيڪ مضبوط ڪري ٿي
هوا جي ٿڌن جهونڪن سان هم ڪلام ٿي
پنهنجن پيارن هٿن جو سلام پيش ڪري ٿي.

توڪليءَ جهونگارڻ ختم ڪري، خاموش ٿي ويو.

سمو سان ملاقات هڪ عجيب اتفاق هو جنهن کان پوءِ منهنجي زندگيءَ ۾ هڪ عجيب موڙ آيو. جنهن پوءِ منهنجي زندگي تبديل ڪري ڇڏي، ڪوه سليمان جا سُرمئي پهاڙ منهنجي ٻيچين روح جو چين آهن، مون پنهنجي زندگيءَ جا خوبصورت ڏينهن هتي گذاريا. هتي مون بيداريءَ جي اصل معنيٰ ۽ مفهوم سکيو. توڪليءَ جي گفتگو جو انداز حيرتناڪ ٿي ويو هو. هن وڌيڪ چيو: سمو، پهاڻن مان وهندڙ جهرڻي جيان پرشور، شفاف آهي. هو منهنجي زندگي ۾ هوا جي ٿڌي جهونڪي جيان آئي گذري وئي. مان ان سان اهڙي موقعي تي هم ڪلام ٿيس جڏهن مون دنيا کي تياڳڻ جو فيصلو ڪيو هو ۽ پوءِ هڪ ڏينهن اهڙي طوفاني بارش پئي جنهن منهنجي زندگي جي سمورين نراسائين کي وهائي ڇڏيو. جڙ مون کي نرواڻ حاصل ٿيو. مان اڄ تائين بارش هيٺان بيٺو سمو کي ڏسي رهيو آهيان.

"چا تنهنجي ان سان محبت ٿي وئي آهي ؟" ڄام دُرڪ توڪلي کان پڇيو.

"هائو" مان ڪيئن چوان تہ منهنجي ان سان محبت ناهي. توڪلي پنهنجي ڇهري کي ڄام دُرڪ ڏانهن موڙيندي چيو.

مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي جڙ بارش نہ ٿي هئي، پر متي جاڳي هئي، متي جاڳندي آهي تہ پوري ڪائنات مهڪي پوندي آهي، متي پنهنجي اندر ستل ٻجن کي جاڳائيندي آهي تہ جيئن صدين جي سلسلي کي جاري رکي سگهجي، مان بہ جڙ پنهنجي اندر کان جاڳي پيو هُئس، توڪلي پنهنجن هٿن کي هوا ۾ لهرائيندي شاعراڻي انداز ۾ ڳالهائڻ لڳو.

مان ڄاڻا ن ٿو ته
قدرت جا فيصلا ڪنهن پوشيده راز جيان هُوندا آهن
ترتيب ۽ بي ترتيب
موجود ۽ غائب
تخليق ۽ تخريب
ظاهر ۽ باطن
ذات ۽ صفات
مطلق ۽ تعلق
طئي ڪيو وڃي ٿو هر ماڻهو لاءِ الڳ سان
منهنجي حصي جي بي ترتيبي،
ان کان بهتر مون لاءِ ٻيو ڪو فيصلو ٿي ئي نه ٿو سگهي.
مان ترتيب ۾ رهي ڪري بي ترتيبيءَ کي سمجهي ئي نه ٿو سگهان
مان پاڻ کي جلائيندي پنهنجي خاڪ ۾ خوش رهڻ چاهيان ٿو.
اهو وڏيڪ چڱو آهي ته مان لاڏائو ماڻهن جيان ڦرندو رهان،
زمين جي هڪ ڪناري کان ٻئي ڪناري تائين
ڪنهن حيران ڪندڙ خواب جيان
۽ وڏيڪ شيون ڏسي سگهان.
مان ائين رهي ڪري حياتي جون وڏيڪ حقيقي شيون ڏسي سگهندس.
"توکي هڪ ڳالهه ٻڌايان." توکلي، ڄام دُرڪ ڏانهن نهارينديِ چيو.
"اسين ٻن الڳ الڳ ڪنارن تي بيٺل شخص هئاسين."
هو ته گُل لاله جيان آهي جيڪو ڪوه سليمان جي پهاڙن کي مهڪائي ٿو.
توکلي آهستي آهستي اُٺيو ۽ ٻيڙڪ جي دروازي کان ٻاهر هليو ويو.

*

(8)

جڏهن کان توکلي سمو جو حصو ٿي ويو آهي، تڏهن کان هن پاڻ کي ماڻهن، زمين ۽ انهن جي حقن سان جوڙي ڇڏيو آهي،هي ائين ڪري پنهنجو پاڻ کي جڙ سمو سان جوڙي ٿو.

توکلي پنهنجي ڏک کي همیشہ پوشيده رکيو هي روايتي بلوچ ئي رهجي وڃي ها، پر پوءِ هن اهڙي روشني ڏني جنهن مان ڪائنات جو جنم ٿيو مخماڙ جي وادي کان ڪوه سليمان جي پٽريلي ۽ مشڪل گذرگاهن، رستن ۽ پيچرن تي سمو جو حسن وکريل آهي، هي ان حسن ۾ وکري وڃڻ، گم ٿي وڃڻ چاهي ٿو پر پوءِ پنهنجي پاءُ ڏلنڙ جي موت کان پوءِ جيڪو مري بگٽي قبائلي جنگ جي دوران ماريو ويو بي نيازي واري زندگي کان نڪري آيو ۽ سرداري روايتن جي خلاف ٿي بيٺو ته هڪدم هن ماڻهن جو توجهه حاصل ڪري ورتو ۽ هن جي چوڌاري ڪيترا ئي محروم ۽ سردارن جا ستايل ماڻهو جمع ٿيندا ويا، ڪجهه اهڙا به جيڪي بلوچستان جي آزاديءَ لاءِ وڙهي رهيا هئا.

مان جڏهن پنهنجي ٻالڪپڻ ۾ ماڻڪ بند جي ڳلين مان گذرندو هئس ته مسجد مان اذان جو آواز ٻڌي ٻيهي رهندو هئس، توکلي، جام دُرڪ کي پنهنجي شروعاتي زندگي جو واقعو ٻڌائي ٿو.

منهنجي ننڍڙي جسم اندر ايڏي ته ڪشادي دل هئي جو مون کي ڪڏهن خيال ئي نه آيو ته هيءَ اذان ڪنهن سُني جي يا ڪنهن شيعي جي آهي، مان پنهنجي روح جي اطمينان سان اذان ٻڌڻ لاءِ ٻيهي رهندو هئس. منهنجي اندر کو اهڙو سوال ئي ڪونه هو جيڪو مون کي ڪنهن مشڪل، نفرت ۽ اضطراب طرف موڙي. جڏهن مان ڪوئٽا پڙهڻ لاءِ ويس ۽ اردگرد جي ماڻهن سان تعلق ٿيندو ويو ته تڏهن مون

کي محسوس ٿيو ته اسين سڀ ڪنهن نه ڪنهن طرح پنهنجي پنهنجي مذهب، نسل، رنگ ۽ پوءِ قبيلي کان سڃاتا ويون ٿا. اسان جن چهرن ۾ تڏهن هزارين گهنج پئجي ويون ٿا جڏهن ڪو ڪنهن جي نسل ۽ مذهب تي ڳالهائي ٿو.

پوءِ ڇا ٿيو، پورو جو پورو ڪوئٽا سني ۽ شيعي جي ٻاهه ۾ ٻرڻ لڳو. منهنجي من جو اطمينان ختم ٿي ويو.

مون توسان پنهنجي ڳالهه ان ڪري ڪئي ته مون هميشه ائين سمجهيو آهي ته دنيا ۾ فساد. ويڙهه جو سبب انسان جو جنون آهي، مان شيعو ۽ سني نه هجڻ جي باوجود مذهب کان شديد طور تي متاثر ٿي رهيو آهيان، هڪ پيري ڪنهن دعوت ۾ وينا هئاسين ته ڳالهه حرام ۽ حلال جي نڪتي، هڪ سُني مُلي چيو ته مان حلال کان سواءِ ڪجهه کاوان ئي ڪونه ته ميزبان کي ان ڳالهه جو شديد ڏک ٿيو هن چا ڪيو جو مانيءَ جو اڌ توڙي مُلي کي چيائين ان مان ايترو کاءِ جو حلال هجي.

مون پنهنجي تعليم جي دوران اها ڳالهه سکي ته حرام ۽ حلال جو اصول غربت سان ڪيئن ٿو لاڳو ٿي سگهي، جناح جي اسلام ۽ گانڌي جي روحانيت پويان زمين جو سوال نه هو ته ٻيو چا هو؟ اها دراصل ناقص قسم جي اڳڪٿي هئي ته مسلمانن کي پنهنجو جُدا وطن گهرجي. ڏيل هندستان جا ماڻهو ته هڪ هزار سالن کان هڪ ئي وطن ۾ ڏڻ رهندا ٿي آيا، مون کي اهو پڙهي حيرت ٿي ته جناح اهو ٻڌي حيرت ۾ پئجي ويو ته برطانيه سندس نئين ملڪ وارو مطالبو مڃي ورتو آهي، مون سوچيو جيڪڏهن اهو سچ آهي ته پوءِ چا سندس نئين ملڪ جو مطالبو رڳو سوديبازي ذريعي وڌيڪ مراعتون حاصل ڪرڻ هو هندستان جي ماڻهن 1947ع کان پوءِ پنهنجو وطن وڃايو جنهن جي سزا اسين سڀ پوڳي رهيا آهيون.

"هاڻ تون ڳالهاءِ مان ڏسان ته تنهنجا ڪهڙا خيال آهن." توکليءَ، چاءِ دُرڪ ڏانهن نهاريندي چيو.

چاءِ دُرڪ اطمينان سان توکلي کي ٻڌڻ کان پوءِ بينڪ جي ليپيل ديوار کي ٽيڪ ڏئي چيو: وادي ڇملانگ جي بلوچن جو ڪهڙو جرم هو جو انهن معصوم ماڻهن جي مٿان بارود اڇلايو ويو زمين جو

رشتو سمورن رشتن کان وڌيڪ عزيز ٿئي ٿو ۽ اهو قدرت پاران اصل رشتو آهي، هر ماڻهو ان رشتي سان نيائي ٿو چاکاڻ ته اهو قدرتي آهي، وادي چملانگ جا سمورا ماڻهو پنهنجي حصي جو اهڙو ڪم ضرور ڪندا هئا جيڪو ٻئي کي سک ڏئي، ميويدار وڻ لڳائڻ، رستن کي صاف رکڻ، وڏڙن لاءِ عزت، پنهنجن ٻارن کي اهو سيکارڻ ته انسان سڀ کان اول آهي، پنهنجي شهر جي حفاظت ڪرڻ ۽ اهڙا ڪيترا ننڍا ننڍا ڪم ڪري هُنن پنهنجو رشتو پنهنجي ڌرتيءَ سان مضبوط ڪيو هو. هن رياست اسان کي ان احساس کان محروم ڪيو. مان هن رياست ۾ ته هڪ پَل به نه رهڻ چاهيندس. مان محراب خان جي ڪيترن ڳالهين سان متفق آهيان، هي جنگ هاڻ سردارن جي ناهي، هيءَ آزادي جي جنگ آهي، جنهن جو فيصلو هاڻ بلوچ نوجوانن کي ڪرڻو آهي.

يعني تون هڪ ٻي ديوار کڙي ڪرڻ چاهيندين، اهڙيون ننڍيون ننڍيون ديوارون بلوچستان ۾ اڳ ئي کوڙ آهن، تون هڪ ٻي جو به اضافو ڪرڻ چاهين ٿو." توکلي، جام دُرڪ کي مخاطب ٿيندي چيو.

"اها ديوار مون کڙي ناهي ڪئي." جام دُرڪ کيس ادب مان وراٽيو.

"هلو مڃون ٿا، ته ڪنهن پٽاڻ يا پنجابي کڙي ڪئي پر پوءِ تو ۾ ۽ هُن ۾ ڪهڙو فرق ٿيو؟" توکلي وراٽيو.

فرق آهي، جام دُرڪ وراٽيو مان فرد نه پر قوم آهيان ۽ هزارين سالن کان پنهنجي زمين جو مالڪ آهيان، مون کي اهو حق آهي ته پنهنجي ڌرتيءَ بابت پاڻ فيصلا ڪريان. ڪنهن سان گڏ رهڻ يا نه رهڻ جو به حق رکان.

توکي معلوم آهي ته 1973ع ۾ بلوچ سردارن اليڪشن ۾ حصو وٺي پاڪستان کي قبول ڪيو. توکلي ڳالهايو ۽ راج ڪرڻ جي خيال کان وزير ۽ مشير به ٿيا.

ها مون کي ياد آهي. جام دُرڪ وراٽيو.

ان ئي زماني ۾ جام غلام قادر جي قيادت ۾ بيلا خاران ۽ مڪران رياستن جا والي ، خان قلات جو پٽ ۽ اوسي پاسي جا سمورا خان،

سردار اقتدار واري پيپلز پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿي ويا. هي ٻيو دراصل پنهنجي سرداري نظام کي بچائڻ لاءِ ڪڏهن مسلم ليگ ته ڪڏهن پيپلز پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيندا رهيا ته ڪڏهن قوم پرست ٿيڻ ۾ به دير نه ٿي ڪيائون.

تو ڪڏهن غور ڪيو آهي ته آزاديءَ جي راه ڪيئن ٿيندي آهي؟ ۽ ان جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ توڪلي اهم نقطي تي ڳالهائڻ لڳو.

"مان توکان سمجهڻ چاهيندس." ڄام دُرڪ وراڻيو.

"چگو ائين آهي ته قومپرستي، اهو شاندار جذبو آهي، هن ملڪ ۾ اهو ئي رستو سڀ جي اڳيان ڪليل آهي.

ائين آهي؟

ها ائين آهي! ڄام دُرڪ وراڻيو.

سياست ۾ سردارن لاءِ قومپرستيءَ جو سوال، بلوچستان جي سرزمين ۽ ماڻهن مٿان مضبوط عملداريءَ کان اڳتي ڪا معنيٰ رکي ٿو. تون ان باري ۾ ڇا چوندين. توڪليءَ ڄام دُرڪ کان سوال ڪيو.

"ائين برابر آهي." ڄام دُرڪ وراڻيو.

"منهنجي خيال ۾ سردارن لاءِ اهو زمانو گذري ويو. جڏهن هر بلوچ جي قسمت جو فيصلو سردار ڪندو هو." ڄام دُرڪ ٻيهر وراڻيو.

جيتوڻيڪ اهو تنهنجو خيال آهي پر هيءَ رياست انهن ماڻهن ۽ ان ڪلاس لاءِ تخليق ڪئي وئي آهي، اهو ڪلاس هن رياست کي آسانيءَ سان توهان جي حوالي ڪري. اهو ڪيئن ممڪن آهي، مون ڪيترن پاسن کان ان ڳالهه تي ويچاريو آهي ته. گهٽي دير تائين پهاڙن جي سهاري اسين هيءَ جنگ نه ٽا ڪٽي سگهون. بلوچستان جي نوجوان لاءِ هيءُ سوال ضروري آهي ته موجوده تبديل ٿيندڙ حالتن ۾ پنهنجو پاڻ کي سياسي ۽ تنظيمي طور بهتر ڪري ۽ پاڻ کي مستقبل جي چئلينج لاءِ تيار ڪري.

"بلوچستان جو نوجوان ائين سوچي ٿو؟" ڄام دُرڪ، توڪليءَ کان پڇيو.

"بلڪل ائين سوچي ٿو بلوچستان جو نوجوان ان خيال کان پاڻ کي تيار ڪري رهيو آهي." توڪلي وراڻيو.

ماڻڪ بند ۾ ڪيترا نوجوان مون سان ملڻ ۽ ڳالهائڻ ايندا آهن. هنن جي دنيا جي تبديل ٿيندڙ حالتن تي نظر آهي. هنن کي سردارن جي قومپرستن مان ڪو اتساه ڪو نه ٿو ملي ، هي بلوچستان جي سياسي، معاشي خودمختياري تي يقين رکن ٿا ۽ اليڪشن جي ذريعي فرسوده نظام کي تبديل ڪرڻ چاهن ٿا. هنن جي نظر ۾ ان سان ئي بلوچستان کي بچائي سگهجي ٿو. جنگ جي پراڻن طريقن مان نڪرڻ جي ضرورت آهي. قومپرستيءَ جي اصطلاح کي علاقائي ۽ جاگرافيائي تبديليءَ واري معنيٰ ۾ ئي چوڏسڻ گهرجي.

تڏهن ماڻهن هنن کان پڇندو آهيان ته. "بلوچستان آزاد ٿي وڃڻ کان پوءِ اسين اهڙو نظريو ڪٿان آڻينداسين. جيڪو ڪمزورن کي سگهه ۽ توانائي ڏئي سگهي."

"ڄام دُرڪ خبر اٿئي ته نوجوانَ کهڙو جواب ڏيندا آهن."

"هو چوندا آهن ته بلوچ پوڙهن کي ڪٽي اها سمجهه ۾ نه اچي پر اها سگهه ۽ توانائي دنيا جي قومن ۽ فردن جي وچ ۾ عزت ۽ احترام سان ئي ممڪن آهي."

هاڻ رات ڪافي ٿي چڪي آهي. تون آرام ڪر. توکلي موڪلائڻ لاءِ اٿيو. پر مان چاهيان ٿو ته تون مون سان ڪوٺتا هل. تون نون ماڻهن سان ملندين ته توکي بلوچستان جي تحريڪ کي سمجهڻ جو موقعو ملندئي. ان کان پوءِ پاڻ چملانگ ٻه هلنداسين. ڄام دُرڪ پنهنجي دوست کان انڪار ڪري نه سگهيو.

❊

(9)

تقريباً ٻن ڏينهن کان پوءِ توکلي ۽ جام ڊُرڪ ريل گاڏي ذريعي ڪوئٽا لاءِ روانا ٿيا. جام ڊُرڪ ٽرين جي دريءَ مان بلوچستان جي ڇهري کي ڏسي رهيو آهي. هي هڪ نئين دنيا ۾ داخل ٿي رهيو آهي. ٻاڦ مٿان بادلن جو تهه خاموشيءَ سان ڪنهن اُداس پوڙهي جيان ڇُريا ٿي. زمين جو رنگ پوري ناسي مان اوچتو سائي رنگ ۾ تبديل ٿي وڃڻ کري اهو اندازو ڪرڻ مشڪل هو ته زمين جو ڪهڙو رنگ آهي. گاڏي جي ٻنهي پاسن کان ۽ چوڌاري ٽڪرين، وڻن، پکين، ٻڪرين، ريڍن ۽ انڻ جو ن قطارون ريل سان گڏ هلڻ جي ڪوشش ۾ پوئتي رهجي ٿي ويون. هي زمين جي پنهنجي حيات آهي. جنهن تي بلوچن کي هميشه فخر رهيو آهي. ٽرين کان پري جا منظر ته جڙ ڪنهن مصور جا پينٽ ٿيل آهن. ٻاهر جي هوا ۾ عجيب تازگي آهي. جام ڊُرڪ حيران هو هي هڪ ئي وقت سيني شين کي ڏسي رهيو هو. هي ته ائين هو جيئن ڪو ماڻهو هڪ ئي وقت بادلن، ٻاڦ، هوائن، گلن ۽ وڻن جي نمونن کي پنهنجن اکين ۾ پورڻ جي ڪوشش ڪندو هجي.

پر هي ڇا!؟ هي ته جام ڊُرڪ جي خالي اکين ۾ جڙ خود بہ خود ايندا ٿي ويا ڪنهن بيقرار روح کي تسلي ڏيڻ لاءِ يا ڪنهن اجايل اکين جي اُڄ اجهائڻ لاءِ. جام ڊُرڪ اهو سڀ پنهنجي اکين ۾ قابو ڪري وڻڻ کان پوءِ پنهنجن اکين کي خود بہ خود بند ڪري ڇڏي ٿو ته جيئن ان مان راحت حاصل ڪري سگهي پنهنجي زمين جي رنگ ۾ رڱجي وڃي.

هي موتي رهيو آهي پنهنجي اصل طرف، پنهنجي حصي طرف. هن پنهنجو سڀ ڪجهه وڃايو. قدرت هن کي هڪ ڀيرو ٻيهر وري

موتائي ڏئي رهي آهي. قدرت هر ماڻهوءَ کي ڪجهہ موقعا فراهم ڪري ٿي ۽ جام ڏُرڪ جهڙا انسان پنهنجو سڀ ڪجهہ وڃائڻ جي باوجود نيٺ ٻيهر سڀ ڪجهہ حاصل ڪرڻ جي لائق ٿي ويندا آهن. هي زندگي جي بقا لاءِ بيحد ضروري ۽ آهي، زمين جي تهہ تي ۽ انسان جي اندر ۾ زندگيءَ جا تازا پن وري ڦٽن ٿا. بادلن جي تمنا ۾ وسڻ ٿئي ٿو. نيرو آسمان، پکين کي اڏام لاءِ سڏي ٿو ۽ جاڳائي ٿو ان جي روح کي، ڪيئن چئجي تہ اهو زور خود قدرت پاران نهايت قيمتي سفر ڏانهن ڪرڻ لاءِ تيار ڪرڻ ناهي تہ ٻيو ڇا آهي.

جام ڏُرڪ جو روح ڪنهن اندروني احساس سبب خوش ۽ هو تہ ڏکارو ۽ هو. هن اکيون بند ڪري وري کوليون. اکيون بند ڪرڻ سان هو پنهنجي ماضي ڏانهن هليو ٿي ويو. جيڪو بيحد دردناڪ آهي. هن ٽرين جي اندر جهاتي پاتي، ڏٻو مسافرن سان ڀريل هو. سامهون واري سيٽ تي بلوچ فيملي جا ٻار پنهنجي ماءُ سان چنبڙيا ويٺا آهن. هي اڇتي وڇي رهيا آهن يا پوئتي. ٻار دري کان اندر اهو ڏسي حيران آهن. هنن جو معصوم روح، بلوچستان جي ڏکن کان بينياز پنهنجي امڙ جي اکين جي ڏکن کي ۽ سمجهڻ کان قاصر آهي. جيڪا پنهنجي سيٽ تي خاموشيءَ سان ويٺل آهي ۽ ڪنهن مهل عجيب نظرن سان مسافرن ڏانهن ٿي نهاريائين. ٻن ٻارن مان هڪ جي عمر 8 ۽ ٻئي جي 12 سالن جي لڳ ڀڳ آهي ۽ مسلسل ماءُ کان پڇي رهيا آهن تہ گهر ڪيڏي مهل پهچنداسين. سندن ماءُ بار بار تسلي ڏئي چئي رهي آهي، تہ اڃو پهتاسين. هوءَ ير ۾ پيل هڙ مان ٽُنَل بسڪوٽ ڪڍي ٻارن کي کارائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. ريل گاڏي انهن سيني ماڻهن، ٻارن کان بيپرواهہ اڪيان لُوهہ ڪندي وڌندي ٿي وئي. جام ڏُرڪ پوري سفر ۾ پنهنجي نئين زندگيءَ تي سوچيندو رهيو هي پنهنجي ماضي سميت نئين زندگي ۾ نئين مقام ڏانهن نڪري پيو هو. ائين ڪٽي چئجي تہ زندگي هڪ پيرو ٻيهر هن جو آڏرياءُ ڪرڻ لاءِ تيار آهي.

توڪلي ۽ جام ڏُرڪ پنهنجا سفري بيگ سنياليو ڪوئٽا جي استيشن کان ٻاهر نڪري آيا.

❋

(10)

سيپٽمبر جو مهينو ويندي ويندي پوئتي سخت گرم ڏينهن ڇڏي وڃي ٿو. لاهور جا رود رستا تيز ۽ ڇينڊڙ اُس سبب تپي باهه ٿي وڃن ٿا. منجهند تائين لاهور ماڻهن کان خالي ٿي وڃي ٿو. ماڻهو يا گهرن ۾ يا وري تلائن ۽ شاخن جي پاڻي ۾ تڙڦڻ وڃن ٿا. تيز گرم هوا ۽ ڌير سارو دونهون ڇڏينڊڙ گاڏين لاهور جي فضا کي آلوده ڪري ڇڏيو آهي. هلڪيءَ دز جا ذرا ماڻهن جي ناسن ۽ وات ۾ ڏوکيندا ٿي ويا. پورهيت، ڪونوڪارپس، نم ۽ سرينهه جي وڻن هيٺان ڏينهن جي ٺرڻ جو انتظار ڪري رهيا آهن. گرمي جي ڏينهن ۾ دريائن جو وهڪرو تيز هئڻ ڪري شاخون به تار وهن ٿيون. هر عمر جا ماڻهو ٻار، عورتون روز ٻه چار ٽهيون ڏئي راحت محسوس ڪن ٿا. اسڪول ۽ ڪاليج جا شاگرد ته ٽولين ۾ اچي پاڻيءَ ۾ پون ٿا ۽ پورو پورو ڏينهن ٻاهر نڪرڻ جو نالو ئي نه ٿا وٺن. اهڙي بي رونق، تتل موسم ۾ نيشنل ڪاليج آف آرٽس جي پراڻي طرز تعمير واري ٽڏي عمارت جا ڪلاس روم به اُبس ڪري گرم ٿي ويندا آهن ۽ هر طرف کان نوجوان ڇوڪريون ۽ ڇوڪرا پنهنجي سفيد سنهن ڪپڙن جي باوجود بيزار بيزار لڳندا آهن ۽ ڪلاسن مان ٻاهر اچي وڻن جي ڇانوَ هيٺان هِتان هُتان جو ڳالهيون ڪري پنهنجي بيزاريءَ تي قابو پائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

نيشنل ڪاليج آف آرٽس پوري پاڪستان ۾ آرٽس ۽ ڊزائن جو واحد ڪاليج آهي. جنهن ۾ پوري ملڪ جا نوجوان آرٽس جو هنر سکڻ اچن ٿا ۽ پنهنجي آواره روح کي تسلي ڏيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ته دنيا انهن جي آرٽ ۽ ڊزائن جي شاهپارن کي ڏسي حيرت ۾ پئجي ويندي. حيرت ۾ پوڻ بجاءِ هن ڪاليج جي نوجوانن مٿان ته بلاسمي

جو ڪيس ٿي ويو هنن مان هن نوجوانن پائلو ڪولو جي ناول تي پينٽنگ ڊزائن ڪئي ۽ ڪاٽ جو اسٽيچو ناهي ڪاليج جي آڪنڊ تي آويزان ڪيو. جنهن پر به جُهلندڙ جسم، پنهنجون هانهون هڪٻئي جي چيلهه پر وجهي چمي رهيا آهن، جنهن کي ماڻهو بيهي ائين ڏسندا آهن جيئن انهن ٻنهي مان کو هڪ هي پاڻ آهن. هر ڳالهه کان بينياز هو هڪٻئي کي چمي رهيا آهن ۽ حيران ڪرڻ جي حد تائين هڪٻئي ۾ سمائجي ويا آهن. بي آواز ۽ بي حرڪت جهومندي هنن پنهنجا صبح شام جهولندي ۽ هڪٻئي جي چپن جو رس وٺندي گذاريو ۽ ڪيستائين نه ڇاڻ ائين جهولندا رهندا.

هي ته اسلامي تعليمات جي خلاف آهي، هي ته ڪلئي عام فحاشي جو اظهار آهي، هي ته سماج جو بگاڙ آهي، هي ته سزا جا مرتڪب آهن. هي بلاسمي جو ڪيس آهي، ۽ پوءِ بلاسمي جو ڪيس داخل ٿي ويو. هن ڪاليج جا ريسرچ جنرل بند ڪيا ويا، پينٽنگ ليف ليٽ بڪ اسٽورن تان گم ڪيا ويا، جماعت الدعوه جي مفتي هنن مٿان بيهوده الزام هنيا، ۽ ڪورٽ پر به هنن خلاف ڏُر ٿي بيٺا.

سليم هاشمي کي ڪجهه ان طرح جا ميسج ايندا رهيا، جيڪا ان وقت ڪاليج جي پرنسپال هئي، ته "تون مارجي ويندين، توکي ڪير به بچائڻ نه ايندو توکي پنهنجي زندگي پياري ناهي."

تڏهن به هن ڪاليج جا استاد ۽ شاگرد بهادريءَ سان اظهار آزادي ۽ تخليقي عمل لاءِ هر قسم جو جوکو کڻڻ لاءِ تيار ٿي بيٺا. آرٽس لاءِ ڪهڙا نه تڪليف ڏينڊڙ ڏينهن هئا، هن ئي ڪاليج جي آڪنڊ تي دنيا جا اعليٰ پائي جا آرٽسٽ گل جي، صادقين ۽ فتاح هالييوتو رنگن ۽ خيالن جي تلاش ۾ آيا ۽ پنهنجون شامون هن جي پلئو ۾ ٽوپي ويا.

خديجه ۽ ساٿي ان پوري تڪليفده دور ۾ ڪاليج جي زندگي بچائڻ واسطي بيٺا رهيا. هي ٻن سوچن ۽ خيالن جي ويڙهه آهي جيڪا پنجاب جي اندر سدائين وڙهي وئي آهي. پنجاب جو تصوف ۽ اسلام ڪيترو نه هڪٻئي کان پري ٿيندو پيو وڃي. جيڪر ائين چئجي ته اسلام گهٽو پوءِ هن زمين تي ڦهليو ان کان به اڳ تصوف هن سرزمين کي پنهنجي سحر ۾ وٺي رکيو هو جنهن جي نتيجي ۾ هن سرزمين بابا

فريد، باهو، بُلي شاه ۽ ڏُلا پٽي جهڙن ڪردارن کي جنم ڏنو. پنجاب جي اهڙي روح کي پاڙان اکيڙڻ لاءِ اسلام کي سختگير ۽ بيرحم ٽيٽو پيو بلڪ ان کي ائين پيش ڪيو ويو. پنجاب جو ايليٽ ڪلاس ۽ فوجي حڪمت عملي ان طرح جي اسلام کي ڦهلائڻ ۾ مددگار ٿي.

خديجہ ان جدوجهد ۾ سڀ کان نمايان هئي. سڀ کان الڳ. هن پنجاب جي ماڻهن کي جاڳايو ۽ تصوف جي روح کي مسخ ٿيڻ کان بچائڻ جي ڪوشش ڪئي. چولستان جي هن منيءَ جي خوشبو هر طرف ڦهلجي وئي. هن جي ڳالهين ۾ سرائڪي هوليءَ وارو مٺاس ۽ هن جي خيالن، ڪاليج جي شاگردن ۾ هلچل پيدا ڪري ڇڏي ۽ ڏسندي ڏسندي خديجہ جي چؤطرف شاگردن جو هڪ وڏو حلقو پيدا ٿي ويو.

خديجہ جي زندگيءَ ۾ رواني آهي، پر هڪ انسان ڪڏهن ڪڏهن اداس به ٿئي ٿو. هي ڪنهن پڇتاءُ ڪري اداس نہ پر پنهنجي ديس جي ماڻهن جي ڏکن کي ڏسي اداس ٿي وڃي ٿي. روح جي جاوداني هيءَ جڙ پنهنجي جنم کان کٽي آئي آهي. هوءَ پنهنجي ڪم کي خود مشڪل ڪري ڇڏي ٿي. تہ جيئن ان جي گهرائيءَ تائين لهي سگهي.

خديجہ جو تعلق روهي چولستان سان آهي. چولستان کي قدرت لڙڪن جي پاڻي سان ناهيو آهي ۽ روهي جا شاعر بهشت جي دروازن کان وڌيڪ محبوب جي دروازن تي وڃڻ چاهيندا آهن. خديجہ جيتري ٻڌڻ ۾ تيز آهي، ڳالهائڻ ۾ اوتري سُست. پر جي هن جي دل وٽان موضوع آهي تہ شاندار دليلن سان آغاز ڪندي. هن ڪنهن همہ گير ماڻهوءَ جيان پنهنجو پاڻ کي ڏک سک لاءِ تيار ڪري ورتو آهي. لاهور شهر ۾ رهندي هو پوري ريت ڪميونسٽ رنگ ۾ رڱجي وئي آهي. هيءَ پنهنجي دل کان ڪنهن چولستاني ڳوٺاڻي عورت جيان نرم ۽ انتهائي شفيق آهي، ويزنري آرٽ ۾هن جا موضوع سادا پر دل کي ڇُهندڙ آهن. خديجہ پنهنجن دوستن ۾ فقط ان ڪري نہ سجاتي ويندي آهي تہ هو هڪ سٺي آرٽسٽ آهي. پر ان ڪري بہ تہ هوءَ هميشہ جيان سڀ جو سڀ خيال رکندڙ ڪامريڊ آهي. طلعت، تصور، رتنا ۽ ٻيون ڪيترين آرٽسٽ هِن جون دوست آهن. جيڪي هر وقت هن سان چنبڙيل رهن ٿيون.

*

(11)

نيشنل ڪاليج آف آرٽس جي آڳنڊ تي، خديجہ پنهنجن دوستن، طلعت ۽ رتنا سان گفتگو ڪري رهي آهي.

هِتي رتنا ۽ طلعت جو تعارف ان ڪري ضروري آهي تہ جيئن انسان جي ذهني، جسماني ۽ روحاني ڪيفيتن، حادثن، حقيقتن ۽ رشتن کي سمجهي سگهجي، انسان جڏهن پنهنجي جيون تي ڳالهائي ٿو تہ ڄڻ ڪائنات جي ڪهاڻي ٻڌائي رهيو آهي.

رتنا ڪماريءَ جي زندگيءَ جو اهو پهريون وڏو فيصلو هو جنهن جي نتيجن کان بہ آگاه هئي.

هن جو والد سيٺ مولچند ڪوهستاني ٽاٽي بولا خان جو امير، ڪاروباري شخص آهي، هن معاشيات ۾ گريجوئيشن ڪرڻ کان پوءِ نوڪري ڪرڻ بجاءِ پنهنجو پورو ڏيان ڪاروبار ڏانهن ڏنو هن حيدرآباد کي پنهنجو ڪاروباري مرڪز ٺاهيو ۽ اتي ئي بنگلو اڏي رهي پيو تہ جيئن پنهنجن ٻارن کي بہ اعليٰ تعليم ڏياري سگهي. سيٺ مولچند پنهنجي ڪاروبار کان سواءِ باقي سيني مامرن کي واهيات حقيقتون ۽ غير ضروري ڳالهيون سمجهندو آهي، هِي اهڙي طرح ڏيکاءُ ڏيندو آهي تہ ڄڻ هي سڀ ڪجهہ ڄاڻي ٿو هي اهڙي ريت فقط اها ئي ڳالهہ سمجهي ٿو تہ پئسو ئي سڀ کان وڏي حقيقت آهي، هي پنهنجي اولاد کي بہ ائين سمجهائيندو رهي ٿو تہ پئسو طاقت آهي، باقي سڀ واهيات حقيقتون آهن، جنهن لاءِ هن پاڻ خود سان ڪجهہ دليل بہ گهڙي رکيا آهن. سيٺ مولچند پڙهيل هجڻ جي باوجود پئسي کي طاقت سمجهي ٿو. ان مان هن جي قابليت جي خبر پئي ٿي.

سيٺ مولچند پنهنجن ٻارن متعلق جيڪو طئي ڪيو هو اهو

هن ڪري به ڊيڪاريو هن پنهنجن چئن ٻارن مان هڪ کي ڊاڪٽر ۽ هڪ کي بئنڪر جي تعليم ڏياري ۽ پوءِ پئسو ڏوڪڙ هلائي نوڪري به وٺرائي ڏني. هن رتناکي به ڊاڪٽر ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي پر هڪ پيري رتنا سيني اڳيان پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي چئي ڏنو ته،

"هو فائن آرٽس جي فيلڊ جوائن ڪندي"

رتنا آرٽس جي فيلڊ کي جوائن ڪري، سيٺ مولچند، ان ڳالهه کي ته پنهنجي توهين ٿي سمجهيو.

"هن جي فيملي ۾ ته سڀ ڊاڪٽر آهن يا بئنڪ آفيسر، هي ڪيئن ٿي قطعي فيصلو ڪري سگهي." سيٺ مولچند جذبات ۾ ڳالهائيندو ٿي ويو.

هو گهڙيءَ لاءِ اهو وساري ويٺو ته گول معصوم چهري واري رتنا، جيڪا هاڻ ٻاويهه ورهين جي بيوقوف سمجهي ويندڙ نوجوان عورت ٿيڻ طرف وڃي رهي آهي، پنهنجي دل ۽ دماغ سان سوچڻ ۽ سمجهڻ جي قابل ٿي وئي آهي، قدرت اهڙن ماڻهن لاءِ ڪجهه الڳ ئي فيصلا ڪري ٿي.

سيٺ مولچند، رتنا سان ڳالهائڻ جو فيصلو ڪيو ته جيئن ان کي سمجهائي سگهي ته ماڻهو پنهنجي ڪاميابيءَ لاءِ ڪنهن به مونجهاري جو شڪار نه ٿئي.

"توکي ايترو وقت ڪٽان مليو جو تون پنهنجي مرضيءَ جا فيصلا ڪري سگهين." سيٺ مولچند تنبيهه ڪندي رتنا کي چيو.

"مان ڪنهن به بحث ۾ پوڻ نه ٿو چاهيان، توکي ميڊيڪل جي فيلڊ جوائن ڪرڻي آهي." سيٺ مولچند، رتنا کي پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي چيو.

چا توکي پنهنجو مستقبل عزيز ڪونهي؟ چا تنهنجو اهو خيال آهي ته تون آرٽسٽ جي فيلڊ کي جوائن ڪري خوشحال ۽ آسودي زندگي گذاري سگهندينءَ، مان توکي اجازت نه ڏيندس ته تون پنهنجو فيوچر پنهنجن هٿن سان برباد ڪرين، تون اڃان پرائمري جي ڪلاسن ۾ هئين ته مون تو کي ڊاڪٽر بنائڻ جو فيصلو ڪيو هو.

مان پڃان ٿو ته تو کهڙي خيال کان آرٽسٽ ٿيڻ جو فيصلو ڪيو؟ چا تون وان گاگ کان متاثر ٿي، اهو فيصلو ڪيو؟ جنهن

آئينڊو سمجهڻ واري غلطي نه ڪر، تون اعتبار ڪر ، اهڙي حالت ۾ ته تو لاءِ ڪو رشتو به نه ايندو ، تنهنجي زندگي بيشمار مشڪلاتن سان پرجي ويندي، تون اهو چو نه ٿي ڏسڻ جي ڪوشش ڪرين جنهن کي مان چگي ريت ڏسان ٿو.

"تون ڀالهائين چو نه ٿي نادان چوڪري" سيٺ مولچند خفا ٿيندي چيو.

"اوهان وڏيڪ جاڻندا هوندا پر منهنجي گفتگوءَ کي رواجي بدتميزي طور ڏسڻ بجاءِ منهنجي ذات جي پسند، جنهن کي مون پنهنجي لاءِ چونڊيو آهي جنهن لاءِ مان پاڻ ڏميوار رهنديس، تنهن کي قدر جي نگاه سان ڏسڻ جي ڪوشش ڪيو." رتنا، جيڪا ڪافي دير کان پنهنجي والد جي گفتگو کي سنجيدگيءَ سان ٻڌي رهي هئي، نهايت سڪون سان وراڻي ڏني. مون آرتس جي فيلڊ کي چونڊڻ جو فيصلو ڪري ورتو آهي، ان لاءِ مون وٽ ڪي سبب به ٿي سگهن ٿا پر جيئن ته شايد اهي توهان کي سمجهه ۾ نه اچن، ان ڪري انهن تي بحث اجايو آهي. مان صرف ايترو چونديس ته انسان کنهن ٻئي جهڙو ڪيئن ٿو ٿي سگهي، مان کنهن ٻئي انسان جهڙي ڪيئن ٿي سگهان ٿي، جڏهن ته قدرت مون کي پنهنجي سمجهه سان ناهيو آهي، منهنجا پائر ڪامياب زندگي گذارين ٿا ته ان جو منهنجي زندگيءَ سان ڪهڙو تعلق، مان ته انهن کي وڏيڪ خوش ڏسڻ چاهيندیس پر انهن کي پنهنجي فيصلي تي اثر انداز ٿيڻ جي اجازت ته نه ڏيندیس، مون کي پنهنجيءَ سمجهه سان وڌڻ ڏيو.

"تون ڪير ٿيندي آهين، پنهنجي مرضيءَ جا فيصلا ڪرڻ واري؟" سيٺ مولچند، پنهنجن پيرن کي سڏو ڪيو رتنا کي وڏي آواز ۾ مخاطب ٿيندي چيو، "جي تون ائين چاهين ٿي ته پوءِ مان پنهنجي مُوڙي تون مٽان برباد نه ڪندس، مان توکي ان لاءِ خرچ نه ڏيندس ته تون فضول ڪم ڪندي وتين." هن جا چپ ڏڪي رهيا هئا.

رتنا! اهو تصور ئي نه ڪيو ته سندس پِتا ان حد تائين ويندو هن پيءُ جي ڏکندڙ هٿن کي پنهنجن سنهڙن هٿن ۾ ورتو، رنج ۽ ڏک جي ڪيفيت مان هڪ پرپور نگاه پنهنجي پيءُ جي چهري تي وڌي، هن جي هٿن کي چميو ۽ خاموشيءَ سان اُٿي وئي.

اِهو صحيح آهي تہ هر انسان ٻئي انسان جي پُڻي تي چڙهي سفر ڪري ٿو ائين طلعت ۽ رتنا هڪ ٻئي جي پٺين تي چڙهي نيشنل ڪاليج آف آرٽس پهتيون.

طلعت جي ڀالهائڻ، روين ۽شخصيت جي گڏيل اظهار مان ڪو بہ اندازو ڪري سگهي ٿو تہ هن جي تربيت سندس ڪٽنب کان وڌيڪ نظرياتي پارٽي هيٺ رهي آهي. اُها ٻہ سال اڳ جي ڳالهہ آهي:

طلعت ميز جي سامهون ويٺي پنهنجي امڙ ۽ والد جي فولادي لفظن کي ٻڌي هضم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي، پر اهو ڪم هن لاءِ انتهائي مشڪل ثابت ٿيو. ٻئي زال مڙس يعني هن جي امڙ ۽ والد ميز تي رکيل جڳ مان پاڻي پيئندا ڳالهائيندا ٿي ويا.

"هو توکي تازگي ڏيندو، آرام ۽ سُک بہ. تون کو بہ خوف نہ ڪر. تنهنجي قسمت سُٺي آهي جو تنهنجي لاءِ فوج جي ڪيپٽن جو رشتو آيو آهي." طلعت جي والد پنهنجي ڪوٺ جي ساڃي ڪيسي مان ڪيپٽن جي تصوير ڪڍندي طلعت کي ڏيکارڻ چاهي، جيڪا هن جي ڪاپي طرف کان ويٺي هئي. ڪيپٽن جنهن کي فوجي ڊريس پيل هئي ۽ مٿي تي ڪيپ بہ رکيل هئس ۽ تصوير ڏسڻ واري کي ائين گهوري نهاري رهيو هو جڙ هي دستور موجب کو ڪم اڪلائي رهيو آهي ۽ ڪنهن اوچتو هن جي ڪنهن پوشيده ڪيس جي تحقيقات ۽ جانچ ۾ خلل وڌو هجي.

هن جي چهري مان ٿي لڳو تہ هو ڪو ٽيهن سال جو پُراسرار شخص آهي.

طلعت جو تعلق ڪراچيءَ جي اردو ڳالهائيندڙ آبادي سان آهي، جنهن جا وڏڙا 1947ع ۾ پاڪستان جي ٿُڻي نڪرڻ کان پوءِ ڀِهار ۾ ٽيندڙ هندو-مسلم فسادن مائيگريٽ ڪري ڪراچيءَ آيا. هو پنهنجن جا لاش پوئتي ڇڏي ۽ پنهنجي هٿن جو خون ڏوئي جيڪي هنن جي هٿان ٿيا، مهاجرن جيان نئين سر زمين تي قدم رکيو تہ غير متوقع طور تي هنن جي اکين مان اطمينان ظاهر ٿيڻ لڳو. هنن لاءِ جڙ گهڙيءَ ۾ سڀ ڪجهہ بدلجي ويو هو سندن سموري بي چيني ۽ خوف ختم ٿيندو ويو هي هاڻي مذهب جي نالي تي قائم ٿيندڙ نئين اسلامي ملڪ

پاڪستان ۾ نئين زندگيءَ جي شروعات ڪرڻ لڳا. هي مقامي ماڻهن جي مجلسن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳا.

سنڌ جي اصلوڪن رهواسين موت ۾ هنن کي ڪڏهن به ائين نه چيو ته مهاجر ڀائرو! ٿورو صبر ڪيو. هتان جا اصلوڪا سنڌي هندو پنهنجي ڇڏيل ملڪيت سنڌ جي ماڻهن وٽ امانت رکي ويا آهن. هو ورندا پنهنجي ماتر يومي ڏانهن تيستائين توهان کي انتظار ڪرڻ کپي يا سرڪار توهان جي رهائش جو الڳ انتظام ڪري. پر اها ڳالهه سنڌ جي ماڻهن جي روايتي مهمان نوازي ۽ سندن دين جي خلاف ٿئي ها. ليڊرن اهڙو تاثر پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. عام سنڌي ته حيران هو ته ان جي پُر امن پاڙيسري کي ڪهڙي ڪاوڙ لڏ پلاڻ ڪرڻ تي مجبور ڪيو ٿو وڃي. ليڊرن ان ڳالهه کي همٿايو ٿي ۽ لڏي ايندڙ مسلمانن جي دل کولي مرحبا ڪئي ٿي. هنن جڏ پنهنجي طرف کان طئي ڪري ڇڏيو هو ته هاڻ ڪنهن جي به واپسي ناهي ٿيڻي. تهذيب تمدن سڏائين لاءِ دفن ٿي وئي.

آيل مسلمانَ سنڌي ٿيڻ بجاءِ پنهنجي شناخت مهاجر ٿي رکڻ چاهي. ان مان هنن کي وڌيڪ رعايتون ۽ همدرديون حاصل ٿي سگهيون پئي. مسلمان ته هو اڳ ئي هئا. هاڻي ته مظلوم به ٿي پيا. هنن ان خيال کان نئين سماج ۽ نئين زمين سان پنهنجا رشتا جوڙيا ۽ ڏسندي ڏسندي سيني کان اڳيان نڪري ويا. مقامي سنڌين کان به جيڪي اڄ تائين به جاگيرداري جي ڇانوَ هيٺ ساه کڻن ٿا. هاڻ هنن جي ٻي جنريشن جيڪا اڳين جنريشن کان وڌيڪ پڙهي لکي ۽ روشن خيال آهي. زندگيءَ جي ان رفتار ۾ شامل ٿي وئي آهي جيڪا هاڻ جناح ۽ گانڌي تي بحث ڪرڻ بجاءِ آءِ ٽي. ماس ڪميونيڪيشن. طب. فلاسافي. ادب ۽ ڪميونسٽ فلاسافي تي بحث ڪري ٿي ۽ ملڪ کان ٻاهر جي دنيا تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪري ٿي.

طلعت جو تعلق به اهڙي جنريشن سان آهي پر هن سان هڪ ٻي به ڇڳائي ٿي.

اردو سائنس ڪاليج ڪراچيءَ جي عمارت. پراڻي ۽ ديوارون پنهنجو اصلي رنگ ختم ڪري پوري رنگ جون ٿي وڃڻ جي باوجود

هميشہ جيان جوان آهن. ڇاڪاڻ تہ هن ڪاليج جون ديوارون ۽ فضائون نوجوانن جي ٿهڪن ۽ سڏڪن کي هڪ جنريشن کان ٻي جنريشن تائين ٻڌندیون ۽ ڏسنديون اچن ٿيون. هي عمارت ڪيئن ٿي پوڙهي ٿي سگهي. زندگي پنهنجي معمول کان هٽي ڪري هتي هر روز ڪجهہ نئون ڪري ٿي. هر روز هن ڪاليج جا نوجوان ڪجهہ نئون سوچين ٿا. هن پيري ڪاليج جي شاگردن جي هڪ گروپ. طلعت بہ جنهنجو حصو آهي. ڪاليج ۾ "دستڪ" گروپ جي نالي سان ٿيٽر جو بنياد رکيو. جنهن جو مقصد سماج کي ٿيٽر ذريعي انقلابي پيغام ڏئي تبديل ڪرڻ هو. ان سلسلي جو پهريون ٿيٽر هنن پنهنجي ڪاليج ۾ ڪرڻ جو پلين ڪيو جنهن جو عنوان هو.

"کهول آنکهہ زمين ديکهہ"

طلعت پنهنجي زندگيءَ جي ترتيب ڪجهہ ان طرح رکي هئي. جو ڪاليج کان گهر ۽ گهر کان ڪاليج. ان کان وڌيڪ اڳتي جي دنيا هن لاءِ بي معنيٰ هئي. ان جي درميان جا ڪجهہ ٻيا پل. زندگيءَ جون حقيقتون. ڏک سک. هن ڪائنات ۾ انسان جو چرندڙ روح هن لاءِ بي معني هو. سردي ۾ هن جو جسم ڏڪندو هو. پر ان احساس کان خالي تہ ڪيترا انسان اهڙي ڇمائيندڙ سردي ۾ پنهنجو بچاءُ ڪيئن ڪندا هوندا جن کي نہ پوري ڇت آهي. نہ گرم ڪپڙن جو صحيح انتظام. هي برسات ۾ نچي ٿي ڪُڏي ٿي پر پاڻ کي ڏيکارڻ لاءِ.

ادبي ڪتابن سان تہ هن جي پوري سوري سجاٽپ هئي پر تاريخ جي ڪتابن سان هن جو خاص لڳاءُ هو. ايلس البينيا. رچرڊ ايف برٽن. هينري پاٽنجر ۽ ڊاڪٽر مبارڪ علي جي ڪجهہ ڪتابن کي پڙهي چڪي هئي. ڪڏهن ڪڏهن گُرو مندر جي روڊن تي گشت ڪندي مصيبت ماريل چهرا هن آڏو اچي ويندا هئا تہ معمولي جنبش کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ هن کي محسوس نہ ٿيندو هو. هن زندگيءَ کي رواني ۾ ڏسڻ بجاءِ ان کي صرف پنهنجو آڏرياءُ ڪندي ڏٺو. هن پنهنجو پاڻ کي زندگيءَ جي معمولي راحتن ۽ خوشين لاءِ وقف ڪري رکيو هو. سچ اِهو آهي تہ هن جو ائين هجڻ بہ هڪ حقيقت آهي. ڇاڪاڻ تہ سماج هر طرف کان. ماڻهو کي ائين ئي ڏسڻ چاهي ٿو

پنهنجي دنيا ۾ خوش رهڻ ۽ مري وڃڻ. هن ائين سمجهي ورتو هو ته خوش رهڻ جو اهو ئي واحد رستو آهي، هونئن به ڪنهن کان ڪير پُڇي ته دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ قيمتي ۽ اهم شيءِ ڪهڙي آهي ته ٻين جا رايا ڪهڙا به هجن پر طلعت ائين چوندي ته، خوش رهڻ سڀ کان وڌيڪ قيمتي آهي جيڪا ڀَالهه ماڻهوءَ جي پنهنجي وس ۾ آهي.

ان ڪارڻ ئي هن جي چهري تي هميشه مسڪراهٽ رهندي هئي ۽ زندگيءَ جي ننڍڙين ننڍڙين شين تي ائين خوش ٿيندي هئي جڙ انهن جو وجود هن واسطي آهي، ممڪن آهي ته طلعت جي صحيح عمر ويهه کان ٻاويهه سال هجي پر هي پنهنجن دوستن ۾ سڀ کان وڌيڪ خوش ۽ ڀَالهين ۾ دوستاڻو لهجو رکندي هئي، حالانڪ طبقاتي بيهڪ جي حساب سان طلعت جي فيملي وچولي طبقي سان تعلق رکندڙ لبرل خيالن جي آهي، هن جي والد جي دل هميشه ان ڀَالهه تي روئندي رهي ته هندستان کان مائگريٽ ڪري آيل مهاجرن کي پاڪستان تمام گهٽ ڏنو هي ماڻهو پنهنجو سڀ ڪجهه ڇڏي آيا، بلڪ هنن جو ته پاڪستان ناهڻ ۾ وڏو ڪردار آهي ، هنن ته پاڪستان کي پنهنجن پيرن تي بيهاريو. طلعت جو والد پيشي جي لحاظ کان وڪيل آهي، هنن جي زندگيءَ جي رهٽي ڪهٽي ائين ئي آهي جيئن شهر جي ٻين ماڻهن جي، شان کان خالي به شانائتي به. هن جي والد جي ديرينا خواهش هئي ته طلعت پنهنجي ڪلاس ۾ لڳاتار پوزيشن ڪٽندي رهي ۽ پنهنجن دوستن ۾ وڏيڪ لائق ۽ ذهين سمجهي وڃي، بلڪ پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ کان پهرين پنهنجا تعارف ۽ تعلقات ان قدر وڌائي جو سندس نوڪري حاصل ڪرڻ ۾ ڪا ڏکيائي نه ٿئي، جيڪا هنن جي وڏي ضرورت آهي. طلعت جو چهرو جيتوڻيڪ خوبصورت ناهي پر سياٽپ وارو به ناهي، هِي ته معصوم چهرو آهي جنهن تعليم کي به ڪڏهن سنجيده نه ورتو سمورا شاگرد اڪيون بند ڪيو استادن جي ليڪچر تي پيا ڪنڌ لوڏيندا هئا، ته ساڳيو ليڪچر طلعت جي دل ۾ هلچل مچائي ڇڏيندو هو. مثلاً، ڪنهن استاد پنهنجي ليڪچر ۾ چيو ته: پاڪستان مسلمانن جي معاشي حالت کي بهتر ڪرڻ لاءِ ناهيو ويو يا محمد بن ڦاسم هڪ فاتح مسلمان هو جنهن سنڌ ڌرتيءَ کي

اسلام جي روشنيءَ سان منور ڪيو يا وري پاڪستان جي ڪري مسلمانن جي سماجي حيثيت هڪدم بلند ٿي وئي، اُهي ۽ انهن جهڙا ٻيا خيال هن جي دل ۾ هلچل مچائي ڇڏيندا هئا ته تاريخ ۾ ان قدر غلط بياني ڪئي وڃي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن ته ائين به ٿيندو هو ته تاريخ جو استاد داستان ٻڌائي پورو ڪندو هو ته هي پنهنجي سيٽ تان اٿي ٻيهي سوال ڪندي هئي ته محمد بن قاسم هڪ فاتح مسلمان هو ته ان جو فرقو ڪهڙو هو؟ يا ان کي ڦورو چوڻ بجاءِ فاتح ڪيئن ٿو چئي سگهجي؟ ته استاد هن کي وڌيڪ ڳالهائڻ کان روڪي پري کان ئي ويهڻ جو اشارو ڪندا هئا پر ڪلاس جا باقي شاگرد هن جي ابتن سبتن سوالن جي تعريف ڪندا هئا، چوڪريون ته جڙ هن جي ننڍڙي دنيا جو حصو ٿي ويون هيون، سيئي هاڻ هجوم جي صورت ۾ رهڻ لڳيون ۽ نئين طرح جي خيالن مان گذرنديون ٿي ويون. هن جي صُحبت ۾ رهندڙ شاگردن ڪاليج جي علم کان علاوه آس پاس جي زندگيءَ کي به پنهنجي بحث جو موضوع بنايو. طلعت جي دلچسپي به وڌڻ لڳي، هن جي جي آس پاس جي دنيا ۾ وڏو شور هو، تعصب، تنگ نظري، نفرت، استحصال کان علاوه بدترين فوجي راج هو طلعت کي انهن ڳالهين ڪري سخت تڪليف ٿيڻ لڳي، جيئن جيئن هي پنهنجي دل جي اندروني خاموشيءَ سان رابطي ۾ ايندي وئي ته وڌيڪ حساس ۽ متحرڪ ٿيندي وئي.

هنن جڏهن ٿيٽر شروع ڪيو ته هڪ هجوم هنن سان گڏجندو ويو ۽ اهي سڀ ماڻهو جيڪي مختلف ذاتين ۽ نسلن جاهئا، انهن ۾ ڪاليج جا پروفيسر، شاگرد، ڪراچي ۽ حيدرآباد جا نوجوان، سائنسدان ۽ اردو ۽ سنڌي ٻولين جا اسڪالر به شامل ٿي ويا، هي سمورا تنگ نظري، تعصب، جهالت ، ناانصافي، ۽ سماجي نابرابري جي خلاف گڏ ٿي بينا هئا ۽ پنهنجا خيال ٿيٽر ذريعي ماڻهن تائين پهچائڻ ٿي چاهيا.

ڊسمبر جي سياري ڪراچي جي ڪيترن ماڻهن کي ڄمائي ماري ڇڏيو حڪومت روايتي بي حسي جو مظاهرو ڪندي انهن جي مرڻ جي تعداد کي پوشيده رکڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. ان وقت دستڪ ٿيٽر پنهنجو پهريون ڊرامو، حڪومتي بي حسي جي پسمنظر ۾ پيش ڪرڻ ٿي چاهيو.

جيڪا ڳالهه ڪرڻ هتي نهايت ضروري آهي تہ طلعت ڪي پنهنجي ڊرامي جي موضوع لاءِ شهر کان ٻاهر جي زندگيءَ جو اڀياس ڪرڻو هو تہ جيئن موضوع کي جامع ۽ حقيقي بنائي سگهي. هن کي اِهو احساس هو تہ گهر ويٺي ائين نہ ٿو ڪري سگهجي. ان ڪري هن ابراهيم حيدريءَ کان مهاڻن جي هڪ ڳوٺ ڏانهن سفر ڪيو . هي جڏهن مهاڻن جي ڳوٺ پهتي تہ هِن اُتي هڪ عجيب ئي دنيا ڏٺي ، هن جي جنهن پهرين ماڻهو سان ڳالهه ٿِي، اهو ايترو پوڙهو نہ هو هلڪي ڏاڙهي سان چاليهه سالن جو ٿي لڳو هن جي جسم تي مهاڻن جهڙي پراڻي ۽ اڇي رنگ جي بنا ٻانهن واري گنجي پيل هئي، جنهن کي هٿ سان ٽوپيل ہ ڪيسا ہ لڳل هئا. جيڪا ساندهه استعمال ڪرڻ سبب بيحد ميري ٿي وئي هئي، جنهن جو سفيد رنگ ڪٿان ہ نظر نہ ٿي آيو. هن ڳوٺ ۾ لڳ ڀڳ ڏهه کان ويهه گهر هئا جيڪي مڪمل ڪاواڻ ۽ جهوپڙين جيان ٺهيل هئا، جن مان تہ ڪجهه سڙيل ہ هئا. پوڙهي ٻڌايو تہ ٻہ ڏينهن اڳ رات جو اوچتو باهه لڳڻ ڪري اهي گهر سڙي ويا آهن. طلعت جهوپڙين جي اندر جي زندگي صاف طرح ڏسي رهي هئي، اندر ڪجهه اڏ اگهاڙا ٻار ويٺل هئا، موت جهڙي خاموشي هئي، سامان ۾ هڪ لوهه جي صندوق کان سواءِ ٻي ڪابہ شيءِ نظر نہ ٿي آئي، زندگي تہ ٻاهر ہ نہ هئي، هڪ دم گهُٽيندڙ خاموشي ۽ آڳنڊ تي مڇين جا ڇلُر ۽ بدبوءِ ائين پکڙيل هئي جڙ ڪڏهن ڪابہ صفائي نہ ٿي هئي. جيئن هو ٽورو اڇتي وڏي تہ هن کي ڪجهه عورتون ہ نظر آيون، جيڪي پنهنجن اڏ اگهاڙن ٻارن کي اُس تي ڪنيون ٻيٺيون هيون، هنن مان ڪجهه نوجوان ہ هيون جن جي جسماني حالت کي ڏسي اندازو نہ ٿو ڪري سگهجي تہ انهن جون عمريون ڪيتريون هونديون .هي وٽامن سي جي ڪمي جو شڪار ٿي لڳيون ۽ ڏند آئرن جي اضافيت ڪري پيلا ٿي ويا هئا. طلعت، سامهون ٻيٺل عورت سان ڳالهائڻ لاءِ اڇتي وڏي، جيڪا سيني کان قد ۾ ڊگهي ، پريل هڏن واري ۽ سندس منهن گول ۽ نڪ اُپو هو ٻانهن تي اڏ اگهاڙو ٻار ڪنيو ٻيٺي هئي، جيڪو جهوپڙين جي پاسي جي ٽڈي هوا ڪري ڏکي رهيو هو ۽ سندس ننڍڙا معصوم هٿ سيءَ کان نيرا ٿي ويا هئا.

هيءَ جيئن ان عورت وٽ پهتي تہ عورت جي چهري مٿان مُئل قسم جي مرڪ آئي ۽ ختم ٿي وئي. طلعت، ہار مٿان رحم جي نگاه وڌي ۽ هن کي چيائين:

"پنهنجي ہار کي گرم ڪپڙا اوڍي، ٿڌ کان بچاءِ! توکي پنهنجي ہار جو خيال ڪونهي، ڏس تہ ٿڌ ۾ هن جا هٿ ڪيئن ٺري پاروٽي ويا آهن."

طلعت ہار جي هٿن کي پنهنجن سنهڙن هٿن ۾ جهليندي عورت کي چيو. عورت جو ڪوبہ عجيب جواب نہ هو. هن انتهائي سادگي، معصوميت ۽ دل جي غبار مان وراڻي ڏني:

"ڪالهہ هن جي جهوپڙي سڙي وئي، هن رات ہارن کي گرم رکڻ لاءِ باهہ ٻاري، جيڪا هن کان وسائڻ وسري وئي، جنهن پوءِ گهر ساڙيو. اسين تہ ڪنهن طرح بچي نڪري وياسين پر پوءِ منهنجا ۽ ہارن جا ڪپڑا، هڪ اڌ سوئيٽر بہ هو سو بہ سڙي ويو. گهر اندر جيڪا ٿوري گهٽي موڙي هئي سا بہ سڙي رَکَ ٿِي وئي. هاڻ جيستائين ڪو ذريعو ٿئي تيستائين مان پنهنجي ہار کي پاڻ سان گڏ ڪٽي هلان ٿِي تہ جيئن منهنجي جسم جي گرمائش کيس ملندي رهي."

"تون مون کي اهو ٻڌاءِ تہ توهان پڪا گهر ڇو نہ ٿا اڏيو؟"

ڪڪائن جهوپڙين کي تہ ڪيڏي مهل بہ باهہ لڳي سگهي ٿي، تون پنهنجي ہار کي پنهنجي کير کان علاوه ڇاتي ڏين؟

توهان سڀ هڪٻئي جي مدد ڇو نہ ٿا ڪيو؟ مڇي جي ڪمائي مان توهان ڪجهہ تہ بچائيندا هوندا. انهيءَ بچت کي ڪاڏي ٿا ڪيو؟

توهان پنهنجي خوراڪ تي توجهہ ڇو نہ ٿا ڏيو؟ توهان جا چهرا مُرجهايل ڇو آهن؟ جيتوڻيڪ طلعت محسوس ٿي ڪيو تہ هن جا سوال بي معنيٰ ۽ سمجهہ ۾ نہ ايندڙ آهن، هن جي سوالن ۾ بي چيني تہ هئي پر اها ان لاءِ تہ اهي بنيادي شيون هنن کي حاصل ڇو ناهن.

مهاڻا، طلعت جا بي چين ڪندڙ سوال ٻُڌي پريشان ٿي ويا. گول چهري واري مائيءَ روئي ڏنو. هن پنهنجي ہار کي سنياليو. ۽ طلعت جي ويجهو ايندي چيائين:

"سائڻ! اسين غريب آهيون، روز جي آمدنيءَ مان جيترو ڪري سگهون ٿا، کيون ٿا، پيسا ايترا ڪونهن جو بچائي سگهون، پئسو

بچي ئي ڪونہ ٿو تہ پڪا گھر ڪٽان اڏيون. هوءَ روئي بہ رهي هئي ۽ ڳالهائي بہ رهي هئي. اسان جي زندگي اهڙي آهي جيئن تون ڏسين ٿي. مرد پوري حياتي ڪمائي ڪمائي مري وڃن ٿا. اسان جون تڪليفون ڪڏهن بہ ختم نہ ٿيندیون. توهان شهر ۾ رهو ٿا. خوشنصيب آهيو هتي تہ ڪيئي عورتون ويم جي تڪليف ۾ مري وڃن ٿيون ۽ ٻار پيچس ، ڪالرا ۽ دم جي بيماريءَ ۾ مريو وڃن. ڪو بچيو تہ غربت ۾ گذاري مري ويندو. هتي تہ ڪا اسپتال بہ ڪانهي. اسان مان ڪو بيمار ٿئي ٿو تہ خدا جي حوالي."

اها عورت جوش مان ڳالهائي رهي هئي. ڪيس اکين ۾ ڳوڙها آيا. هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو:

"اسان جا ٻار رلندا وتن ٿا. اسان تي مهرباني ڪر. اسان کي اسڪول کولرائي ڏي؟" هن جو سوال عجيب نہ هو. اها عورت شايد اڳ ۾ بہ ڪيترن ئي شهر کان آيل عورتن کان اهو مطالبو ڪري چڪي هوندي. جيڪي غير سرڪاري تنظيمن جي وڏين گاڏين ۾ ايندا آهن ۽ هنن معصوم عورتن جي اکين۾ ڪجهہ خالي خواب ٽوپي ويندا آهن ۽ پوءِ پوئتي وري ڪڏهن نہ موٽندا آهن.

"اسڪول تہ سرڪار کي کولڻو آهي." طلعت ان عورت کي وراڻيو.

"سرڪار ڪٽي آهي؟" عورت معصوميت مان پڇيو لڳي.

"سرڪار تہ فقط خاص ماڻهن لاءِ آهي. عام ماڻهو تہ خدا جي سهاري آهي." طلعت، عورت کي چيو. جيڪا سوال مٿان سوال ڪندي پئي وئي.

توهان فقط جيئڻ ئي چو ٿا چاهيو؟ هن عورت سان ڳالهايو. اهو تہ توهان جو حق آهي. توهان منظم ٿي پنهنجن حقن جي ڳالهہ چو نہ ٿا ڪيو؟

توهان ڪنهن وڏي گاڏي واري ماڻهو تي چو ٿا پاڙيو. پنهنجي ليکي چو نہ ٿا ڪيو؟

اسڪول، اسپتال، روڊ ۽ رستا ٺهندا تہ توهان جي مارڪيٽ تائين بہ رسائي ٿيندي. توهان خود پنهنجي مڇي پاڻ وڪڻي سگهندا. جيڪو ناڻو ڪنهن وچين ماڻهو ٺيڪيدار ڏانهن وڃي ٿو ان تي توهان جو حق ٿيندو توهان ۾ ان طرح خوشحالي ايندي. هي جيڪي مصيبتون توهان پنهنجن هارن سميت برداشت ڪري رهيا آهيو ختم ٿيندیون.

هي مصيبتون ڇا آهن؟ ان تي سوچيندا تہ ان جو حل ۽ نڪري ايندو. اجتماعيت ۾ طاقت آهي. ٻڌي جا ٻيڙا ٻڏن نہ ٿا. ڇاڪاڻ تہ خدا ۽ ائين چاهي ٿو توهان پنهنجي اندر جي طاقت کي سگهہ ۾ بدلايو پوءِ ڏسو تہ ڇا ٿو ٿئي. زندگيءَ ۾ ان طرح اڳتي وڌي سگهجي ٿو پنهنجن گهر وارن ۽ پائرن کي ۽ اِها ڳالهہ سمجهايو. هتي ڪير ۽ توهان وٽ نہ ايندو. توهان متحد ٿيندا. پاڻ ۾ ٻڌي ۽ تنظيم ڪندا تہ سڀ ماڻهو توهان وٽ ايندا. توهان ائين ڪري ڏسو. مان پنهنجي يقين سان چوان ٿي تہ ان جا نتيجا شاندار ۽ ڪامياب نڪرندا.

طلعت هڪ ڪلاڪ ان ڳوٺ ۾ رهي ۽ عورتن سان ڳالهائيندي رهي. طلعت جو روح جڏ ڳوڙها ڳاڙڻ لڳو. هن پنهنجي ديس جي ماڻهن جي اهڙيءَ زندگي کي ڏسي سرڪار سان گڏ هن پاڻ کي ۽ انهن جو ڏوهاري ٿي سمجهيو. هن کي پنهنجو وجود پاڻ تي بار ٿيندي محسوس ٿيو. واپسيءَ ۾ هن بار بار پنهنجا ڳوڙها ٿي اڳهيا.

هن پوءِ ان حقيقت کي قبول ڪيو تہ هن جا سوال ڪيترا نہ بيوقوفيءَ تي ٻڌل هئا. هن کي اهڙا سوال ڪرڻا ئي نہ هئا. هن جي سوالن تي هڪ غريب عورت پنهنجي اندر ۾ ڪيڏو رُني هوندي ۽ اڪيلائيءَ ۾ تہ خبر ناهي هن پاڻ سان ڇا ڳالهايو هوندو. هن پاڻ کي انسانن جي دائري ۾ ئي نہ آندو هوندو. پر هن ائين. ايترو ڪيئن ڳالهايو. جيتوڻيڪ هي ڪا خاص مُقرر ۽ ناهي. هن جي ڳالهين کي مهاڻين عورتن ڪيترو سمجهيو. اهو ڏسڻ لاءِ هي هڪ پيرو ٻيهر ايندي. طلعت پاڻ سان ڳالهايو.

هن واقعي کان پوءِ طلعت جي زندگيءَ ۾ عجيب موڙ آيو. هن هاڻ ٻين لاءِ ڪجهہ ڪرڻ چاهيو ٿي. پنهنجي دل جي صداقت سان.

طلعت پوءِ پاڻ سان طئي ڪيو تہ دستڪ جي ڪردار کي ڪجهہ ان طرح جو ٻڌائيندي جو اهو ماڻهو جي ڏکويل حالت کي بيان ڪري ۽ ماڻهن جي غمزده زندگي کي پنهنجي راهہ بنائي. هن مٿان ان ڳالهہ جو بيحد اثر ٿيو تہ هيءَ جنهن معاشري ۾ رهي ٿي. ان جي تہ ڪنهن ۽ پاسي کان ڪو انصاف ڪونهي. هن پنهنجي خيالن کي مضبوطيءَ سان ان ڳالهہ لاءِ تيار ڪيو تہ هن کي سماجي تبديليءَ لاءِ پنهنجو

ڪردار ادا ڪرڻ گھرجي. طلعت سادگي سان بغاوت جو اعلان ڪيو. هن پنهنجي زندگيءَ کي تبديل ڪري ڇڏيو.

"مان توسان ٿو ڳالهايان، تون خاموش ڇو آهين." طلعت جي والد، هن کي ڪيپٽن جي تصوير ڏيکاريندي چيو.

طلعت اوچتو پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿي بيٺي. هن پنهنجي پيءُ کي صاف لفظن ۾ چيو ته هوءَ ڪيپٽن سان شادي نه ڪندي.

بلڪ هن جو في الحال شادي ڪرڻ جو ڪو ارادو ئي ڪونهي. طلعت ائين چئي ٻاهر هلي وئي.

طلعت جو اهو فيصلو هن جي والد کي قبول نه هو. طلعت جو ائين چوڻ هن کي ڏاڍو ڏکيو لڳو هن جو چهرو غصي وچان ڳاڙهو ٿي ويو هو. هُو خالي خالي نگاهن سان دروازي ڏانهن نهاريندو رهيو. جتان طلعت گذري وئي هئي. سندس چهري مان نا اميدي ۽ شڪست ظاهر پئي ٿي. جڏ ته چوڏاري ماڻهو سندس مٿان کلي رهيا هئا، هن جيڪو سوچيو هو سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو. هيءُ اٿيو ۽ در کان ٻاهر نڪري ويو.

ان ڳالهه جي هڪ ڏينهن کان پوءِ طلعت جي والد پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي طلعت کي چيو، توکي هيءُ گهر رهڻ لاءِ چٽ ضرور ڏيندو پر تنهنجي ڪا به مالي ۽ تعليمي مدد نه ڪندو.

طلعت لاءِ ته اها وڏيڪ خوشنصيبي هئي، هي ته ٻئي شيون ڇڏڻ لاءِ تيار ٿي وئي هئي پر هن کي مٿي ڏيکڻ لاءِ چٽ ملي، ان کان وڏيڪ هن لاءِ ٻي ڪهڙي خوشنصيبي ٿي سگهي ٿي. طلعت پنهنجي اندر غير معمولي قوت جي سبب اهو ٽئي ڪيو ته هو هاڻ مشڪل حالتن ۾ پنهنجي جيون کي پنهنجي مرضيءَ سان گذاري سگهندي، هن کي زندگي پنهنجي جاوداني جا سڀ جلوه ڏيکاريندي جيڪا هن اڳيان ائين رقص ڪندي رهي ٿي جيئن هوا صحرا ۾ رقص ڪري ٿي. طلعت ان جو آڏرياءُ ڪري ٿي.

هن کي خبر هئي ته هن کي هاڻي ڇا ڪرڻو آهي. هن انگريزي اخبار جي ملازمت حاصل ڪري ورتي، جتي هن جي ملاقات رتنا سان ٿي، جيڪا به پنهنجي والدين جي روپي سبب ڪراچي منتقل ٿي وئي ۽ اخبار جي ملازمت اختيار ڪئي. هن ئي موڙ تي هي هڪئي جو

سهارو ٿي بيٺيون. هي اهڙي موڙ تي هڪيئي سان مليون جڏهن واقعي بہ هنن کي هڪيئي جي ضرورت هئي.

ڪوهيڙي واري هڪ شام هي ٻئي پنهنجي سامان سميت لاهور جي نيشنل ڪاليج آف آرٽس جي هاسٽل اچي پُهتيون. هنن جي ڪاليج ۾ داخلا ٿي وئي. هي ٻئي اسڪالرشپ حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويون هيون.

❊

(12)

باران بلوچ ڪاليج جي آڳڻ ڏانهن نهاريو جيڪو سخت گرميءَ سبب ويران هو.

هي جيئن ڪلاسن ڏانهن وڃڻ لاءِ ڏاڪڻين چڙهندو ڪاريڊور وٽ پهتو تہ خديجہ پنهنجي دوستن سان بينل نظر آئي.

خديجہ جيئن باران کي ڏٺو مسڪرائيندي هوا ۾ هٿ لوڏيا.

"پلي ڪري آئين. پر ٻڌاءِ تہ سهي ڪوئنا ۾ اهڙو ڇا ٿيو جو وڃي ويهي رهين؟" خديجہ باران ڏانهن نهارينديءَ پڇيو.

"ها! هڪ واقعي جي ڪري دير ٿي وئي." باران وراڻيو.

ڪهڙو واقعو؟

"بلوچ نوجوان پنهون جي گم ٿيڻ جو." باران وراڻيو.

هو پنهنجن يونيورسٽي جي دوستن سان ماڻڪ بند ويو تہ وري نہ موٽيو.

اسان کي واقعي جا تفصيل ٻڌاءِ خديجہ باران ڏانهن نهارينديءَ چيو.

پنهون سيني دوستن ۾ سڀ کان ننڍو ڏهين ۾ سمجهدار آهي. ان جي گفتگو ۾ ٻاراڻي معصوميت بہ آهي تہ ڪنهن پختي ماڻهو واري ڏاهپ بہ. هو پنهنجي ۾ آزادي متعلق صاف صاف ڳالهيون ڪندو هو. پر پوءِ هڪ ڏينهن اوچتو جيئن هو گهر جي بينڪ کان ٻاهر ويو تہ وري نہ موٽيو. دوستن هن کي پورو ڏينهن ڳوليو ڪوه سليمان جي پرپيچ تراين ۾ گهيڙن گهتن تائين بہ. پر پنهون ڪٿي بہ نہ مليو. ٻاڻ تہ مان ان لاءِ ائين ئي چئي سگهان ٿو تہ شل هو زنده هجي.

ايتري تلاش جي باوجود پنهونءَ جي ڪا خبر نہ پئجي سگهي. تہ پوءِ آخر ڪاڏي ويو باران تنهنجو ڪهڙو خيال آهي. خديجہ باران ڏانهن نهارينديءَ پڇيو.

بلوچستان اندر جيڪا انسرجنسي آهي، هي واقعو ۽ ان جو تسلسل ٿي سگهي ٿو. باران پنهنجا خدشا دوستن آڏو رکيا. ان پراسرار طاقت جو اهڙو مظاهرو هر روز ٿيندو رهي ٿو. اهو سڀ بلوچستان اندر ٿيندڙ انهن واقعن جو تسلسل ٿي سگهي ٿو. جيڪي ڪافي عرصي کان بلوچ نوجوانن کي گم ڪرڻ جي حوالي سان ٿيندا رهن ٿا. هڪ مهينو اڳ ۽ سبي ريلوي اسٽيشن تي پنجگور جي هڪ سياسي ڪارڪن جو لاش چچريل حالت ۾ مليو. ماٽڪ بند ۾ پنهون جي گم ٿيڻ جو هيءُ ٻيو واقعو آهي.

"هي ته فاشزم آهي" خديجه وراڻيو.

"اهڙا واقعا ته هاڻ روز جو معمول آهن." باران فڪرمند ٿيندي چيو.

ڪلاس کان پوءِ ڪو ۽ ڪاڏي نه وڃي، اسين پنهون واري واقعي تي گفتگو ڪنداسين. ۽ ڪنهن نتيجي تي پهچڻ جي ڪوشش ڪنداسين.

❊

(13)

سمورا دوست، باران جي چوڏاري پلٽي هٽي وينل آهن، باران جي چهري مان بيچينيءَ جو احساس ظاهر هو باران، پنهون واري واقعي کي تفصيل سان بيان ڪرڻ لڳو هن چيو ته المیو هيءُ آهي ته اهڙين واقعن ۾ اڪثر نوجوانن جي عمر ٻاويهن کان پنجويهن سالن جي هوندي آهي. هي بلوچستان جا اهي نوجوان آهن جيڪي سماج جي بين ڏرين کان روشن خيال ۽ متحرڪ آهن، رياست انتهائي هوشياريءَ سان اهڙن نوجوانن جي چونڊ ڪري ٿي جيڪي پنهنجن اکين ۾ بلوچستان جي ماٺهن جي آزادي ۽ خوشحاليءَ جا خواب کٽي هلن ٿا.

باران فڪرمند ٿيندي چيو ته هزار کان مٿي نوجوان گم آهن، ڪيترن جا لاش ان قدر مسخ هئا جو سيڌاٽپ ۾ ئي نه ٿي آيا، نوجوانن جي چهرن کي مسخ ڪرڻ ۽ دراصل ثبوت مٽائڻ جو طريقو آهي.

"هي ته انتها درجي جي سفاڪي آهي." رتنا وراڻيو.

"اسين ڪورٽ ۾ ڪيس داخل ڪنداسين." خديجه چڙ پنهنجو فيصلو ٻڌائيندي چيو.

"ڪورٽن ۾ مِسنگ پرسن متعلق اڳيئي ڪيترا ڪيس هلندڙ آهن، ڪورٽ ڪنهن هڪ ماٺهوءَ کي ٻه بازياب ناهي ڪرائي سگهي." خديجه وراڻيو.

"ٺيڪ آهي پر ڪنهن نه ڪنهن اداري تي پروسو ڪرڻو پوندو. انسان کا حقير شيءِ ته ڪانهي،جو ماري اڇلائي ڇڏجي." خديجه سنجيده ٿيندي چيو.

پروسو؟ بلوچستان ۾ ان تي يقين ڪرڻ بيڪار آهي.

انسان کي حقير ڪري پيش ڪرڻ کان پوءِ، پروسو پنهنجي معنيٰ وڃائي ويهي ٿو.

"ڏس باران" خديجہ باران سان مخاطب ٿي.

اسان کي ائين نہ سوچڻ گھرجي. ھڪ ڏينھن ايندو ماڻھن جي وچ وارو پروسو قائم ٿيندو ۽ اھي ئي ماڻھو اسان جو ساٿ ڏيندا. اسان کي پنھون جي معاملي ۾ ڪي سنجيده قدم کڻڻ گھرجن.

خديجہ جو اسرار ھو تہ پنھون جي والد کي ان ڳالھہ لاءِ راضي ڪري ڪورٽ ۾ پٽيشن داخل ڪجي. ان مقصد ۾ وڪيلن جون تنظيمون ۽ انساني حقن وارا ادارا بہ اسان جي مدد ڪندا. خديجہ جي ڳالھائڻ ۾ جوش ھو. ھن جڻ پنھنجي فيصلائتي راءِ ڏئي ڇڏي ھئي. پر باران ان کي چريائپ ٿي سمجھيو. ھن کي اِن ڳالھہ جو احساس ھو تہ اھو عمل معمولي نوعيت جو ناھي. ايجنسين جي خلاف وڃڻ جو مقصد بلوچستان اندر موت کي دعوت ڏيڻ جي برابر ھوندو.

"تنھنجي ڳالھہ درست آھي." باران. خديجہ سان مخاطب ٿيو. بلوچستان جي صحيح صورتحال جي توکي خبر ناھي. اتي بي رحمي ئي فقط حقيقت آھي. اسين مارجي بہ سگھون ٿا. تنھنجي اتي ھجڻ سان عجيب شڪ پيدا ٿي سگھن ٿا. بلوچستان جو ماڻھو سواءِ بلوچ جي ٻئي ڪنھن بہ ماڻھو تي پروسو نٿو ڪري. اھڙي ماڻھو تي تہ بلڪل بہ نہ. جنھن جو تعلق پنجاب سان آھي. ايجنسيون الڳ پويان پئجي ويندیون. مان نہ ٿو چاھيان تہ اسين سيئي دوست ڪنھن مشڪل ۾ پئون. اسين پنھون جي بازيابيءَ لاءِ ڪي ٻيا آپشن سوچيون.

"ٻيا ڪھڙا آپشن؟" خديجہ. باران کان پڇيو.

"چا! اسان لاءِ ائين ممڪن آھي تہ ھٿيار کڻي پنھون کي آزاد ڪرائي اچون. مطلب تہ مُھذب ۽ قانوني رستو ڪھڙو آھي؟ مان ائين بہ سمجھان ٿي تہ ڪورٽ مان ڪو رليف ناھي ملڻو پر اسان جي پٽيشن اجائي نہ ويندي. ان سان وڌو ڏمچر مچي ويندو عدليہ سميت. پريس. انساني حقن جا ادارا بہ متحرڪ ٿي ويندا. ايجنسين کان اھي ڳالھيون ھضم نہ ٿيندیون. اسين انصاف لاءِ وڙھنداسين. اھو اسان جو بنيادي حق آھي. ھتي انصاف پاڻ ڪجھہ بہ ناھي ان کي جنجھوڙڻو پوندو." خديجہ جوش مان ڳالھائيندي وئي.

"مان بہ ائين ئي ٿو سمجھان پر اھابہ حقيقت آھي تہ ايجنسين

جي نسبت باقي ادارن جي حيثيت ٻُڙي برابر آهي." باران دفاع ۾ اچي ويو هو.

"باران تون پنهنجي دليل تي ڀروسو ڪر. اجائي خوف جو شڪار نه ٿيءُ." خديجه باران سان مخاطب ٿي.

"مان ڪنهن خوف جو شڪار ناهيان." باران جواب ۾ چيو. مان بلوچستان اندر انهن ڏکويل ماڻهن جي ڳالهه ڪري رهيو آهيان. جيڪي پاڪستان ۾ شامل ٿيڻ جي ابتدائي زماني کان مصيبت ۾ آهن. هنن سردارن کي پنهنجو خدا ناهيو. اُنهن به هِنن کي غربت ۽ جهالت ۾ ويڄي اُڇليو. رياستي ادارن پنهنجا سمورا سياسي اخلاقي فرض ختم ڪري. هن صوبي جي ماڻهن جو رت پيتو. هنن حالتن ڪري بلوچستان جو ماڻهو جيڪو اڳ ئي سختگير هو وڌيڪ بيرحم ٿي ويو آهي. هي هاڻ هر غير ماڻهو کي شڪ جي نگاه سان ڏسي ٿو ۽ فقط انهن ماڻهن تي ئي ڀروسو ڪري ٿو. جن سان هن جو پراڻو واسطو آهي."

"هن معاملي ۾ پروفيسر بهادر کان تا مشورو ونون." رتنا، پنهنجي راءِ رکي ۽ سيئي دوست اوڏانهن روانا ٿي ويا.

❊

(14)

پروفيسربهادر جي ڪمري ۾ مانڊاڻ متل هو خديجہ ۽ باران پنهنجي پنهنجي موقف تي پختا دليل ڏئي رهيا آهن.

پروفيسر بهادر جي زندگيءَ ۾ رنگ آهن، زندگيءَ جا رنگ جنهن کي هن پنهنجي هٿن سان پينٽ ڪيو هي برش ۽ رنگن سان پنهنجن دشمنن سان وڙهندو رهيو آهي، جنهن سان هن جون آڳريون زخمي ٻ ٿيون آهن، ان جي باوجود هن پنهنجي زندگي ماڻهن سان ان طرح گذاري آهي، جيئن سياري ۾ باه جي چوڌاري گرمائش ونڊ لاءِ ماڻهو جمع ٿي ويندا آهن. هن جي آفيس ۽ هن جو گهر علمي نوجوانن ۽ ماڻهن سان ڀريل رهي ٿو . ڪاليج ٽائيم تي اڪثر شاگرد هن کان ڪجهہ سکڻ لاءِ هر وقت موجود رهن ٿا، هن جو آفيس جو ڪمرو رنگين پينسلين، هارڊ بورڊ شيٽس، ڪاٽ جي فريمن، ۽ ڪاغذن سان ڀريل هوندو آهي، انهن جي وچ ۾ پروفيسر بهادر پنهنجن بي ترتيب وارن سان ويٺو پڙهندو يا شاگردن ۽ مهمانن سان ويٺو ڳالهائيندو. هن جي گفتگو ۾ ادب ، فلسفو، سياست، آرٽ ۽ ڊيزائن جهڙا دلچسپ موضوع هُوندا آهن. ڪپڙن جي سادگي ، بي ترتيب وار ڏيرج سان ۽ سمجهہ سان گفتگو ڪرڻ ڪري ئي هن بابت شاگردن ۾ اهو تاثر آهي تہ پروفيسر بهادر سڌارڻ جو پيو روپ آهي. ٻاهر شاگردن جو شور، پر جڏهن پرفيسر بهادر جي آفيس ۾ گهڙيا تہ بلڪل خاموش. ائين جيئن ڪنهن مندر يا ڪليسا ۾ پير پاتو هُجيِن. هر شاگرد پنهنجو مذهب، رنگ، نسل، ذات پات ڪمري کان ٻاهر ڇڏي اهڙي حقيقت جي تلاش ڪرڻ اچي ٿو جيڪا ٻاهر جي دنيا ۾ ڪٿي گم ٿي وئي آهي.

خديجہ پنهنجي ڳالهہ کي وزن ڏيڻ لاءِ ائين ٿي چيو تہ هر ڪنهن

کي خبر آهي تہ بلوچستان جون حالتون خراب آهن، پر ان جي باوجود اهڙا کوڙ سارا ماڻهو به تہ آهن جيڪي انصاف جي ويڑهہ وڙهندا هوندا. اسان کي به انهن سان گڏ بيهڻ گهرجي، جڏهن اسان انهن سان بيٺا رهنداسين تہ هو به اسان سان بيهندا، مان ان خوف جو شڪار ڇو ٿيان جنهن کي مان پاڻ لاءِ ڪجهہ به نہ ٿي سمجهان، ماڻهو خوف جو شڪار تڏهن ٿئي ٿو جڏهن ان وٽ وڃائڻ لاءِ ڪجهہ هجي. اسان تہ خالي هٿين آهيون، اسانجي جدوجهد اجائي نہ ويندي، خالي هٿن جي ويڑهہ معمولي ناهي، ان جا پنهنجا شاندار نتيجا هوندا آهن.

باران، پروفيسر بهادر تي نظر وڌي جيڪو خاموشيءَ سان هنن جي دليلن کي ٻڌي رهيو هو، باران دوستن ڏانهن منهن ڪندي چيو.

"مون کي خديجہ جي ڳالهين ۾ جذبن لاءِ احترام آهي پر اهي حقيقت کان گهڻو پري آهن، هن رياست مان انصاف ناممڪن آهي، خديجہ کي خوابن جي دنيا کان ٻاهر نڪرڻ گهرجي، جن ڪورٽن ملٽري کي هميشہ نظريہ ضرورت سمجهي قانوني قرار ڏنو، انهن مان اسان ڪهڙي تا اميد رکون."

"چگو! جيستائين تون سامت ۾ اچين، طلعت کان تا پڇون."

"چا! پنهون جي حق ۾ بيهڻ سان بلوچستان جا ماڻهو اسان جي خلاف ٿي بيهندا؟ چا هي ائين چوندا تہ هي ڪير ٽيندا آهن اسان جي نوجوانن کي بچائڻ وارا، هن ۾ ڪٿي به توکي پنجابي ۽ بلوچ جو مسئلو نظر اچي ٿو؟ تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي."

"اسان سيئي ان شرمناڪ افواه ۽ تاثر لاءِ جوابدار آهيون." طلعت بردباريءَ مان وراڻيو.

جاڻو تا تہ جڏهن مان هتي پهتي هئس تہ منهنجي هٿ ۾ باران بلوچ جي نالي جي چني هئي جيڪا مون کي ڪراچيءَ جي دوستن ڏني هئي، مون کي باران بلوچ جو ڪو اندازو ڪو نہ هو تہ هي ڪيئن هوندو، ان جو مون سان رويو ڪيئن هوندو، مان سڀ قدرت تي ڇڏي ڏنو هو مون کي اهو به يقين هو تہ هي ڪامريڊ ساڻين مان آهي، اسان لاءِ اهو ئي رشتو سڀ کان اول ۽ سڀ کان اتم آهي پر ان جي باوجود اجنبيت ۾ وڏو خوف ٿئي ٿو مان اهڙي خوف ۾ مبتلا هيس.

مان هميشہ باران جي شڪرگذار رهنديس، جنهن منهنجي ذات، قبيلي ۽ نسل جي تفصيل ۾ وڃڻ بجاءِ منهنجي پنڌ کي آسان بنايو ۽ پنهنجي روايتي مهمان نوازيءَ سان منهنجو شاندار آدرياءُ ڪيو. منهنجي رهائش جو بندوبست ڪيو ۽ هڪ ذميوار ڪامريڊ جو فرض نيايو. نہ صرف ايستائين پنهنجي شاندار گفتگو ۽ خديجہ جهڙن دوستن سان واقف ڪرايو ۽ ڪڏهن بہ اهڙو تاثر نہ ڏنو تہ مان ڪا غير آهيان. حالانڪ ڪنهن اجنبي ۽ نامعلوم ماڻهو کي ڏسي هي لنوائي سگهيو ٿي، پنهنجي صحبت مان ٻاهر ڪڍي سگهيو ٿي، پر هن ائين ڪرڻ بجاءِ هڪ بهترين دوست جيان پنهنجي دل ۽ دماغ کي مون لاءِ کوليو.

"آخر بہ اهڙي قسم جي افواه جو ڇا مطلب آهي؟" طلعت سنجيدگيءَ مان وراڻيو.

اهڙي افواهہ جو مطلب، رياست انهن سيني شاندار ماڻهن کي جيڪي بلوچستان جي زمين، آزادي ، خوشحالي سان جڙڻ پنهنجو فرض سمجهن ٿا، انهن سيني کي ڪنهن صورت ۾ بلوچستان کان ٻاهر رکڻ ۽ بلوچستان جي ماڻهن جي محبت، صحبت، دردن کان هميشہ ڏور رکڻ جي سازش ڪن ٿا. طلعت اتساه مان ڳالهائيندي وئي.

"اِهو شرمناڪ افواه خود رياست جو پيدا ڪيل آهي." خديجہ وراڻيو.

اهڙو انتظام هن خود ڪيو آهي.

بلڪهہ هي افواه کان وڌيڪ سفاڪي آهي تہ جيئن بلوچستان جا وسيلا چورائي سگهجن. پنهون جو گم ٿيڻ ڪو هڪ واقعو ناهي، اهڙا واقعا هر روز ٿين ٿا، انهن مان ڪنهن هڪ واقعي جي بہ ڪا عدالتي جانچ ناهي ٿي ۽ نہ وري ڪو ادارو ان ڳالهہ جي جانچ ڪرڻ جي تڪليف ڪري ٿو تہ آخر اهي نوجوان ڇو ماريا پيا وڃن ۽ ان جو ڪير ذميوار آهي؟ جي ڏسجي تہ جيڪا ڏر خود اهڙن واقعن ۾ ملوث هجي تہ انهن لاءِ جانچ جي ڪهڙي ضرورت، اهڙن حالتن ۾ مشڪل هي آهي تہ رياست ۽ ان جا نشرياتي ادارا ڪنهن بلوچ نوجوان جي خون تي ڳوڙها ڳاڙڻ بجاءِ ان کي باغي، دهريو، ايجنٽ، فراري ۽ علحدگي پسند جهڙي ڪوڙي پروپئگنڈا ڪري انهن جي زندگيءَ کي مشڪل بڻائن ٿا. بلوچن خلاف اهڙي افواه جو هڪ ٻيو سبب بہ آهي تہ

بلوچستان جو اميج ڪجهہ اهڙو ناهجي جو باقي قومن جا ماڻهو هن صوبي کي غير محفوظ ۽ خطرناڪ سمجهن، اهو تاثر ڪالونيل دور جي پيداوار آهي. امريڪين، جپانين سان ائين ڪيو ۽ پوريءَ دنيا ۾ انهن جو اهڙو اميج ناهڻ جي ڪوشش ڪئي، هاڻ جي سانيڙ ۾ امريڪين عراق تي حملي لاءِ اهڙي صورتحال ناهي، ان خوفناڪ ڪوڙ جي اسان کي پرواه نہ ڪرڻ گهرجي.

اسان کي بلوچستان وڃڻ گهرجي، پنهون جي دوستن، ساٿين ۽ خاندان سان گڏ بيهڻ گهرجي.

پروفيسر بهادر پوري طرح خديجہ ۽ طلعت جي دليلن سان سهمت هو.

"حياتيءَ ۾ ڪجهہ ڪم اهڙا هوندا آهن جيڪي باقي ماڻهو نہ ڪري سگهندا آهن." پروفيسر بهادر پنهنجي راءِ ڏني.

ان هوندي بہ هڪ پوائنٽو خوف دل ۾ جاڳي ٿو تہ ڪٽي غير متوقع صورتحال پيدا ٿي وئي تہ پوءِ چا ٿيندو؟ اهڙي صورتحال ۾ پنهنجو پاڻ تي ضابطي رکڻ کان سواءِ کو بہ رستو ناهي بچندو. توهان اڄ جيڪو فيصلو ڪيو تا ان جا نتيجا ڪجهہ بہ ٿي سگهن ٿا، پر هڪ احساس تہ رياست خلاف ويڙهہ نہ بلوچن جي آهي نہ سنڌين يا پنجابين جي، اها ويڙهہ مجموعي طور تي قومن جي سياسي، سماجي ۽ مقامي حقن جي ويڙهہ آهي،اهو ئي پيغام ڪٽي توهان کي بلوچستان وڃڻو آهي، مون کي اميد آهي تہ هي وقت بہ گذري ويندو.

پروفيسر بهادر باران جي بيچين چهري مٿان نگاهہ وڌي ۽ ڪيس مخاطب ٿيندي چيو. "جي تون حقيقت تي پهچڻ چاهيندين تہ هي موقعو تنهنجي ذات جي حقيقي رهنمائي ڪندو تون بلوچستان وڃڻ کان انڪار تہ ڪونہ ٿو ڪرين پر جڻ ائين محسوس ٿئي ٿو توکي پاڻ تي پروسو ناهي، رياست هميشہ ظلمت تي ٻڌل هوندي آهي، توکي ڪنهن پاسي هجڻ گهرجي، تون ان جو درست فيصلو نہ ٿو ڪري سگهين، ڏس تہ سهي خديجہ جو پنهون سان ڪهڙو واسطو اها حقيقت توکي تڏهن سمجهہ ۾ ايندي جڏهن پنهنجي دل ۽ دماغ مان خوف کي ڪيڻي ٻاهر ڪندين، تون شايد دوستن جي باري ۾ فڪرمند ٿين ٿو، پر

اهڙي ڪيفيت ۾ تنهنجو پنهنجو خوف بہ ڪٿي پوشيده آهي، جنهن کي تون صحيح طرح ڏسڻ چاهين، تہ نظر ايندئي، پنهنجن خيالن کي مضبوطي ڏي.. پروفيسر بهادر هر هڪ لفظ ڏار ڏار ڪري ڳالهائي رهيو هو بلڪل وضاحت سان.

❋

(15)

ڪوئٽا ايڪسپريس واءُ مينهن ٽي وئي، هنن دوستن آخر بلوچستان وڃڻ جو فيصلو ڪري ورتو. هن قافلي ۾ باران، خديجہ، طلعت ۽ رتنا آهن، پروفيسر بهادر ڪوئٽا جي دوستن توڪلي ۽ پيرڪ کي هنن جي اچڻ جو اطلاع ڪري ڇڏيو آهي، هنن مشڪل سان باران کي راضي ڪيو جيڪو رياست جي ظلمت کان واقف آهي اهو ئي خوف هن کي ستائي رهيو هو تہ ڪٿي هن جا دوست ڪنهن مشڪل جو شڪار نہ ٿي وڃن. هن کي احساس هو تہ هي ۽ هن جا دوست جنگ جي منهن ۾ وڃي رهيا آهن، جنهن جو اظهار باران جي هن مختصر گفتگو ۾ نظر ايندو جيڪا سفر دوران هن خديجہ سان ڪئي.

"تڏهن هي سڀ تون پنهنجي روح جي بيقراريءَ کي مانو ڪرڻ لاءِ ڪري رهي آهين، تون شايد رحم دل ملائڪن جو درجو ٽي چاهين." باران مسڪرائيندي خديجہ کي چيو.

"مون تہ اهڙو ڪجهہ بہ نہ ڪيو آهي." خديجہ وراڻيو.

ائين ضرور آهي تہ ڪو ماڻهو پنهنجي روح کان سڃاڻ هوندو آهي تہ، اهو ڪائنات جي وشالتا ۾ سڀ کان نمايان هوندو آهي.

"مان ئي شايد خوف جو شڪار ٽي ويو آهيان."

"توکي خبر هوندي." خديجہ، باران ڏانهن نهارينديچيو.

"انسان جي دل ڇا چاهيندي آهي، ڪاميابي يا ناڪامي؟" باران، خديجہ ڏانهن نهارينديپچيو.

"ڪاميابين کي پنهنجي تصور ۾ چو تو آڻين. ممڪن آهي هي توکي غرور ۾ مبتلا ڪن يا توکي پنهنجي روح کان ڪمزور ڪن." خديجہ ۽ باران جي گفتگو معنيٰ خيز ٿيندي پئي وڃي.

"يعني! ڪاميابي جي خواهش اجائي آهي؟" باران چيو.

"مان وري چوان ٿي پاڻ کي خواهشن جي ڄار کان ٻاهر ڪڍ، سچ پچ هي انسان جي روح کي ناپاڪ ڪن ٿيون. انسان کي ڪاميابين ۽ خواهشن کي جانچڻ جو پنهنجو طريقو هجڻ گهرجي. هي ڳالهه ڪنهن ٻه ريت انصاف پري نه چئبي ته ماڻهو اسان تي محض ان ڪارڻ اعتبار نه ڪن ته اسين ڪنهن ڪاميابي ۽ پنهنجين ڪمزور خواهشن آڏار زندگي گذاريون ٿا ۽ ان طرح سوچون ٿا." خديجه لفظن کي روانيءَ سان ادا ڪندي چيو.

رتنا، خديجه جي پر ۾ ويٺل آهي، هن خديجه ۽ باران جي گفتگو کي ٻڌو ويٺي. هن ڪيڏيءَ مهل ٽرين جي دريءَ مان ٻاهر ٽي نهاريو ته ڪڏهن وري هنن جي گفتگو کي ٽي ٻڌو. جيڪا سوالن جوابن تي ٻڌل هئي. هن انهن جي گفتگو مان بيزار ٿيندي، سريلي آواز ۾ ڳائڻ شروع ڪيو ته سمورا مسافر ڪنڌ ورائي ڪيس نهارڻ لڳا. ڇا ته رتنا جو آواز هو هر ڪنهن واه واه ٿي ڪئي. هن سُر مارئي مان شاه عبدالطيف جي وائي ڳائي.

منهنجو هينئڙو سَنگهارَن ساري،
هوءِ جي ويجها رَهَن وَس کي
آءُ هَميرا! پَيُ زنجير، هيئَن نه سَگهان گهاري،
هوءِ جي ويجها رَهَن وَسَ کي
قَلبُ مُنهنجو ڪوٽ ۾، گهايَلُ ٿو گهاري
هوءِ جي ويجها رَهَن وَس کي،
اِلاهِي عنَايتَ سين، شالَ، ڪِينءَ مَران ڪِينڪاري،
هوءِ جي ويجها رَهَن وَس کي،
وَڃان شالَ وطن ڏي، پَر پِڃاڻِي پاري،
هوءِ جي ويجها رَهَن وَس کي،
مَران شال مَلير ۾، گولَنِ ساڻُ گُذاري
هوءِ جي ويجها رَهَن وَس کي.

رتنا. وائي ڳائي ختم ڪئي تڏهن به هر ماڻهو پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ائين سڏو ٿيو ويٺو هو. جڏ اڃان به رتنا ڳائيندي هنن جڏ پنهنجو ساهه به بند ڪري رکيو هو ته متان هڪ سِٽ به ٻڌڻ کان رهجي وڃي. رتنا جون اکيون پرجي آيون هيون. هن کي پنهنجو ديس ياد ٿي آيو.

واهه واهه! هڪ مسافر پنهنجي جاءِ تان اٿندي واکو ڪري چيو. ييٽ تو اسان جي من کي جيئاري ڇڏيو. تنهنجي آواز ۾ ته ڪيترن سنگيتن جو سُر پريل آهي. تون ته مئل ماڻهو ۾ ساهه وجهي سگهين ٿي. اهو ئي مون کي چوٽو هو. طلعت جو چهرو ته ڳوڙهن سان تر ٿي ويو هو. رتنا جي سريلي آواز هن جي دل تي اهڙو ته اثر ڪيو جو تڙپي پئي.

"تو ته سيني کي روئاري ڇڏيو."

خديجه. رتنا سان مخاطب ٿيندي چيو. جيڪا اڃان به درياءَ ٻاهران نهاري پنهنجن لڙڪن کي ڪِرڻ کان روڪيو ويٺي هئي.

❋

(16)

شام جا پاڇا گهرا ڪارا ٽيندا پيا وڃن. جهرڪين جا ولر اسٽيشن جي گهاٽن وٽن منجهه بهتر جڳهه ماڻڻ لاءِ زور آزمائي ڪري رهيا آهن ۽ نه ختم ٿيندڙ شور ڪري رهيا آهن. ماڻهن کان وڌيڪ فقيرن جي ڇهل پهل ۽ صدائن جي آواز ۽ ڳائڻ جي ڪري اسٽيشن جا پليٽ فارم مشهور ته آهن پر ڪوئٽا جي اسٽيشن فقيرن ۽ بي گهر ماڻهن جو ڪامن گهر آهي. جتي هي پنهنجن ابڙيل خوابن کي ٽوپين ٽا. جيڪڏهن ڪير ڇاڻي سگهي ته ريلوي اسٽيشن جا پليٽ فارم ماڻهن جي الوداع جي سڏڪن ۽ آدرياءُ جي مسڪراهٽن سان هر وقت مهڪندا رهن ٽا. بلڪ ترين سان گڏ ڏوڙن ٽا. هتي هر روز زندگي نئين طرح سان جاڳي ٿي ۽ ڪنهن موسيقيءَ جيان ماڻهن جي دلين ۾ لهي وڃي ٿي. هتي جو شور ۽ خاموشي ترين جي اچڻ وڃڻ سان آهي. ترين جي اچڻ سان هڪدم پليٽ فارم ماڻهن جي گوڙ هلڪن آوازن. ڇانهه وڪٽندڙن جي هوڪن. ڦُلين جي بار هيڻان اچي ڪنجهڻ. مسافرن جي ڪِلڻ ۽ سڏڪن جي آواز سان گونجي پوي ٿو پر وري ڪجهه دير ۾ هڪدم خاموشي ڇانئجي وڃي ٿي. اهڙي خاموشي جو سُئي ڪرڻ جو آواز به ٻُڌي سگهجي. ڪوئٽا جي ريلوي اسٽيشن پاڪستان جي قديم ڪالونيل دور جي شاندار نشاني آهي جيڪا انگريزن فوجي نقل و حرڪت لاءِ ٺاهي جنهن کان پوءِ ماڻهن کي به آسان سفر جي سهولت ملي.

ڪوئٽا دراصل پشتون لفظ آهي جنهن جي معنيٰ آهي قدرتي قلعو. ڪوئٽا جو روپ ڏاڙهڻ کان اڳ هي شال ڪوٽ هو. ٻن حصن ۾ ورهايل هي شهر سرياب کان شال ۽ موجوده ڇانوٽي وارو علائقو ڪوٽ آهي جتي خان قلات جي ماڙي هاڻ تائين به موجود آهي. قدرت هن

شهر کي پهاڙن جي وچ ۾ ناهيو آهي، هي چلتن، مُردار، زرغون پهاڙن جي بلڪل وچ ۾ آهي بلڪل قلعي نما. محمود غزنوي جي گهوڙن هن کي لتاڙيو ۽ مغلن به راج ڪيو انگريز هتي 1876ع ۾ آيا. تڏهن هندستان جي آزاديءَ جي تحريڪ کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ "پاڪستان هڪ الڳ رياست" جو نعرو هنيو ويو ۽ بلوچستان جي قاضي محمد عيسيٰ به مسلم ليگ ۾ شامل ٿيڻ جو اعلان ڪري پاڪستان جي تحريڪ جو سرگرم حصو ٿي ويو هن جو والد پشتون هو ۽ امڙ هزاره نسل جي هئي.

بلوچستان، پاڪستان تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ جي ڳري قيمت چُڪائي آهي ، هن ملڪ جي جنرلن، ايوب، يحيٰ، ضياء ۽ مشرف جا هٿ هن ملڪ جي نوجوانن، ۽ سياسي اڳواڻن جي خون سان رڱيل آهن.

ڪوئٽا ايڪسپريس، پليٽ فارم تي اچي بيهي ٿي، مسافر زور سان ڳالهائي رهيا هئا، هي ٽيئي هيٺ بينچن تي اچي وينا، باران کي توکلي ۽ پيرڪ جو انتظار هو پيرڪ، توکليءَ جو ياءُ آهي، ٻئي ڪوئٽا ۾ رهن ٿا.

هي ڪجهه گهڙيون بينچ تي وينا رهيا، هڪ بلوچ فيملي به هنن جي پر ۾ اچي وينو.

هنن جي عورتن کي بلوچي لباس پهريل هو رنگين ۽ سهڻي ڊيزائن جو پرت پريل چولو ويڪريون ۽ لڙڪندڙ ڀانهون، ڪجهه بلوچي ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندا به پئي ويا ۽ وقت به ڏسندا پئي ويا. رتنا هنن جي چهرن کي غور سان ڏسي ڪجهه پڙهڻ جي ڪوشش ڪئي.

خديجا ڏس ته سهي، بلوچستان جوڪلچر اسان جي پر ۾ وينو آهي، هنن کي به ڪنهن جو انتظار آهي. رتنا هنن ڏانهن ڏسندي چيو.

خديجا ڏس ته هن فيملي جي چهري، لباس ، چپلن مان ائين لڳي ٿو ته هنن جو تعلق بلوچستان جي ڪنهن ڏورانهين علائقي سان آهي. رتنا، خديجه ڏانهن نهارينديي چيو.

"بلوچستان جي آبادي جو وڏو حصو ٻهراڙيءَ ۾ ٿو رهي، منهنجي آرٽسٽ پيٽ! اها ڪا نئين ڳالهه ڪانهي، توکي خبر ناهي ته ٻي ڳالهه آهي، بلڪ ائين چئجي ته بلوچ مڊل ڪلاس ته اڃان پيدا ئي ڪونه ٿيو آهي." خديجه، رتنا ڏانهن نهارينديي چيو.

"هاڻ ته بلوچن جا نوجوان نوڪرين ۾ آهن، ڪاروبار به ڪن ٿا، گذريل 20 سالن ۾ مڊل ڪلاس ته پيدا ٿيو هوندو." رتنا، باران کان معلوم ڪندي پڇيو.

"منهنجو خيال آهي ته بلوچن جو وڏو تعداد ايجان تائين به جانور پالڻ، هارپو ڪرڻ ۽ گهريلو دستڪاري سان ڳنڍيل آهي، بلڪ هڪ وقت تائين ته بلوچ پوڙهن تعليم ۽ علم کي انسان جي ڪمزوري ٿي سمجهيو ۽ ائين ٿي چيائون ته تعليم، انسان کي عورت جي پويان هلڻ سيکاري ٿي ۽ هٿيار نه هلائڻ جي ڪري زنگجي وڃن ٿا." باران مسڪرائيندي چيو.

"يعني هنن جي نزديڪ علم بيڪار جي شي آهي." رتنا چيو.

"موجوده نسل ائين نه ٿو سمجهي." باران وراڻيو.

بلوچستان ۾ به جدا جدا جنريشن هڪٻئي خلاف پيشقدمي ڪري رهيا آهن ته ساڳئي وقت هي هڪٻئي جي قريب به آهن. نئين جنريشن کي پراڻي جنريشن جي تجربن جي ضرورت آهي ته پراڻي جنريشن کي نئين جنريشن جي سياسي شعور ۽ مهذب قدرن جي ضرورت آهي.

پراڻي جنريشن جو تجربو ۽ نئين جنريشن جو شعور ڪاڏي وڃي ٿو ڇاڪاڻ ته مون پوري سفر ۾ ڪنهن به ماڻهو جو مڪمل گهر نه ڏٺو. روڊ رستا ته مون کي نئين شهرن ۾ به نظر نه آيا، پهاڙن جي وچ ۾ جيڪڏهن مون کي ڪي ماڻهو نظر آيا ته اهي خانه بدوش ۽ لاڏائو ماڻهو هئا جيڪي پنهنجن اُٺن ۽ رڍن کي چاريندي نظر آيا، معدني وسيلن سان مالامال صوبي جي ماڻهن جي خوشحالي ڪٿي آهي، ان مان ظاهر آهي ته پراڻي ۽ نئين جنريشن جي سماجي حالت ۾ ڪو وڏو فرق ناهي آيو.

"ها! اِها به حقيقت آهي." باران تصديق ڪندي چيو.

مسافرن جي پيهه مان اوچتو توڪلي، پيرڪ ۽ جام دُرڪ هنن جي سامهون اچي بيٺا، هنن پنهنجا سفري بيگ سنياليا ۽ ڪوئٽا جي اسٽيشن کان ٻاهر نڪري آيا.

❋

(17)

سرياب روڊ جي هڪ پراڻي طرز تعمير جي گهر پرسان هنن جي ٽيڪسي اچي بيني. جديد ۽ قديم طرز تعمير جي گهرن تي مشتمل هي علائقو ڪوئٽا جو خوبصورت علائقو سمجهيو ويي ٿو. حقيقت ۾ هي خاموش روڊ پنهنجي ماضي کان زخمي ٻه آهي. 1935ع واري زلزلي پوري ڪوئٽا کي زمين دوز ڪري ڇڏيو هو ۽ هزارين ماڻهو ان جي هيٺان اڃان ٻه ڏيل آهن. جن جي تدفين جو ڪم اڃان رهيل آهي. چاکاڻ ته ان وقت کي ايترا هٿ ئي ڪونہ هئا جيڪي انهن جي خاموش جسمن کي غسل ڏئي. دعائن جا لفظ اچاري زمين کي موتائي ڏين. ان وقت جي گزيٽ مطابق سٺ هزار ماڻهو زمين دوز ٿي ويا.

هن علائقي ۾ مختلف قومن جا ماڻهو رهائش پذير آهن ۽ هڪ جهڙي پوشاڪ. شلوار قميص پهرين ٿا ۽ مٿي تي سنڌي ٽوپي ۽ پشاوري ڪيپ ٻه رکن ٿا. جيڪا سنڌين وانگر سڌي ۽ هيٺان کان ڪجهہ جهڪيل هجڻ بجاءِ پاسيري رکن ٿا. روڊ جي ٻنهي پاسن کان اڀا بيٺل صنوبر جا وڻ ايندڙ ويندڙ مسافرن جو آڏرياءُ ڪرڻ لاءِ بيٺا آهن. روڊ جي ڪنارن تي پکڙيل خشڪ پتن جا ميڙ جڙ ڪا دل جي ڳالهہ ڪرڻ لاءِ روڊ تي سُري آيا ٿي وري اوچتو گاڏي جي گذرڻ سان روڊ کان هيٺ وڃي ڪِريا ٿي.

گهر جي هيٺين منزل تي پيرڪ جي فيملي رهي ٿي. مٿين منزل دوستن جي محفلن ۽ پارٽي ميٽنگس لاءِ وقف ٿيل آهي. پيرڪ. توڪليءَ جو ننڍو پاءُ آهي ۽ ڪيتري عرصي کان ڪوئٽا ۾ رهائش پذير آهي. پيرڪ جو هي گهر پراڻي طرز تعمير ڪري سڀ کان مختلف ۽ ڪشادو آهي. هڪ وقت تائين هي گهر ملڪ جي فنڪارن

۽ آرٽسٽن جو مرڪز هو . خود پيرڪ سارنگي جو ماهر آرٽسٽ آهي، هي جڏهن سارنگي وڄائي ٿو تہ زمين جي هر جِيوَ جي واتان واہ واہ جا لفظ نڪرن ٿا ۽ زمين اندر ستل بج بارش جي انتظار کان اڳ ڦُٽي پون ٿا ۽ مڪڙيون نِڪري پون ٿيون. پيرڪ جي سارنگيءَ ۾ اها طاقت پنهنجي زمين سان پيار ۽ سڪ ۾ ڳنڍجڻ ڪري آهي. پيرڪ جو گهر بلوچستان جي فنڪارن لاءِ پناهگاه ۽ پارٽيءَ جي ڪل وقتي ڪارڪنن جي گڏجڻ جو مرڪز بہ آهي، جتي جدلي مادیت کان ويندي بلوچستان فريڊم موومينٽ تي بحث ٿيندا آهن، غريب فنڪارن لاءِ تہ هي گهر مستقل پناه گاه آهي. فنڪار ريڊيو يا ٽيلي ويزن تي پروگرام ڪرڻ اچن تہ رهائش لاءِ ٻئي هنڌ ڇو وڃن، هيءُ گهر تہ امڙ جي ڪشادي جهولي جيان هر ڪنهن کي پنهنجي آغوش ۾ ونڊي ٿو رات جو گهر جي ڇت مٿان طبلي تي استاد خداداد، هارمونيم تي استاد دلنواز ۽ سارنگي تي پيرڪ پاڻ سنگت ڪن ٿا.

ڇا تہ آوازن جو تال ميل جڙي ٿو آسمان جا تارا بہ جڙ ان سنگيت تي رقص ڪن ٿا.

توکلي ۽ پيرڪ گهي آيل دوستن جو آڏرياءُ ڪيو. پيرڪ جا ٻار ڊوڙندا آيا، ٻار بہ هن گهر جي مهمانن سان ائين مانوس آهن جڙ اُهي مهمان نہ پر گهر جا پاتي هجن، خديجہ هنن کي سڏيو ۽ پنهنجي پر ۾ ويهاري، انهن جي معصوم ڳالهين کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي.

گهر جيترو ٻاهران خوبصورت هو اندران بہ اوترو ئي خوبصورت آهي. گهر جون ڇتيون ڪاشيءَ جي سرن سان ٺهيل آهن جن مٿان گُلابي شاندار گُلڪاري ٿيل آهي، ديوارن کان هينان جي گهري نيري باربڊر لائن تي سفيد چٽ سالي ۽ هلڪا عڪس ديوار کي بيحد سونهن بخشي رهيا آهن. گهر جي فرش تي سفيد ۽ هلڪي ڪاري رنگ جو ماربل اهڙي تہ خوبصورتيءَ سان لڳل آهي، جڙ گهر جي آڱڻ تي آسمان جا سفيد بادل لهي آيا آهن،هي گهر فنڪارن جي آمد ڪري بہ شايد وڌيڪ خو بصورت نظر اچي ٿو. پيرڪ چوندو آهي تہ منهنجي زندگيءَ جو ڪو اهڙو هڪ بہ ڏينهن نہ هوندو جنهن ڏينهن اسان ساز نہ وڄايا هجن يا ڪنهن ڏينهن ڳائڻ ڇڏيو هجي. اسين ڳايو آهي، هن

گهر رقص ڪيو آهي. اسين رنا آهيون ته هن مهربان ماءُ جيان پرچايو آهي. هي اهڙو درد ۽ اهڙي راحت آهي جنهن جي ڪا پڃاڻ ڪانهي. هي گهر اسان سيني فنڪارن جي زندگي ۾ ائين شامل آهي جيئن رستي لاءِ پنڌ ۽ پنڌ لاءِ پيار.

پيرڪ مهمانن کي گهر جي مٿين حصي تي اچي ويهاريو جيڪو ڪافي هوادار ۽ سڪون وارو هو.

رات جي مانيءَ کان فارغ ٿي سمورا دوست گهر جي مٿين منزل تي بلوچستان جي سياست ۽ ادب تي ٻه ڳالهه هولهه ڪرڻ لڳا.

توڪلي کي جيئن ته دوستن جي آمد جو اطلاع هو ان ڪري هن پنهنجي گفتگو جي شروعات ٻه انهن ڳالهين سان ڪئي .هن ٻڌايو ته پروفيسر بهادر توهان متعلق اطلاع ڪيو هو. سچ اهو آهي ته ان ڳالهه جي مون کي بيحد خوشي ٿي آهي ته پنجاب جا ڪامريڊ مِسنگ پرسن واري معاملي تي ان قدر سنجيده آهن. ان سان بلوچستان جي ماڻهن جو پنجاب جي ماڻهن ڏانهن بهتر رويو جُڙندو.

توڪلي. خديجه سان مخاطب ٿيندي چيو پروفيسر بهادر توهان جي همت ۽ جرات جي گهڻي تعريف ٿي ڪئي. توهان ڪٽان جا آهيو؟

منهنجو خوبصورت وطن روهي چولستان آهي. خديجه وراڻيو. هي نهايت ئي تعجب جي ڳالهه آهي ته هتي انسان مشڪلاتن ۾ رهڻ جو عادي آهي. هي شهر گهٽو ڪري روهي چولستان جي هوائن ڪري اونهاري ۾ سخت گرم ۽ سياري ۾ سرد رهي ٿو پر بهار جي موسم ۾ هي شهر قدرتي رنگن سان رڱجي وڃي ٿو. بسنت جي شروع ٿيڻ سان زمين جا رنگ جڙ ته انسان جي جسم ۾ داخل ٿي وڃن ٿا. بازارن . دڪانن ۽ هوٽلن تي رکيل ڊگهين بينچن تي رش وڌي وڃي ٿي. گهرين نارنگي. گلابي. پِيلن ۽ گهرن آسماني رنگن وارا ويس ڊِڪيل ويڪرن مهانڊن ۽ ويڪرن چاتين واريون چولستاني عورتون پنهنجن اکين ۾ زندگيءَ جا خواب سجائي جڏهن بازار مان گذرن ٿيون ته وقت جڙ بيهي ٿو رهي. نوجوان واڪا ڪري هڪ ٻئي کي سڏين ٿا . ڏينهن جي روشني ختم ٿيندي ٿيندي سيڪ ڪجهه صبح تائين خاموش ٿي وڃي ٿو. انسان جو پورو ڏينهن جڙ هڪ پل ۾ گذري وڃي ٿو. ماڻهن جون حسرتون ۽ مدت

کان انتظار جا پل ائين گذري وڃن ٿا جڏ ڪجهہ ٿيو ئي ڪو نہ هو پر دراصل ان شور پنيان خاموشيءَ سان گهٽو ڪجهہ ٿي ٻہ ويندو آهي.

خديجہ جو انداز سادو ۽ بياني هو. هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو. هن پيري هن جي ڳالهائڻ ۾ گهرو درد هو. مان جڏهن اکيون بند ڪري روهي جي خيالن ۾ گم ٿي ويندي آهيان تہ ان جي عجيب دنيا ڏانهن هلي ويندي آهيان. مون هڪ طرف چولستان جي درد کي ڏٺو آهي تہ ٻئي طرف ان جي حسن کي. چولستان جي خودداري ڏٺي تہ محبت لاءِ مرندي مِٽجندي ڏٺو. مون پاڻ کي چولستان ۾ وڃائڻ چاهيو تہ جيئن پاڻ کي تلاش ڪري سگهان چاڪاڻ تہ مون ڄاتو ٿي تہ زندگيءَ جي وڏي حقيقت ۽ تخليق هن جي قدمن ۾ ويهڻ سان ئي حاصل ٿي سگهندي. ڪيترا ماڻهو اڄ تائين ان کان محروم آهن. چولستان جي مٽي محبت جي جذبي سان سرشار آهي، ان جو ادراک تہ هو پر ان ڳالهہ جو احساس نہ هو تہ هيءَ مٽي حياتيءَ جي رازن کان ٻہ واقف ڪري ٿي.

مون ان ڳالهہ تي بار بار سوچيو تہ، اسان جي محبت، قدرت جي شاندار مظهرن مان هڪ آهي يا اسانجي اندر جي ڪنهن خوف يا سمجهہ ۽ شعور جي ڪري آهي ۽ ڇا اسين قدرت جي فيصلن جي آڏار رهون ٿا، ڇا قدرت جيڪو طئي ڪري ٿي اهو ئي ٿي رهي ٿو جيئن مون هن وقت تائين مذهبي واعظن ۽ درسي ڪتابن ۾ پڙهيو ۽ پڙهيو آهي، مون پنهنجي ٻالڪپڻ ۾ جيڪي تصور جوڙيا هئا، اهي دراصل روهي جو پاڇو هئا ۽ مون پنهنجن خوابن جي تشڪيل ٻہ ائين ڪئي، مون پنهنجي اندر جي بدلاءَ کي روهي جي ٺهراءَ سان جوڙيو ائين جيئن ڪجهہ ماڻهو ذهني طور هڪٻئي جا ٿي ويندا آهن، ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ مان پنهنجيءَ دل ۽ دماغ کان بي خوف، بي زر ۽ مزاحمت ڪار ٿي ويس.

"مان مستقبل جي خدشن ۽ خوف کان بي خوف ٿي ويس، روهي مون کي ائين سيکاريو تہ محبت سمورا خوف ختم ڪري ٿي."

جي ڏسجي تہ اسين سڀ جا سڀ مختلف قسمن جي خوف ۾ مبتلا آهيون. محبت کان ٻہ خوف کائي رهيا آهيون. ان ڪري پنهنجي دل

دماغ کي عجيب خدشن ۽ وسوسن سان پري ڇڏيو آهي. سمورا دوست خديجہ جي گفتگو ٻڌي حيرت ۽ فخر واري احساس ۾ گهيرجي ويا.

تو ته پوئتڪ انداز سان روهي جي تشريح ڪئي.

خديجہ موضوع تبديل ڪندي توڪلي کان سوال ڪيو ته بلوچ قومي تحريڪ کي عوام ڪيئن ٿو ڏسي؟ ان باري ۾ تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي.

توڪلي پوري ڌيان سان ان سوال کي ٻڌو. هي اهم سوال آهي جنهن سان بلوچستان جي سياست ۽ سماجيات کي سمجهي سگهجي ٿو.

"مان اوهان جو ڌيان بلوچستان جي ڪجهہ تلخ حقيقتن ڏانهن ڇڪائيندس." توڪليءَ جواب ۾ ڳالهائڻ لڳو.

جنهن کان پوءِ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته بلوچستان جي قومي تحريڪ کي عوام جي ڪيتري حمايت حاصل آهي. توڪلي چيو ته بلوچستان مختلف قبيلن وارو صوبو آهي جنهن جي معيشت جو دارو مدار زراعت ۽ جانور پالڻ تي آهي. هنن ماڻهن جي اها ئي دنيا آهي پر گذريل ويهن سالن کان بلوچستان پنهنجن معدني ذخيرن ڪري مشهور ٿيو ۽ سرمائيداري پنهنجا پير کوڙڻ لڳي. قديم ۽ جديد سماجي سياسي ۽ اقتصادي رشتن ۾ تضاد ته ٽيٽو ئي هو پر جيئن ته عام ماڻهو ٻنهي جي ترجيحات ۾ ڪڏهن نہ رهيو. ان ڪري هن تحريڪ کي ڪڏهن سردار ته ڪڏهن سرمائيدار استعمال ڪندا رهيا. هن وقت جيئن ته پاڪستان جي ڪاروبار ۾ پاڪستان جي فوج وڏي حصيدار آهي. ان کان اڳ سردار اقتدار ۽ ڪاروبار ۾ گڏ به هئا. پر هاڻ ائين ڪو نہ ٿو ٿئي. وري به سوال اهو ٿو رهجي ته عام بلوچ ڪٿي آهي؟ ان جا حق ڪٿي آهن؟ عام ماڻهو سردارن جي وڌيڪ قريب آهي. ان ڪري اهو پنهنجي وفاداري سردارن جي جهوليءَ ۾ اڇلي ٿو منهنجي نظر ۾ بلوچستان جي قومي تحريڪ طبقاتي تحريڪ ۾ تبديل ٽيڻ بجاءِ نسلي تحريڪ ڏانهن وڃي رهي آهي. اهو ڪم پاڪستان جي رياست انتهائي سياڻپ سان ڪيو آهي. بلوچستان جي هزارن ڪي رڳو شيعو هجڻ ڪري نہ پيو ماريو وڃي پر اهو اهڙو ڪلاس آهي جيڪو سماجي ۽ معاشي طور تي مستحڪم ۽ لبرل آهي. ايجنسيون انهن

سيني طبقن کي غير مستحڪم رکڻ چاهين ٿيون جيڪي بلوچستان جي معيشت ۾ ڪو اهم ڪردار ادا ڪري سگهن ٿيون.

"قومي تحريڪ ۾ هاري مزدور فرنٽ طور آهن؟" طلعت، توڪليءَ کان سوال ڪيو.

"قومي تحريڪ طبقاتي تحريڪ ناهي انهي لاءِ ان ڳالهه جي ضرورت ئي ڪانه ٿي رهي." توڪليءَ وراڻيو.

توڪلي ٻڌائڻ لڳو ته سُئي گيس بگٽين جي علائقي سُئي مان نڪري ٿي، هنن اڪبر بگٽيءَ کي به ان ڪاروبار ۾ شريڪ ڪيو. بگٽي وقت به وقت ان سوال کي قومي سوال چئي رعايتون وٺندو رهيو پر ان سوال تي باقي قبيلن جا سردار هن سان ڪڏهن به گڏ نه بيٺا. ڇاڪاڻ ته سئي گيس جو مسئلو بگٽي ۽ رياست وچ ۾ هو ان ڪري قومي سوال هجڻ جي باوجود باقي قبيلن جي سردارن ڪڏهن به ان تي اسٽينڈ نه ورتو. جڏهن ته بلوچستان جو جهل، ڊيره مراد، سبي، اوستہ، جعفر آباد، وارو علائقو زرعي پيداوار ڪري خوشحال ۽ زرخيز آهي، هنن علائقي اندر قومي تحريڪ جي سوال کان وڌيڪ طبقاتي تحريڪ جو سوال اهم سمجهيو ويڄي ٿو هنن ئي علائقن ۾ مان طبقاتي جدوجهد، هاري تحريڪون ايريون ۽ جذباتي بنيادن تي قومي تحريڪ سان لڳاءَ جي پيٽ ۾ طبقاتي تحريڪن کي وڌڻ ويجهڻ جو وڌيڪ موقعو مليو ڇاڪاڻ ته هنن علائقن ۾ هاري ۽ زميندار جو سوال هو.

بلوچستان جو هڪ ٻيو رخ به آهي، اهو آهي هزاره ۽ پشتون ڪميونٽي جو. جيڪي هڪ وڏي تعداد ۾ ڪيتري عرصي کان رهندا اچن ٿا، بلوچن ۽ پشتونن جون ته پاڻ ۾ مائٽيون آهن، پر ان جي باوجود ڪميونٽي جا ووٽ، پشتون ۽ هزاره ليڈرن جا آهن ۽ ڪٽرائي اسيمبلين تائين به پهچائي ٿي، هي شيون بلوچستان جي تبديليءَ سان تعلق به رکن ٿيو ته اهم به آهن. هي ڳالهه وڌيڪ اهم آهي ته بلوچستان جو بلوچ اقليت ۾ تبديل ٿيندو پيو وڃي، ڇاڪاڻ ته هڪ پاسي هي پنهنجي قبائلي سردار جي جڪڑ کان پاڻ کي آزاد ڪرائي ناهن سگهيا ته ٻئي پاسي پختون ۽ هزاره آهن جن جو بلوچستان جي سياست ۽ معيشت تي ڪنٽرول آهي، هي بلوچ جي نسبت ٻئسي

ڏوکڙ ۾ به آسوده ۽ مقامي سرمائيدار آهن. مان هن حالت ۾ ائين چوندس نه قومي تحريڪ جو سوال بلوچن کي افرادي قوت نه فراهم ڪري ٿو پر نظرياتي ۽ طبقاتي سوال حقيقت ۾ هنن کي وڌيڪ تنها ڪري ٿو.

بلوچستان جي قومي تحريڪ، مختلف رجحان ۽ خيال رکڻ جي باوجود، ماڻهن جي هڪ وڏي حلقي ۾ اتساه جو وسيلو به آهي، اها ڳالهه اسان سيني کي ميڙ گهرجي، بلڪ هيءَ تحريڪ ماضيءَ جي نسبت وڌيڪ ريڊيڪلائيز ٿي آهي؟

"تون ايجان به پنهنجي ڳالهه کي واضح ڪر، تنهنجو سوال مونجهارا ٿو پيدا ڪري" طلعت، توکليءَ کان سوال ڪيو.

"توکي خبر آهي ته اوٽويهين ۽ ويهين صدي مختلف سياسي ۽ سماجي رجحانن سان پري پئي آهي." توکلي، طلعت ڏانهن نهاريندي چيو.

فلسفي جي سوال کي ئي ڪٽي ڏس، ان ۾ ڪيترن مختلف رجحانن هڪ ٻئي کي پئي لتاڙيو آهي. مثاليت يا روحانيت پسند، عقيدت پسند ۽ پوءِ مادیت پسند. هي فلسفي جون عمارتون هڪڙيون ڍهيون آهن ته ٻيون ٺهيون آهن. مثلاً برڪلي ۽ گورڪي به رجحان هڻڻ جي باوجود هڪ سچائي آهن. هڪ مستقل روحانيت پسنديءَ جا ويچار رکي ٿو ته ٻيو پڪو مادیت پسند آهي پر ٻنهي ۾ مشترڪ نقطو وحديت جو آهي. هي ٻئي رائيٽر زندگيءَ جي سوال کي قدرت جي نعمت ۽ مهرباني به سمجهندا هئا ته سماج جي اندر انقلاب جي به ڳالهه ڪندا هئا. دوستو وسڪي جي لڪٽي به ان خيال سان پري پئي آهي، ان جو ناول "ڪرامازوف پائر" پورو ڪليسا جي خُطبن سان پريل آهي ۽ ائين لڳندو ته هي ڪو مذهبي جماعت جو نمائندو هجي پر ساڳئي وقت هي چوي ٿو ته:

"منهنجو عقيدو هن نظريي تي آهي ته هي به شيون يعني ڪليسا ۽ رياست جيڪڏهن گڏ رهن ته کين ابديت حاصل ٿي ويندي جيتوڻيڪ اِهو به ناممڪن ٿو نظر اچي. هن ناول جي آخر ۾ ڪيڏي سڻي ڳالهه ڪئي ته جيڪڏهن رياست کي ڪليسا ۾ ضم ڪري ڇڏجي، ته اهو خالص مذهبي تعصب ٿيندو."

وري سائنس جي دنيا دريافت ۽ معلومات جا پنهنجا هڪ الڳ رجحان پيدا ڪيا آهن. هر رجحان ۾ خيال کي اهو حق ملڻ گهرجي ته هو پنهنجي سچائي ثابت ڪري. پنهنجي عمل سان. عوام ئي دراصل بهتر منصف آهي جيڪڏهن هو سياسي ۽ باشعور آهي ته. بلوچستان جي قومي تحريڪ کي به ائين ڏسڻ گهرجي. هن اندر صحت مند سياسي رجحان آهن. هي سامراجيت مخالفت جو رجحان رکي ٿي. پنهنجي جوهر ۾ سيڪيولر ۽ آزادي پسند آهي. مذهبي فرقيواريت جي خلاف آهي ۽ اهم ڳالهه ته بلوچ پنهنجي ڌرتيءَ جي سوال لاءِ پنهنجو سپ ڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ تيار آهن. قومي تحريڪون طبقاتي تحريڪن ۾ تبديل ٿي ناهن سگهنديون چاڪاڻ ته اهي قومي سوال جي هڪ نقطي يعني علحدگيءَ تائين محدود هونديون آهن پر ائين ممڪن ٿيو آهي ته اهي تحريڪون طبقاتي تحريڪن جي ويجهو ۽ نزديڪ ترين ساڻاري ٿي سگهن ٿيون. توڪلي پنهنجي ڳالهه ختم ڪئي.

"بلوچستان ڪيئن تبديل ٿي رهيو آهي. هتي تبديليءَ جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟" رتنا. سوال ڪيو.

"هڪ مڪمل خيال پيش ڪرڻ کان اڳ پاڪستان جي سماجي ۽ معاشي صورت جو ادراڪ لازمي آهي." توڪلي وراٽيو. هيءَ ڳالهه واضح آهي ته پاڪستان بورجوا جمهوريت جي دور کان گذري پيو. اهڙي جمهوريت کي ضرورت هوندي آهي لبرل سرمائيڪاري جي. چائنا ۽ پاڪستان ان خيال جا آهن. 46 ارب ڊالرن جو ميگا منصوبو لبرل سرمائيداري جي صورت آهي. ان سان دنيا جي بدنام زمانه ڪمپنين کي به موقعو ملندو ته پاڪستان جي قدرتي وسيلن مان ترقي جي نالي تي ڊالر ڪمائين.

"باقي قومن ۽ عوام جا مفاد وڃي پون ڪڏ ۾." رتنا وري ڳالهايو.

"حقيقت اها آهي ته اسين پوري طرح پنهنجن فرسوده روايتن مان ئي نه نڪري سگهيا آهيون. ملڪ جي اڪثريت محروم آهي. جن به هن وقت تائين هارين ۽ مزدورن ۽ ڏهاڙي تي ڪم ڪندڙ ماڻهن جي حقن جي ڳالهه ڪئي آهي ته اها به ويجن بٽئي. وڏ ۾ وڏ اجرت ۽ اصلاحات جي حد تائين."

خديجہ ڪجھ دير جي خاموشيءَ کان پوءِ وري ڳالهايو. هن وري ڳالهائڻ جي اجازت ورتي.

"ملڪيت جو مفاد هڪ بيرحم عمل آهي. انسان کان ڪجھ بہ ڪرائي ٿو. بورجوا جمهوريت ان کي تحفظ فراهم ڪري ٿي، جنهن جو ذڪر توڪلي ڪري رهيو آهي. هن وقت جمهوريت جي نالي ۾ ملڪ جا سمورا جاگيردار، وڏيرا، چوڌري منظم آهن، هي جيترو عرصو اقتدار ۾ رهندا وڌيڪ خطرناڪ ۽ چورن وانگر سياڻا ٿيندا ويندا، انهن کي پوءِ شڪست ڏيڻ مشڪل ٿي ويندو هندستان جا ماڻهو هڪ هزار سالن کان گڏ رهندا ٿي آيا، پر پوءِ ان ڪلاس انهن ماڻهن سان ڇا ڪيو هولين ۽ عيدن جي تهوارن تي رت وهڻ لڳو هنن پنهنجي ماضي ۽ شاندار تهذيب، تصوف کي وساري ڇڏيو. تقسيم جي خيال کان انهن کي وڌيڪ ملڪيتون ملڻيون هيون. اهي سڀ ڪجھ وساري وحشي ٿي بيٺا، مغل سلطنت بہ ائين ڪيو هي بہ خدا جي زمين کي قبائڻ ۽ راڄ ڪرڻ جي بک جو شڪار ٿي ويا، ان ۾ هي ايترا تہ ڪمزور ٿي ويا جو هڪ خوشحال ۽ آزاد زمين تي انگريزن حملو ڪري، ان تي پنهنجو جهنڊو کوڙيو. انگريز ڪمزور رياستن تي حملو ڪيو ٿي، ڇاڪاڻ تہ انهن رياستن پنهنجو سمورو ڏيان عوام جي بجاءِ پنهنجي راڄ ڏاني کي قائم ڪرڻ تي ڏنو هو، پر جيئن هندستان جي تقسيم جي ڳالهہ ٿي تہ جڏ انسان جي اندر جو ستل حيوان جاڳي پيو. هي ان خيال کان وڌيڪ خونخوار ٿي پيو تہ لڏپلاڻ جي عيوض ان کي وڏي ملڪيت هٿين چڙهڻي آهي. ورهاڱي واري سوال تي منهنجي دل ڏکاري ٿي ويندي آهي. رتنا جي خاندان هن تقسيم جي درد کي پوڳيو آهي. هن جي خاندان جا هڪڙا فرد راجستان ۾ آهن تہ ٻيا ڪوهستان ۾، هي زمين پنهنجن ٻارن ۾ ورهائي پئي آهي ۽ خبر ناهي تہ اهو چڪر ڪيترن نسلن تائين جاري رهي. ورهاڱي دوران جيڪي خاندان تقسيم ٿين ٿا پناهگير ٿي وڃن ٿا، هڪڙا آهي جن پنهنجي مرضيءَ سان وطن ڇڏيو ٻيا اهي جن جبرن وطن ڇڏيو. مون کي پنهنجي وطن ۾ جي ڪو شرنارٿي چوي تہ مان اهڙي ورهاڱي کي ڪيئن قبولينديس، بي وطني جو درد نهايت تڪليفده وارو ٿئي ٿو.

خديجہ رتنا ڏانهن نهاريندي چيو: منهنجي پيٽ تون ئي ٻڌاءِ
طاقت ۽ نفرت کي عوام ۾ جوش سان ڪنهن اپاريو ورهاڱي جي
سياست ۽ تشريح، ملڪيت کان اڳتي ڪجهہ هئي ڇا؟ مون کي تون
ٻڌاءِ ماڻهن جي نگاهن ۾ رحم جي بجاءِ نفرت کي ڇالاءِ پريو ويو ۽ ان
قدر انتقام تي ڇو لاٿو ويو ماڻهن، ماءُ، پيٽ ۽ پاءُ وارن آفاقي رشتن کي
ڪيئن وساري ڇڏيو. پنهنجن ئي ماڻهن جي پيٽ ۾ خنجر هڻڻ مهل ان
هڪ لمحي لاءِ به نہ سوچيو تہ ڪجهہ وقت اڳ هِن ئي ماڻهو سان هن
پنهنجو ڏک سک وڌيو هو. خودغرضي اندر ئي اندر ۾ ماڻهو کي بزدل
ڪري ٿي، جيڪڏهن ڪجهہ ٿي به رهيو آهي تہ ان جي پرواه ڪرڻ
بجاءِ هو پنهنجي ذات لاءِ سوچيندو رهندو ڪنهن کي ماري لتاڙي به.

منهنجو يقين آهي هن وطن جا ماڻهو وري هڪ پيرو گڏبا ۽ پنهنجي
تلخ ماضيءَ تي ملامت ڪندا ۽ پنهنجي زمين تي پنهنجو حق تسليم
ڪرائيندا، ڪو به انسان هميشہ اهڙي زندگي گذاري سگهي ٿو
ڇا؟ پاڪستان جي قومن جي تبديليءَ جو سوال، انهن ڳالهين ۾ ئي پوشيده
آهي، هي ئي اهي سوال آهن جيڪي اسان کي بي چين ڪن ٿا.

"بلوچ گوادر جي معاملي کي اتان کڻڻ چاهين ٿا، جتان اڪبر
بگٽي جي شهادت ٿئي ٿي يا ڪنهن ٻئي طرح سان کڻڻ چاهين
ٿا." طلعت، پيرڪ کان پڇيو.

گوادر جو ڪنٽرول صوبي وٽ هجڻ گهرجي، اهو اسان جو مطالبو آهي.
پيرڪ وراڻيو. اسان ۽ بگٽيءَ جي وچ ۾ اهو فرق هو تہ هو ورڪ پرمٽ جي
ڳالهہ ڪري رهيو هو اسان مقامي وسيلن جي حفاظت جي ڳالهہ ڪري رهيا
هئاسين، مشاهد حسين ۽ شجاعت حسين سان نواب اڪبر بگٽي جون
ڳالهيون بي معنيٰ ٿيڻ جا سبب هئا. ڇاڪاڻ تہ به تلوارون هڪ ميارڻ ۾
ڪيئن ٿيون ماپي سگهن، نواب بگٽي پهاڙن تي چڙهي وڃڻ جي روايت کي
جاري رکڻ ٿي چاهيو هن کي اهو به اندازو هو تہ فوجي هٿيارن جي مقابلي ۾
هن جا هٿيار پراڻا ۽ بيڪار آهن، اسين ڪيس اها ڳالهہ سمجهائي رهيا
هئاسين، تہ پهاڙن تي چڙهڻ بجاءِ سياسي رستو اختيار ڪجي، هوڏانهن فوج
به هن کي ڳالهين ۾ رکڻ ٿي چاهيو تہ جيئن عام ماڻهو ائين سمجهي تہ هي
جنگ بگٽي ۽ فوج جي وچ ۾ رائلٽي تي جهيڙي جو معاملو آهي.

"گوادر جي ترقيءَ جو حق ته صوبي وٽ ئي هجڻ گهرجي. ظاهر آهي پنهنجي زمين ۽ ماڻهن کي بچائڻ جو اهو ئي مناسب طريقو آهي." طلعت چيو.

دراصل حقيقت هيءَ آهي ته بلوچستان سرمائيداريءَ جي لاءِ بهترين راهداريءَ جو ذريعو آهي ۽ مستقبل ۾ ميگا پروجيڪٽ شروع ٿيڻا آهن جنهن سان وڏو پئسو بلوچستان ۾ اچڻو آهي. جنهن جي نتيجي ۾ جنرلن ۽ سردارن جي وچ ۾ خال وڌيو آهي. جيئن ته جنرل جمهوري سرشتي جي نسبت پنهنجي خيالن ۽ عمل ۾ آمرٿين ٿا. ان کري هر مسئلي کي هي ان انداز سان حل کرڻ چاهيندا آهن. هنن ته کڏهن صوبائي حڪومتن کان پڇڻ ۽ اعتماد ۾ وٺڻ جي ضرورت ئي محسوس ناهي ڪئي.

چاغي جي حيات کي جلائڻ جو حق هنن کي ڪنهن به نه ڏنو هو. ان جي باوجود هنن ائٽمي تجربي لاءِ بلوچستان جي چونڊ ڪئي. هنن ظالمن، ملڪي دفاع ۽ نام نهاد ايٽمي طاقت جي نالي ۾ پهاڙ سميت پوري نباتات، حياتيات کي ساڙي ڇڏيو ۽ ڪيتري عرصي تائين پهاڙ جلندو رهيو ۽ 100 ڪلوميٽرن تائين ان جي تابڪاريءَ جي اثرن جي ڪري ماڻهو دمه، اکين ۽ چمڙيءَ جي بيمارين ۾ مبتلا رهيا، انهن مان ڪيترا اسپتالن جي بيحد گندن واردن ۾ مري ويا.

ملڪ جا حڪمران، عام ماڻهوءَ کي ترقيءَ جي رفتار ۾ شريڪ کرڻ بجاءِ، مرندڙ سرداري نظام ۾ جيئارڻ چاهي ٿو. اهڙي حالت ۾ عام ماڻهو سرداري نظام جي چونڊ ڪري ٿو ته ان وٽ ان جا سبب آهن. توهان جڏهن عام ماڻهو ۽ بلوچستان جي پڙهيل لکيل جنريشن سان ملندؤ ته هو سرداري نظام کي سٺو نه سمجهڻ جي باوجود ان کي اسلام آباد جي حڪمرانن کان بهتر پڌائيندو. بلڪ هو چوٽ طئي ڪري وينو آهي ته فيڊريشن جو ڪردار ظالمن جهڙو آهي.

"سرداري نظام پنهنجي ڪلچر ۾ هن وقت ڪٿي بيٺو آهي؟" رتنا پيرڪ کان معلوم ڪيو.

"قبائلي ليگيسي جي صورت ۾ قائم آهي." پيرڪ وراڻيو.

"قبائلي سردار؟ ان جي حقيقت کي تون ڪيئن بيان ڪندين؟" رتنا، پيرڪ کان سوال ڪيو.

"مان ان کي وحشياڻي صورت ۾ پنهنجي چوڌاري ڏسان ٿو هي ايترو سگهارو نه هو پر پاڪستان ان کي توانائي ڏني، هي ڪلاس آهي جنهن کي پاڪستان نظام جي شڪل ڏني،مان ان حقيقت کي ڄاڻان ٿو ته انسان جي آزاديءَ جو سوال، برابريءَ جي حق سان مشروط آهي. ان جي باوجود جي ڪو انسان ڪنهن سبب پنهنجي لاءِ ڪجهه حدون طئي ڪري ٿو ۽ ان طرح سوچي ٿو ۽ قبائليت ۾ هو پنهنجي لاءِ هڪ قسم جي زندگي ڏسي ٿو ته ان لاءِ ان کي آزاد ڇڏي ڏجي، جيستائين هو انهن بنيادي حقيقتن کان واقف نه ٿو ٿئي، هر ڪنهن کي پنهنجي مرضيءَ سان سوچڻ جو حق هجڻ گهرجي پر ٻئي ماڻهو تي راج ڪرڻ جو حق ڪنهن کي به نه هجڻ گهرجي.

پيرڪ جوش مان چوندو ٻئي ويو ته، سردار ماڻهن کي مرڻ لاءِ هڪٻئي جي سامهون آڻي بيهارين ٿا. ٻُڌڻي ۽ مري قبيلن کي پاڻ ۾ ويڙهائي هنن هزارين ماڻهن کي بي گناه مارايو. سو به هڪ موتمار قبائلي سردار جي مفاد لاءِ ۽ ان کان به وڌيڪ ظالم رياست جيڪا انسان جي آزادي کي محدود رکڻ واسطي هميشه پنهنجي خنجر جو رت تازو رکي ٿي.

بلوچن ۾ مري، بگٽي، رند ۽ ٻيا قبيلا جن ۾ الڳ قوميت وارو تصور مضبوط ڪيو ويو آهي، هڪ قوم جو حصو ٿي آزاديءَ جي ويڙهه وڙهندا، ايڇا اِهو ممڪن آهي؟ رتنا سوال ڪيو.

• ماڻهن کي سياسي تصور ڏيڻ جي ضرورت آهي، ۽ عملي طور ماڻهن سان گڏ بيهڻ جي ضرورت آهي، مان ائين سمجهان ٿو ته بلوچ پنهنجي روايتي قبائلي صُورت مان نڪري ايندو سردار ان جي گهٽي دير تائين حفاظت نه ٿا ڪري سگهن، ماڻهو جڏهن رياست سان مُنهن مقابل ٿيندا ته اها ڳالهه سمجهندا ويندا ته اصل لڙائي طبقاتي آهي.

هاڻ رات ڪافي ٿي چڪي آهي، آرام ڪرڻ گهرجي.

سياڻي 10 وڳي پنهون جي والد سان سندس گهر ۾ ملاقات رکيل آهي، ان کان پوءِ جا پروگرام، توهان جي مشوري بعد طئي ڪيا ويندا.

❋

(18)

خديجہ، توکلي ۽ باقي دوست، پنهون جي والد ڏانهن منهن ڪيو ائين ويٺا آهن جڙ ڪو هو پُراسرار هستي هجي پر هو تہ پنهنجي دل جي اٿاھ درد کي چهري تي اُپري اڇڻ کان روڪڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري رهيو هو هو صاف ستڙن لفظن ۾ چئي ويو تہ ان جي ڪنهن سان بہ دشمني ڪانهي، تہ پوءِ هن جو پٽ ڪاڏي گم ٿي ويو!

"توهان کي ڪنهن قسم جي ڪا اجنبي فون يا ڪو پيغام مليو آهي چا؟" توکلي، پنهون جي والد کان معلوم ڪيو.

"جي نا پر مان توهان کي ٻڌائيندس تہ منهنجو ڪهڙو خيال آهي؟" پنهون جي والد جي گفتگو شڪ ۽ يقين جي گڏيل تاثر سان هئي.

"بلوچستان يونيورسٽي جي وي سي جو ايڊوائيزر آيو هو. هن ڪجهہ واقعا ٻڌايا. هن جي بقول پنهون ري ايڪشنري ٿي ويو آهي. مون پڇيو اها چا هوندي آهي؟ تہ هن چيو: نوجوانن کي پڙڪائڻ، سياست ڪرڻ. مون کي بهرحال هن جي ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي پر سياست جي لفظ منهنجي دل ۽ دماغ ۾ خوف واري ڪيفيت کي پيدا ڪيو."

"هن ٻيو چا چيو اسان کي سندس ڳالهين جو هڪ هڪ لفظ ٻڌايو." خديجہ هن کان پڇيو.

"پنهون رياست سان وڙهڻ جون ڳالهيون ڪري ٿو. هو طوفانن جي ڳالهہ ڪري ٿو هن ائين بہ چيو تہ هو پنهنجي وزن کان وڌيڪ سوچي ٿو هن ڪالهہ ڪاليج ۾ جلوس جي اڳواڻي ڪئي، هنن جي هٿن ۾ ڪارا ڳاڙها جهنڊا هئا ۽ آزاديءَ جا نعرا هڻي رهيا هئا. ايڊوائيزر مون کي ڏسي چيو تہ هاڻ تون ئي سوچ اهڙي حالت ۾ يونيورسٽي جي ڊسيپلين جو چا ٿيندو؟ هو ائين چئي هليو ويو." پنهون جو والد ڪجهہ گهڙين لاءِ خاموش ٿي ويو.

"پنهون جي امڙ کي مون جڏهن ان جون ڳالهيون ٻڌايون تہ هو وڌيڪ فڪرمند ٿي وئي." پنهون جي والد وڌيڪ ڳالهائيندي چيو:

"ڪڏهن ائين آهي تہ پنهون سان صاف صاف ڳالهائڻو پوندو." پنهون جي امڙ ورندي ڏيندي چيو.

اسين هن کي پابند ڪنداسين تہ هو پاڻ کي صرف تعليم لاءِ وقف ڪري ۽ ڪامياب زندگي گذاري. ائين بہ ممڪن آهي تہ هو نوجوانن ۾ پاڻ کي پڌائڻ ۽ بهادر ڏيکارڻ لاءِ ائين ڪندو هجي جيئن عام طور تي نوجوان ڪندا آهن. مان يقين سان چوان ٿي تہ پنهون کي سمجهائيندا سين تہ هو واقعي بہ سمجهي ويندو." پنهون جي امڙ پاڻ کي تسلي ڏيندي چيو.

اسين جڏهن پنهون سان ڳالهايو تہ هن پنهنجي بچاءَ ۾ چيو.

"هن توهان سان ان رقم بابت ڪوڙ ڳالهايو جيڪا هن کي هاسٽلس جي مينٽيننس ۽ اسٽوڊنٽس جي ويلفيئر لاءِ ملي آهي. جنهن مان هن هڪ رپيو بہ انهي تي خرچ ناهي ڪيو. اسين ان جو حساب گهريو تہ ناراض ٿي رسٽيڪيشن جا دڙڪا ٿو ڏئي. هن هاسٽلس جي گيٽ تي FC جا اهلڪار بيهاري ڇڏيا آهن. هن انتقامي طريقا اختيار ڪيا آهن. هي پنهنجي عزت وڃائي ويٺو آهي."

توکي تہ هن کا تڪليف ناهي پهچائي. مون ڪيس سمجهائيندي چيو.

تنهنجو هنن ڳالهين سان ڪهڙو واسطو. تون پنهنجي پڙهائي تي ڌيان ڏي.

مون کي تہ هن کان ڪجهہ بہ نہ کپي. پنهون وضاحت ڪندي چيو.

مون هميشہ پنهنجي تعليم تي ئي ڌيان ڏنو آهي ۽ اهو ئي منهنجو مقصد آهي. ان خيال کان ئي مون پنهنجي زندگي گذاري آهي.

"پر هي ان لائق ڪونهي." هن بيحد اتساه ۽ ڪاوڙ مان ان جو اظهار ڪيو.

"مان توهان کي ٻڌايان ٿو." پنهون وضاحت ڪرڻ لڳو.

"جڏهن هن سان سندس ٿي آفيس ۾ مسئلن ۽ هاسٽل جي رقم جو ذڪر ڪيو ۽ پڇيو تہ اها ڪاڏي وئي؟ تہ هن ڪيڏي بيهودگيءَ سان اسان کي دڙڪا ڏنا ۽ چوندو رهيو تہ منهنجا مٿي تائين تعلقات آهن.

هي پنهنجن تعلقات جو ذڪر ڪري اسان کي خوفزده ڪري رهيو هو. آفيس اندر صرف ان جو ئي آواز هو. هن ڪنهن کي به نه ٿي ڳالهائڻ ڏنو. سندس وات مان لڦون اسان جن ڪپڙن تي ٿي ڪريون. ناشائسته ۽ هلڪي طبعيت هن جي ڳالهائڻ مان ظاهر ٿي پئي. هي پنهنجن ٻانهن کي هوا ۾ لهرائيندي ۽ پنهنجا چپ ڪوڙيندي ائين ڳالهائي رهيو هو جڙ ته وڙهندو هجي.

"پر هاڻ تون ٻيهر ائين نه ڪندين." پنهون جي امڙ هن ڏانهن معصوميت سان ڏسندي چيو هو.

"توهان چاهيو ٿا ته هر ڪنهن کي اجازت آهي ته جيئن وٽي ڪري ته مان اڳتي ڪنهن کي ڪجهه به نه چوندس." هي ائين چئي اٿي ويو.

ان کان پوءِ ڪافي عرصي تائين خاموشي ٿي وئي. ان دوران ماڻڪ بند ۽ ڪيچ جو پروگرام ٿهيو.

هي ڪوپڪي ته ڪونه هو جو ڦڙڪو ڏئي اڏري ويو. پنهون جي والد غم جي ڪيفيت مان چيو.

توهان ان انتظار ۾ آهيو ته پنهون پاڻ ايندو؟ خديجہ پنهون جي والد کان پڇيو.

ان کان سواءِ ٻيو ڪو رستو ڪونهي. حقيقت هيءَ آهي ته مان هر ان ماڻهو وٽ ويو آهيان جنهن ۾ ٿوري به اميد سمجهي اٿم. پنهون جي والد وراڻيو.

اسين سڀ دوست چاهيون ٿا ته پنهون جي لاءِ ڪورٽ ۾ درخواست داخل ڪيون. توڪلي. پنهون جي والد سان ڳالهائيندي چيو.

پر ان سان چا ٿيندو؟

"ڪورٽ، پنهون جي بازيابيءَ لاءِ پوليس ۽ ايجنسين کي پابند ڪندي. پنهون جا دوست ان سلسلي ۾ وڌي مدد ڪري سگهن ٿا. ڇاڪاڻ ته پنهون انهن جي وچ ۾ رهندي گم ٿيو آهي." توڪلي وضاحت ڪئي.

"مان توهان سان هينئر ڪو انجام ڪو نه ٿو ڪيان. پر جي توهان سڀني همت ڪري منهنجي پٺ جي بازيابيءَ لاءِ ڪوشش ڪئي ته مان ڪورٽ کي سڀ ڪجهه ٻڌائيندس." پنهون جي والد ڪجهه گهبرائيندي چيو.

توکلي، پنهون جي والد جي لفظن کي ڏيان سان ٻڌو ۽ پنهنجو هٿ هن جي کلهي تي رکندي چيو. "هو تنهنجو پٽ آهي، هو هن وقت کڻڻين حالتن ۾ آهي اسان کي کا خبر ناهي، بلڪ ڏٺو ويجي ته سخت تکليف ۾ هوندو. اسان جي تکليف ان جي پيٽ ۾ کجهه به ناهي. اسان کي فقط هي خيال کرڻ گهرجي ته جيکي به جائز وسيلا آهن ۽ جهڙا به حق، عام ماڻهوءَ کي هن ملڪ ڏنا آهن، انهن جي دائري ۾ رهندي پنهنجو ۽ پنهنجي ٻارن جو دفاع کيون ۽ پنهنجن حقن لاءِ وڙهون."

"هائو! جيکر مان ائين کري سگهان! منهنجا فرشته صفت مهمان. مون پنهنجي ڳالهه کجهه ٻئي نموني ۽ هتان جي حالتن کي سامهون رکندي کئي ٿي، منهنجو گهر، منهنجي ننڍڙي کاروبار تي هلي ٿو کورت کچهري جڙ عام ماڻهو لاءِ ڦاسي جو ڦندو آهي ۽ مان ان خيال کان به پريشان ٿي وڃان ٿو ته ان جا نتيجا کهڙا نڪرندا، هن نظام عام ماڻهو جي تکليفن کي وڌائڻ ۾ کا کثر ناهي ڇڏي. گم شده نوجوان، مسخ شده لاش، اغوا براءِ ڦنگ، خود کش حملا روز جو جڙ معمول آهن، اخبار ته انهن خبرن سان پري پئي آهي." پنهون جي والد غم جي کيفيت ۾ وراٽيو.

"گهر جي آڳڻ جو فرش سيمنٽ جي بلاک سان ٻڌل هجڻ کري هر ماڻهو جي قدم جو آواز ٿي آيو، پر هن پيري خاموش قدمن سان کا عورت منهن تي هلکو نقاب ويڙهيل، هنن ڏانهن ٿي آئي. هن اچڻ سان سلام کندي چيو.

"مان هتي ويهان" هن خديجه ڏانهن نهاريندي چيو.

"ها ها اچ منهنجي پر ۾ ويهه." خديجه اُکير مان هن کي چيو.

"هيءَ منهنجي نياڻي آهي ۽ پنهون جي وڏي پيڻ."

"تنهنجو نالو چا آهي؟" خديجه پرسان وينل پنهون جي پيڻ کان پڇيو.

"فرزانه"

خديجه فرزانه کي غور سان ڏٺو! هن جي اڏ ڏکيل چهري مان هن کي پنهنجي پاءُ لاءِ بيحد پيار جو احساس نظر ٿي آيو.

*

(19)

فرزانہ کي گھر ۾ هر کو فَري کري سڏي ٿو. ان کري به هي پنهنجي راه ۾ رسم ۾ شاندار فيصلن کرڻ جي صلاحيت رکي ٿي. هن دنيا کي پنهنجي نظرن سان ڏٺو آهي، جانچي پروڙي نه سهي، پر ان کان ڇڪي ريت واقف ضرور آهي. فَري لاءِ ڇيو ويندو آهي ته هن ئي پنهون جو دماغ خراب کيو. بي لوٽ ٿي وڙهڻ ۾ مثالي کم کرڻ جو سبق هن ئي ان کي سيکاريو هن جي انهن ڳالهين مان هن جي زندگيءَ جي هڪ پاسي کي ڇڪي طرح سمجهي سگهجي ٿو. پائرن کي هن هميشہ سيني شين کان متاهون رکيو ۽ انهن اڳيان پاڻ کي به بلند رکيو. اهو سڀ سنڊس خوداعتمادي جي ڪري ٿيندو هو. هن جي اکين جا سمورا خواب پائرن لاءِ آهن. دنيا لاءِ هيءَ هڪ اموشنل ڇوڪري آهي، ان جي باوجود هن پنهنجن پائرن کي پڙهايو لکايو ۽ پوري ريت مڪمل آزاد انسان ناهڻ ۾ مدد ڪئي.

خديجہ فرزانہ سان پنهنجو ۽ پنهنجي دوستن جو تعارف کرايو.

"فرزانہ تون اعتبار ڪندينءَ ته جڏهن باران بلوچ، پنهون جو تعارف کرايو ۽ ان جي اوچتو گم ٿيڻ جو ذڪر کيو ته ائين لڳو جڻ هي اسان مان ۽ اسان جو حصو آهي." خديجہ فري سان مخاطب ٿيندي چيو.

اسان سيني مان باران کي پنهون جي ڳٽتي وڌيڪ هئي، هن چيو ٿي ته پنهون پنهنجي خيالن ۾ اُتم آهي، هي قيمتي زندگي رهڻ گهرجي. سين سڀ قرب ۽ محبت جي ڏاڪي سان هڏل آهيون.

اسين تنهنجي غم کي محسوس کيون ٿا. تون پاڻ جي غير موجودگيءَ جي ڏک کي پوڳي رهي آهين، پر مون تنهنجي باري ۾ قابل

احترام گفتگو ٻڌي آهي، تون پنهنجو پاڻ کي سنپال، جيئن اسين هڪٻئي کي سنپاليو اچون ٿا. اسان جو تعلق مختلف ٻوليون ڳالهائيندڙ رنگ ۽ نسل سان آهي، جيڪا ڳالهه ڪيترن ماڻهن لاءِ ته حيرانيءَ جو باعث ٿي سگهي ٿي پر اسان لاءِ اِها فخر واري آهي، اسان اهڙيون سموريون ديوارون ٽوڙي هتي آيا آهيون.

پنهون کي اسان مان ڪنهن به ناهي ڏٺو سواءِ باران جي، پر جيئن ته زمين تي رهندڙ سڀني ماڻهن جو هڪ ٻئي سان ڪو نه ڪو رشتو هوندو آهي جيڪو عالمگير ۽ لازوال آهي، جي اسان سڀ ائين نه سوچيندا سين ته زمين تي رهندڙ انسانن لاءِ بدترين حالات پيدا ٿي سگهن ٿا، پوءِ اهي ذاتي هجن يا قومي. اسان کي هي به ڇاڻڻ گهرجي ته اسان سپاٽي تائين جيئرا رهندا سين به يا نه. صبح جو سج ڪير ٿو ڏسي، ڪنهن کي ڪهڙي خبر ته سپاٽي چا ٿيڻ وارو آهي، پر سڀ کان ڏکي شيءِ ذلت واري زندگي آهي، جنهن لاءِ اسان جا ويچار واضح ۽ فيصلاڪن هجن.

"تون اسان کي ٻڌاءِ ته اسان پنهون لاءِ اهڙو چا ڪيون جو هوعزت سان اسان ڏانهن وري موٽي اچي ۽ باقي زندگي گذاري سگهي."

خديجه، فرزانه ڏانهن نهايت پاڻهو سان نهاريندي چيو.

"مان توهان کي ٻڌايان ٿي." فرزانه پنهنجي چوڌاري ويٺل ماڻهن ڏانهن ڏسندي ڳالهائڻ شروع ڪيو.

"بلوچستان جا ماڻهو پسمانده هجڻ جي باوجود دولت سان پيار ناهن ڪندا. هنن جي سادگي اها آهي ته پاڻ ڪائڻ کان رهجي ويندا پر مهمانن کي پيٽ پري کارائيندا. اسلام آباد جا حڪمران اڄ به هنن کي وحشي ۽ خانه بدوش سمجهن ٿا. پر ساڳئي وقت هنن جي وسيلن تي قبضو به ڪن ٿا. چا هي سچ ناهي ته پنجاب جي اشرافيه ۽ پنجابي فوج پوري دنيا ۾ هڪ ڪوڙو ۽ ڪاروباري فوج واري شهرت رکي ٿي، جيڪا پئسن لاءِ ڪجهه به ڪري سگهي ٿي.

هي بلوچستان جا معدني وسيلا ٻاهرين ٺيڪيدارن کي ڪنهن جي اجازت سان ٿا ڏين؟ هي چون ٿا ته پاڪستان هڪ اسلامي رياست آهي، پر منهنجي لاءِ ان جي ڪا بي معنيٰ آهي. اسلامي رياست جو

کتيو پنجاب گذريل ڪيترن سالن کان پيو کائي تہ ٻئي طرف پنهنجن ماڻهن تي ظلم ڪرڻ ۾ بعد ۾ قتل ڪري انهن کي پنهنجن شهرن ۾ ڳوٺن جي رستن تي اڇلڻ، جهڙا بيهوده ڪم ٻہ ڪن پيا، اسين پنهنجي ديس ۾ گهمي ڦري ٻہ نہ ٿا سگهون، اسين خوف ۾ رهڻ ڪري پنهنجي ٻالڪپڻ کي وساريندا ٿا وڃون."

فرزانہ بيحد جوش ۾ هئي، هن ڳالهايو پئي ۽ پنهنجي لفظن ۽ خيالن جي حفاظت ٻہ ڪئي ٿي، پر هن اهي ڳالهيون خديجہ جي اڳيان ائين ٿي ڪيون جڻ پنجاب جي ڪنهن نمائندي سان مخاطب هجي.

"دنيا جا سمورا انسان پنهنجي رنگ، نسل ۽ ٻوليءَ سان سجاتا وڃن ٿا، فري، ان ڳالهہ تي زور ڏيندي چيو. منهنجي زمين، ٻولي مون لاءِ عبادت مثل آهي ۽ سيئي ٻوليون احترام لائق آهن، اسين جيڪڏهن ائين نہ هجون تہ شايد زمين تي رهندڙ سيني ماڻهن لاءِ بدتر هجون. بيشڪ اسان مان هر ڪو سڄي انسان ذات ۽ زمين مٿان رهندڙ پاڻ جهڙن انسانن لاءِ لازوال محبت جو اظهار ڪري ٿو. پر اهو ٻہ جاڻڻ گهرجي تہ جيڪي ماڻهو پنهنجي طاقت ۽ نفرت سان قومن کي فتح ڪرڻ چاهين ٿا انهن جو ڇا ڪجي؟ جيئن عام طور پاڪستان ۾ ٿئي ٿو. مون کي بلوچ هجڻ تي فخر آهي ۽ هينئين درجي جا بلوچ قابل عزت آهن جيڪي حيران ڪرڻ جي حد تائين پنهنجي قول ۽ فعل جا سچا آهن. ان کان پوءِ گذريل سال جي پيٽ ۾ بلوچ نيشنلزم پنهنجي روپي ۾ سخت مذاحمت پسند ٿيندي پئي وڃي، هي پاڳي پائيواري نہ ٿا چاهين، مڪمل خودمختياري ٿا چاهين، هنن گڏ رهڻ جي و ڏي قيمت ادا ڪئي آهي، اسان جن نوجوانن جا لاش توهان کان وسري ويندا اسان کان ڪڏهن ٻہ نہ وسرندا، اسان پنهنجن نوجوانن جي تربيت ڪنداسين علم ذريعي دنيا ۽ دنيا جي عظيم آزادي پسند نظرين کان واقف ڪنداسين ۽ بنا ڪنهن روڪ ٽوڪ جي آزادي جي ڳالهہ ڪنداسين، ان لاءِ وڙهنداسين.

فرزانہ سلسليوار اهي ڳالهيون ڪيون جن سان گهٽو ڪري سيئي دوست سهمت هئا.

خديجہ هن موقعي تي ڪو بحث نہ ٿي چاهيو ۽ نہ وري اهڙو موقعو

هو هن خاموشيءَ سان پنهنجو ڪنڌ ڏوٽي، فريءَ سان پنهنجي سهمت هجڻ جو اظهار ڪيو ۽ جواب ۾ ڪجھ به نہ ڳالهايو.

منهنجي نهايت لائق پيٽ، مان ڪجھ ڳالهيون رکڻ جي اجازت ونندس، هي موقعو ناهي، پر جيئن تو هڪ مهربان پيٽ جيان اسان سان گفتگو ڪئي، مان به ائين جڻ پنهنجي قابل عزت پيٽ سان مخاطب ٿي ڳالهايان ٿو. باران لفظن جي ڏڪار بجاءِ ڏيرج جو مظاهرو ڪندي، فري سان مخاطب ٿيو جنهن جي ضرورت به هئي، سڀ دوست خاموشيءَ سان ڪجھ به ڪيڻ کان سواءِ خاموش ٿي ويا.

"مون کي بيحد فخر آهي ته تو بلوچستان جي غمزده ماڻهن جي نمائندگي ڪندي ڳالهايو. ڇاڪاڻ ته هي غمزده انسان معمولي حيثيت ناهي، هي باعزت قوم آهي. جيڪا زمين تي حڪمرانن اڳيان ڪيڙن ماکوڙن حيثيت به نہ ٿي رکي. تون درست آهين ته ملڪ جا حڪمران ۽ فوج ئي دراصل مصيبت آهن. فوج ۽ سويلين حڪمران مان هر ماڻهو اها معنيٰ ونڊي ٿو ته "پنجاب جو راج". ڪنهن حد تائين اهو درست به آهي ڇو ته انسان پري وڃڻ ڇو چاهيندو هو ته پنهنجي چوديواري جي حالتن کي ڏسي فيصلو ڪري ٿو. پر ائين ته ناهي جو اسان کي اهو ئي سيکاريو ويو آهي ته:

هي تنهنجو دين آهي، هي تنهنجو نسل آهي، هي تنهنجي ذات آهي ۽ هي تنهنجي زمين آهي، ان لاءِ ئي مرجي.

تاريخ ۾ ڪيڏو غلط ٿئي ٿو انگريز سرڪار سڌو سردارن ۽ نوابن سان وڙهڻ بجاءِ انهن جي ملڪيتن کي بحال رکيو. قومن ۽ ماڻهن جي وچ ۾ سياسي ، سماجي ۽ اقتصادي رابطا اهم هوندا آهن، جنهن سان ماڻهو هڪ ٻئي جي ڪلچر، سياسي شعور ۽ زندگيءَ جي تجربن مان سکي ٿو. سردارن ، نوابن، وڏيرن ۽ چوڌرين ان جي ابتڙ ماڻهن جو ماڻهن سان ربط ۽ هر قسم جو رابطو ختم ڪري انهن کي ذهني غلام بنائي ڇڏيو. اسين سڀ ڪنهن نہ ڪنهن طرح جا غلام آهيون، مثلاً: ان وقت سنڌ ۽ بلوچستان جو تعليمي نظام پوري هندستان ۾ بهترين سمجهيو ويندو هو ڇاڪاڻ ته سنڌ ۽ بلوچستان جو تعليمي سرشتو بمبئيءَ سان جڙيل هو جيڪو وڏيڪ انسان دوست ۽ زمين دوست هو

پر اهڙي نصاب کان بہ هنن ماڻهن کي محروم ڪيو ويو ۽ بلوچن سميت ٻين قومن کي بہ اردو پڙهڻ جو پابند ڪيو ويو. مان هتي وڌيڪ تفصيل ۾ وڃڻ نہ چاهيندس جو اهڙو موقعو بہ ناهي. پر ان ڳالهہ کي سمجهڻ جي ضرورت آهي تہ آخر هن ملڪ جي ماڻهن سان ڇا ٿيو ۽ ڪنهن ڪيو ۽ ان مان ڪنهن کي ڪيترو فائدو ٿيو. اسان جو نوجوان آزادي جي جوش ۾ اهي ڳالهيون وساري ويهي ٿو. پر جي ڪو ماڻهو ائين سمجهي ٿو تہ هو ڪنهن سوچ ۽ سمجهہ کان سواءِ زمين تي رهڻ جي قيمت آزادي جي لاءِ وڙهندي ادا ڪري تہ ان مان ڪنهن کي ڪجهہ بہ حاصل ناهي ٿيڻو.

فرزانہ خاموش رهي. هن ڪجهہ بہ نہ ڳالهايو. بلڪ هن کي پاڻ تي غصو هو تہ هن جذبات وچان نهايت ڪمزور ڳالهيون ڪيون.

تنهنجي مضبوط ارادي ۽ آزادي جهڙي شاندار فڪر تي اسان سيني کي فخر آهي. خديجہ. فري ڏانهن نهاريندي چيو.

تون ائين ئي هُج جيئن تون سوچين ٿي ۽ جيئن تون سمجهين ٿي. ان مان ئي ٻيا رستا نڪرندا. ڪاوڙ کي نفرت ۾ تبديل ڪرڻ بجاءِ پنهنجي روح ۽ دل کي روشن ڪر. ڪمزور روح جو ڪو دليل ماڻهو ٻڌڻ نہ چاهيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ اهڙي روح جي وس ۾ ئي نہ هوندو آهي تہ آزادي ۽ سرفروشي جهڙي انعام کي حاصل ڪري سگهي. قدرت جي ڪيترن رازن مان تون بہ هڪ راز آهين. جنهن جي دل انساني آزادي لاءِ ڌڙڪي ٿي. اهڙي دل جي تقاضا آهي تہ انڌي تقليد جي بجاءِ جاودان زندگيءَ جو آڏرياءُ ڪجي. مان ائين بہ چوان ٿي تہ پيار انسان کي ٻاراڻي سطح واري دل ڏانهن ڪڍي وڃي ٿو. جيترو خدا پراسرار آهي پيار بہ اوڏو پراسرار آهي. هي ٻئي پنهنجو پاڻ حد کان لاحد طئي ڪن ٿا ۽ انوکا تجربا ڪندا رهن ٿا. توکي پيار ئي آزادي جي حقيقي معني سمجهائي سگهندو. اهو ئي هڪڙو رستو آهي جيڪو توکي انسانن لاءِ مٿاهون ٿي سوچڻ لاءِ اُتساهہ ڏيندو.

❋

(20)

جيڪي دوست ماڻڪ بند جي سفر ۾ پنهون سان گڏ هئا، انهن مان ميران بخش ٻڌايو ته گذريل هفتي هي ڪوئٽا جي آءِ. جي سان مليا هئا، جنهن جي سموري گفتگو نصيحتن سان ڀريل هئي.

"آءِ. جي سان توهان جي ڪهڙي ڳالهه ٻولهه ٿي؟" خديجه ميران بخش کان معلوم ڪيو.

"ٻه ٽي ڪلاڪ جي جانچ پڑتال ۽ شناختي ڪارڊ جمع ڪرائڻ کان پوءِ آءِ. جي جي آفيس جي سامهون وڃي ٻيناسين ۽ خاموشيءَ سان انهن ماڻهن جي ڀر ۾ ويهي رهياسين جيڪي هن صاحب سان ملڻ لاءِ اڳ ئي اتي ويٺل هئا. ڪجهه ئي دير ۾ سيٽيون وڄڻ شروع ٿي ويون جيڪو اشارو هو ته آءِ. جي اچي رهيو آهي. آءِ. جي، جي گاڏي دروازي تي پهچي وئي. سندس شخصيت ڏسڻ جهڙي هئي، گهريون وڏيون مڇون جيڪي وات مٿان ائين وريل هيون جو وات جڙ نظر ئي نه ٿي آيو. ڪاڏي وڏيل، ڏاڙهي شيو ٿيل، قد جو پورو پنو جسم هيٺ ڦهليل جاڙا ۽ ايا پيرون، پنهنجي شان ڏيکارڻ لاءِ ٻانهون هٽندو اتان گذريو جتي صبح کان وڻي ماڻهن جو ميڙ هو ڪن جا ته ميرا ڪپڙا ٻڌائي رهيا هئا ته هنن پنهنجو پاڻ ڏانهن شايد ڏسڻ ئي ڇڏي ڏنو آهي. هڪ وڏي عمر جو ماڻهو ڪيس ملڻ لاءِ هڪدم ڊوڙيو. پر پوءِ گارڊ ڪيس جهلي ورتو ته هر ڪو واري واري سان ملندو. گارڊ ائين چئي سيني کي ويهڻ جو چيو. اسين ته پنهنجي جڳهه تي ويٺا رهياسين پر ڪيترا نوجوان ۽ پوڙها بيچينيءَ سبب اٿيا ٿي وري ويٺا ٿي، هنن جو اڪيون آءِ. جي جي آفيس کان پري هٽيون ئي نه ٿي.

آخرڪار اهو وقت به آيو جو اسان کي سڏ ٿيو. اسان ٽئي ڇڻا

آفيس ۾ گهڙي وياسين ۽ هن جي سامهون وڃي بيناسين. پهرين ته هن اسان جو جائزو ورتو هن اسان کي ويهڻ جو چيو مون ويهڻ سان پنهون جو ذڪر ڪيو. مون کيس ٻڌايو ته اسين سنڌس يونيورسٽي جا دوست آهيون. اسين کيس واقعي جو تفصيل ٻڌائڻ شروع ڪيو.

"واقعو پوليس کي رپورٽ ٿيل آهي؟" هن اسان کان پڇيو.

"ها رپورٽ ٿيل آهي." اسين وراڻيو.

هن چيو ته مان پرسنلي دلچسپي وٺي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪيان ٿو. توهان پوليس سان ڪانٽيڪٽ ۾ رهو.

"پوليس ان معاملي ۾ اسان جي ڪا مدد نه ٿي ڪري" مون کيس صورتحال ٻڌائڻ چاهي. مون کيس چيو "منهنجو خيال آهي ته پنهون کي اغوا ڪيو ويو آهي. ڪهڙي مقصد لاءِ؟ ان جي اسان کي ڪا خبر ناهي پر هڪ اندازو آهي ته جي پئسي ڏوڪڙ جي لاءِ اغوا ڪيو ويو آهي ته هن وقت تائين ته انهن جو رابطو ٿي وڃڻ گهرجي ها."

"توهان جو شڪ ڪنهن تي آهي." آءِ. جي مون کان پڇيو.

"اسين يقين سان ڪجهه به نه ٿا چئي سگهون. مون کيس ورندي ڏني پر ڪافي عرصي کان بلوچستان ۾ نوجوانن ۾ سياسي ورڪرن جو اوچتو گم ٿي وڃڻ ۾ پوءِ انهن جا لاش ملڻ مان بلوچن ۾ اهو تاثر عام آهي ته اهو ڪم ايجنسين جو آهي."

"تون ڪهڙي خيال کان ائين چوين ٿو" آءِ جي. جي چهري جو رنگ تبديل ٿي ويو.

"تون ٻين جي خيالن کي منهنجي اڳيان پيش ڪرڻ آيو آهين" آءِ. جي. منهن گهنجهائيندي چيو.

"ڪهڙن بيوقوفن سان تنهنجي دوستي آهي. توکي هي سبق ڪنهن ڏنو تو ائين ڪيئن سوچيو ته اهو ڪم ايجنسين جو آهي." آءِ. جي غصي وچان ڳاڙهو ٿيندو ويو. هن جي مڇن ۾ لِڪل وات مان لفظ تيزيءَ سان نڪرندا ٿي ويا.

"هيءَ ڳالهه سمجهي ڇڏ. ته مان اڪثر بلوچ نوجوانن تي افسوس ڪندو آهيان ته هو اسڪول ۽ ڪاليجن ۾ پنهنجي پڙهائي تي توجهه ڏيڻ بجاءِ انقلاب ۽ آزاديءَ جا طرفدار ٿي رهيا آهن. جنهن سان انهن

جي حالت هر ڏينهن خراب ٿي رهي آهي. اجائي خودداري ۽ اجايو فخر انهن جي اندر ڪيترن ئي خامين ۽ ڏوهن کي جنم ڏئي رهيو آهي. ان سان تہ هي ڪڏهن بہ آزاد ٿي نہ سگهندا. پوءِ ان لاءِ ڇو نہ سموري حياتي جدوجهد ڪندا رهن. ماڻهو تہ ڪجهہ بہ چوندا رهندا آهن پر ڇا اهڙا ماڻهو رحم جي لائق آهن جيڪي ملڪ دشمن ڪارواين ۾ ملوث آهن. اسان کي سپ کان وڌيڪ پاڪستان جو مفاد عزيز هئڻ گهرجي ۽ توهان بہ جذباتي ڇوڪرن جيان پنهنجو وقت اجاين ڳالهين ۾ وڃائڻ جي بدران پڙهائي ڏانهن توجهہ ڏيو." آءٌ جي نهايت تکڙ مان اٺندي چيو.

"مان ڏسان ٿو تہ توهان جي ڪهڙي مدد ڪري سگهان ٿو." هي ائين چوندو ٻاهر نڪري ويو.

آءٌ جي، جي رويي ڪري اسان سيني کي ان قدر مايوسي ٿي جو سمورا دوست پنهون کي ياد ڪري پنهنجون ڳالهوڻ هڪ ٻئي جي ڳلن ۾ وجهي ڪيتري دير تائين هڪٻئي کي آٿتون ڏيندا رهيا.

ميران بخش هڪ ٻيو ذڪر بہ ڪيو. هن چيو تہ هڪ هفتو اڳ اسين پنهون جي گهر آيا هئاسين تہ گهر ۾ مون ڪجهہ عجيب چهرن وارا ماڻهو ڏٺا. جن جي چهرن جون وصفون بلوچن مان نہ ٿي لڳيون. مون جڏهن چاچا کان معلوم ڪيو تہ هي ڪير آهن؟ تہ چاچا چيو ڪنهن سرڪاري اداري جا ڪارندا آهن. ڪجهہ ڏينهن اڳ بہ آيا هئا پنهون جي گمشدگي متعلق رپورٽ ونڻ. مون ان دوران گهر جي اندران پنهون جي امڙ جي سڏڪن ۽ پوءِ روئڻ ۽ رڙين ڪرڻ جا آواز بہ ٻڌا. هوءَ چئي رهي هئي. پنهون اڃان ڇو ناهي موٽيو هو هڪ هفتي جي موڪل وٺي ويو هو هو ڪٿي آهي، مان سڄو ڏينهن ان جو انتظار ڪندي رهان ٿي. هو ڪٿي آهي؟ مون کي ڪجهہ ٻڌايو ڇو نہ ٿا؟

ميران بخش جو آواز ڏڪ مان ڳرو ٿي ويو. هو وڌيڪ نہ ڳالهائي سگهيو. ماحول مٿان عجيب ڏڪ واري ڪيفيت ڇانئجي وئي.

پنهون جي والد پنهنجي روئڻ کي روڪي ورتو هو. فرزانہ جون اکيون لڙڪن ۾ ٻڏي ويون هيون.

سيني جي دل ميران بخش جي ڳالهين تي بيقرار ٿي وئي.

(21)

سيشن ڪورٽ ڪوئٽا جي ڪاريڊورز ۾ ماڻهن جي زبردست رش آهي. عام ماڻهو وڪيل، پينر، پائر ۽ والدين سرڪار جي جوڙيل عدالتي سرشتي سان سهمت نہ هجڻ جي باوجود ان ڏانهن رحم جي نظرن سان ڏسن ٿا. بظاهر تہ هنن ڪورٽن اندر ويٺل ججن جا هٿ صاف ستڙا ۽ شڪ کان پاڪ آهن پر جيل جي اندر جي قيدين مان اڪثر ائين چوندا آهن تہ ججن جي دل ۽ دماغ جي وچ ۾ وڏو فرق آهي. هنن جا فيصلا انهن ماڻهن لاءِ زبردست معنيٰ رکن ٿا جيڪي ڏوه ڪرڻ کان اڳ بچاءُ جي طريقن جو انتظام ڪن ٿا. هي اهو پڪ ڪري ڏوه ڪن ٿا تہ هنن گواهن ۽ شاهدن کي پوري ريت سمجهائي ۽ ڪنهن حد تائين ڪمزور ايف. آءِ. آر لکڻ جو پورو انتظام ڪري ورتو آهي. جڏهن ٻئي طرف اهي ماڻهو آهن جيڪي سماجي معاشي خوف ۾ مبتلا رهندي ڏوهہ ڪن ٿا ۽ پنهنجي بچاءُ جو انتظام نہ هجڻ ڪري هميشہ ڦاسي تي لٽڪايا وڃن ٿا. سيشن ڪورٽ نمبر 4 جي دروازي وٽ پنهون جو والد منجهيو ٻيٺو آهي. هن جي پٽ جي حياتي جو سوال آهي. هي ان کان اڳ ڪڏهن بہ ائين مظلومن وانگي نظر نہ آيو هو. هن جي پر ۾ ٻيٺل فري جو چهرو رئي سان ڏيکيل هجڻ جي باوجود پرجوش ۽ توانو آهي. هن جڻ پنهنجي زندگي جي ابتدا هڪ ننڍڙي ويڙهہ سان ڪئي آهي. هن جي زندگيءَ جو هيءُ عجيب موڙ آهي. هن کي ان ڳالهہ جو احساس ئي نہ هو تہ هي پنهنجي پاءُ جي بازيابيءَ لاءِ ان طرح پنهنجي زندگي جي ابتدا ڪندي. وقت ۽ حالتون ڪنهن ماڻهو کي ڪهڙي وقت ۽ موقعي لاءِ تيار ڪن ٿيون ڪنهنکي ڪهڙي خبر. قدرت جا فيصلا بہ جڻ هڪ راز جيان آهن. هن جي دل ۾ سوين

وسوسن. خوف ۽ ڏلتن جو احساس پيدا ٿيڻ فطري آهي جو آخر هي به انسان آهي ۽ هڪ اهڙي معاشري جي عورت جنهن جي معاملي ۾ هر طرف کان اونده پکڙيل آهي ۽ آڇڻ لاءِ هر ماڻهو جي هٿن ۾ باهه آهي. هي ٻئي پيءُ ۽ ڏيءُ کنهن امکاني خطري کان خوفزده آهن پر هنن جي سوچڻ جو انداز بلڪل هڪٻئي کان مختلف آهي. پنهون جو والد ان کي مُنجهيو بينو هو تہ هن جي خاندان لاءِ ايجان بہ ڪي ٻيون مصيبتون پيدا ٿي سگهن ٿيون ۽ فري شايد ائين سوچيندي هجي تہ هي ويڙهہ بلوچستان جي آئيندي جي ويڙهہ آهي. جنهن لاءِ ايجان اڇتي ڪيترن ئي ٻين مصيبتن کي منهن ڏيڻو پوندو.

"سلام منهنجي پيڻ" توهان اچي ويون! فرزانہ خديجہ ڏانهن نهاريندي چيو.

توڪلي ۽ باران اڇتي وڏي پنهون جي والد کي سلام ڪيو. هنن جي اچڻ تي پنهون جي والد جي چهري تي سُرهاڻ پکڙجي وئي. توڪلي سان گڏ انساني حقن واري ڪميشن جا بہ وڪيل بہ گڏ هئا. جن پنهون جي گمشدگيءَ متعلق دليل بہ تيار ڪري ورتا هئا. پنهون جا دوست بہ ڪورٽ پهچي ويا هئا. حقيقت ۾ هڪ عجيب ماحول پيدا ٿي پيو هو. هنن پاڻ کي ان ڳالهہ لاءِ تيار ڪري ورتو هو تہ هو پنهنجي پياري دوست ، ياءِ ۽ پٽ جي بازيابيءَ جي ويڙهہ وڙهي رهيا آهن، جيڪا هو پوري حياتي وڙهي سگهن ٿا.

"تو هن وقت تائين جنهن صبر ۽ جرات سان حالتن کي پوڳيو آهي، ان لاءِ توکي شابس هجي." خديجہ فَري سان مخاطب ٿيندي چيو.

هي ڪورٽ ان جا سرڪاري وڪيل ۽ جج توکان تنهنجي ۽ پنهون بابت گهٽا ڪُهڙا ۽ چِڙ ڏيارينڙ سوال ڪري سگهن ٿا. ان لاءِ تون پاڻ کي قابو ۾ رکجان، جتي توکي سچ چوڻ جي ضرورت پوي تہ نہ گهبرائجان، وڏي ڳالهہ تہ اسان کي هنن کان ڊجڻ نہ گهرجي.

وڪيل، پنهون جي خاندان ۽ دوستن سميت ڪورٽ جي جج جي سامهو وڃي بيٺو. هن ڪيس ۾ پٽيشنر جيئن تہ فرزانہ هئي ان ڪري جج فرزانہ سان ئي ڳالهائي رهيو هو. جج لڳ ڀڳ رٽائرڊ ٿيڻ جي عمر ۾ هو. هو جيتوڻيڪ ڪمزور ۽ ٽڪل ٽي لڳو پر ان جي باوجود هن جي گفتگو جو انداز حاڪماڻو هو. هن جي چهري جا

گهنج ٻڌائي رهيا هئا ته هي کو ورلي کلندو مسکرائيندو هوندو. هن جي اکين ۾ تيزي هئي ۽ ماڻهو کي ائين گهوري رهيو هو جڙ هو کا ڳالهه هن کان لکائي رهيو آهي. ائين جيئن شڪي ماڻهو ڪندا آهن. هن جي سامهون ٻيا جيڪي ماڻهو ويٺا هئا جڙ پنهنجو ساه بند ڪري ويٺا هئا ۽ ڪمري ۾ وحشت جهڙي خاموشي ڦهليل هئي. رکي رکي ٻاهر قاصد جي رڙ سڀ کان چرڪ ڪيرائي ٿي چڏيو.

جج، سرڪاري وڪيل کان ڪجهه ضروري ڳالهيون پڇيون ۽ پوءِ اجازت ڏني ته پٽيشنر فرزانه کان سوال ڪري.

"آخري ڀيرو تنهنجي، پنهنجي پاءُ سان ڪهڙي ڳالهه ٿي هئي." سرڪاري وڪيل فرزانه کان سوال ڪيو.

"هو پنهنجي اباڻي شهر ڪيچ وڃڻ تي خوش هو" فَري مختصر جواب ۾ چيو.

"منهنجو مطلب آهي ڪا ڳالهه ٻولهه ڪنهن امڪاني خطري جو احساس، جنهن جو هن ذڪر ڪيو هجي." سرڪاري وڪيل پڇيو.

"نا! اهڙي ڪا به ڳالهه نه ٿي هئي." فري وراڻيو.

"هو وڙهڻ ۽ آزادي جي ڳالهه ڪندو هو، توکي اها خبر آهي، سرڪاري وڪيل."

"جيئن عام طور نوجوان چوندا آهن ۽ هو خالي هٿين ڪيئن ٿي وڙهي سگهيو هي پنهنجي تعليم سان سنجيده هو. باقي شين تي هن جو ادراڪ سمجهڻ جي حد تائين هو." فَري وراڻيو.

"هن جي تعليم ۽ ادب ۽ تاريخ جا موضوع هئا." سرڪاري وڪيل سوال ڪيو.

"باقي شاگردن جيان هي به اهي سبجيڪٽ پڙهندو هو." فَري جواب ڏنو.

"منهنجو مطلب آهي ته هي پاڪستان جي تاريخ تي چٽرون ڪندو هو ۽ ائين چوندو هو ته اها مسخشده ۽ بيمار آهي."

"ها! پر هي اها ڳالهه ڪتابن جا حوالا ڏئي ڪندو هو جيڪي مارڪيٽ ۾ موجود آهن." فَري

"هو توکان وڏو آهي." سرڪاري وڪيل.

"مون کان ننڍو آهي."

"تنهنجي کيتري تعليم آهي." سرڪاري وڪيل فَري کان معلوم ڪيو.

"گريجوئيشن" فَري مختصر جواب ڏنو.

"چا! تنهنجي گهر ۾ سياست تي ڳالهه ٻولهه ٿيندي آهي." سرڪاري وڪيل هاڻ پنهون جي والد کان سوال ڪيو.

"ها ٿيندي آهي."

"سياست ۾ ڪير وڌيڪ جذباتي هوندو آهي." وڪيل، پنهون جي والد جي اکين ۾ ڏسندي چيو.

پنهون جو والد اهڙي سوال لاءِ تيار نه هو هن ڪجهه دير جي خاموشي کان پوءِ چيو.

"اڪثر شام جو اسين سمورا گهر ياتي گڏ ويهي مختلف واقعن ۽ گهريلو معاملن تي ڳالهائيندا آهيون، ان ۾ سياست جو به موضوع هوندو آهي، پر اهو ڪنهن کي نقصان پهچائڻ جي خيال کان نه پر ملڪ جي پلائي جي خيال کان هوندو آهي."

"تو کي پنهون جي متعلق ڪي شڪايتون مليون ته هو يونيورسٽي ۾ شاگردن کي ملڪ خلاف پڙڪائي ٿو." سرڪاري وڪيل

"نه مون کي اهڙي کا شڪايت ڪانه ملي هئي" پنهون جي والد جواب ڏنو.

"تو وٽ يونيورسٽي جو ايڊوائيزر پنهون جي شڪايت ڪٽي آيو هو." سرڪاري وڪيل پڇيو.

"ها! آيو هو."

"هن ايڊوائيزر کي سبق سيکارڻ جي ڳالهه ڪئي هئي." سرڪاري وڪيل پڇيو.

"نا پنهون ائين ڪري ئي نه ٿو سگهي." پنهون جي والد وراڻي ڏني.

"توکي پنهون جي ڳالهين مان ڪڏهن بغاوت محسوس ٿي." سرڪاري وڪيل جو عجيب ۽ ڪجهه ذاتي قسم جو سوال هو پر ان جي باوجود پنهون جي والد ڳالهايو.

هڪ والد جي حيثيت ۾ منهنجي لاءِ اهو مشڪل آهي، پنهنجن

ٻارن جو ڳالهيون ياد رکڻ، ڇاکاڻ ته اسان جو هڪئي سان ڳالهائڻ روز جو معمول آهي، لفظن جي تڪ تور ڪرڻ سان ٻارن اندر ڪيتريون ئي نفسياتي بيماريون جنم وٺن ٿيون. ٻار کي آزادي سان ڳالهائڻ ڏجي ته جيئن زندگي جي قدرن، حقيقتن ۽ روين کي سمجهي سگهي، لفظن جي تڪرار ۾ پوڻ سان ٻارن جي اندر جي آزادي ۽ سچ ڳالهائڻ جي جرات مري ويڃي ٿي. منهنجو ننڍڙو ڪاروبار آهي، ان ناتي منهنجو روزانه ڪيترن ماڻهن سان واسطو رهي ٿو جيڪي اڪثر پنهنجي اولاد متعلق عجيب ڏُکار جو اظهار ڪندا رهندا آهن، انهن جي ننڍڙين ۽ معمولي ڳالهين کي وڏي ڪري انتهائي درجي جي بدگماني جو شڪار هوندا آهن، پر مان سوچيندو آهيان ته ڇا سچ پچ هي جيڪي پنهنجن ٻارن جو شڪايتون ڪري رهيا آهن، اُهي سندن پنهنجي ذهني سطح ۽ بلاغت جي ڪمزوري جي ڪري ته ناهن، حقيقت ۾ اسان جا ٻار هن ڪائنات لاءِ نئين حياتي جيان آهي، هنن کي اسان جي اڳيان هجڻ گهرجي هڪ ليڊر ۽ رهنما جيان، هنن کي ئي سيکاڻي جي تعمير ڪرڻي آهي، ۽ اسان جي مڙهه کي ڪلهو ڏيڻو آهي.

اوهان ٻارن کي خودداري ۽ هستي کان محروم ڇو ٿا ڪرڻ چاهيو انهن کي باغي ڇو ٿا سمجهو؟

هائو! هو بي پرواهي رکن ٿا ۽ خوددار به آهن، اهي جيڪڏهن غلط هنڌ، ماحول، فرسوده ظالم ۽ جابر نظام ۾ پيدا ٿيا آهن ته انهن جي سزا انهن کي ڇو ملڻ گهرجي؟ اها ئي ڳالهه آهي جيڪا اسان کي منجهائي ٿي ۽ پنهنجن ٻارن ڏانهن رقابت ۽ پيڙا جو سبب بڻ آهي، اهي ساڳيا سوال نوجوانن جي بي ترتيب دماغ کي جيئن پوءِ تيئن آزارين ٿا، اسان جون دليون ۽ دماغ هنن لاءِ صاف ئي ڪونهن ته هي اسان کي ڪهڙي شي موٽائي ڏيندا، هنن جي اڻتي وڌڻ جا سمورا گس ته اسان بند ڪري رکيا آهن، هنن جي ٻالڪپڻ جون مستيون، آزاد فضائن ۾ اڏرڻ جو جنون، انهن جا هُل هنگاما ۽ ڏمڪر اسان جي سهپ کان ٻاهر آهن ته پوءِ توهان درست آهيو ته اهڙا ٻار زنده رهڻ جي قابل ئي ناهن، انهن کي ڪٽو گم ڪيو ۽ ماري اڇلائي اڇو.

مان هتي اها ڳالهه زور ڏئي چوان ٿو ته محبت ۽ عزت وارا رشتا

کا عمر ۾ کا حد ناهن ڏسندا. ان کان سواءِ سمورا رشتا خود بہ خود مري وڃن ٿا. اسان کي پنهنجن ٻارن جي سيني تي ڇُري وهائڻ جي بجاءِ انهن جي اندر جي خوابن جي پوئيواري ڪرڻ گهرجي. انهن کي ائين رهڻ ڏجي جيئن حقيقت ۾ هو آهن. انهن جي سچ ڳالهائڻ ۾ نج خالص جذبن ۾ خيالن جو احترام ڪرڻ گهرجي. پر اسين ائين سمجهون ٿا تہ اسان جا ٻار رياست ۾ اسان وڌڻ جي فرسوده ڳالهين کي مڃڻ کان انڪار ڪن ٿا. هاڻي مان پنهون جي ڳالهين جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس. چاڪاڻ تہ توهان اهو سوال ڪري جڙ مون ۾ اها ڳالهہ ڪرڻ جي جرات پيدا ڪئي آهي تہ اڄ جو نوجوان ڪيئن سوچي رهيو آهي. اسان کي پنهنجي شعوري بلاغت جي جائزي ونڊ جي ضرورت آهي. ائين نہ ٿي سگهيو تہ سڀ ڪجهہ تباہ ٿي ويندو.

پنهون جون ڳالهيون عام رواجي ماڻهن جهڙيون نہ هيون. اها ڪيفيت خوف يا خوشي جي آهي مان بيان ڪري نہ ٿو سگهان. توهان جيئن تہ انصاف ڪندڙ آهيو. توهان ئي ان جو درست اندازو ڪري سگهو ٿا. مثلاً. مون کي ائين محسوس ٿيندو هو تہ پنهون پاڻ کي ڪنهن ڳالهہ لاءِ تيار ڪري رهيو آهي. هن جي تياري جو انداز ائين هو تہ هو گهٽو پڙهندو هو ۽ پوءِ پنهنجن دوستن ۽ پائرن سان بحث ڪندو هو. هو بيشڪ آزادي جي ڳالهہ ڪندو هو. پر ان وٽ پنهنجن ماڻهن جي خوشحالي جا خواب بہ هئا. هو پنهنجن ڳالهين ۾ عمر کان وڏو لڳندو هو. هن وٽ زندگيءَ کي جيئڻ جو فن هو ۽ هر ماڻهو ملڻ کان پوءِ هن کي پنهنجو رهبر سمجهندو هو. بلڪ هن جي صحبت کي پاڻ لاءِ برڪت سمجهندو هو. دوستن وٽ هن لاءِ بي حد عزت ۽ احترام هو. هي جيڪي هن جا دوست اوهان آڏو بيٺا آهن ۽ هميشہ پنهون سان گڏ رهيا آهن. ٻڌائي سگهن ٿا تہ هو ڪيترو نہ پروسي لائق دوست آهي. هو پنهنجي امڙ جو لاڏلو پُٽ آهي. هن جي امڙ هتي موجود ناهي ان ڪري شايد توهان کي ان جي لازوال پيار جو سهي اندازو نہ ٿي سگهي. مون ڪيئي ڀيرا پنهون کي روڪيو تہ تون اهڙيون ڳالهيون نہ ڪر. پر هن جو جواب مون کي روحاني طور قائل ڪري ڇڏيندو هو. هو انتهائي سادي نموني چوندو هو تہ منهنجي عمر فقط 20 سال آهي وڌ ۾ وڌ 50

سال ٻيا زنده رهڻ لاءِ ملندا. مان ان مختصر حياتي جو فڪر ڪرڻ بجاءِ هميشہ رهندڙ زندگي جو فڪر ڪيان.

مان ڪائنس پڇندو هئس ته اها هميشہ رهندڙ واري زندگي ڪهڙي آهي؟ ته چوندو هو بلوچستان جي ماڻهن جي آزادي خوشحالي ۽ برابري

هي ڳالهيون ته فخر جي لائق آهن، پر مون لاءِ خوف پيدا ڪندڙ ڇاڪاڻ ته هن ملڪ ۾ اهڙين ڳالهين ڪرڻ جي سزا موت آهي. اسين سڀ پنهون سان بيحد پيار ڪندا آهيون. ان ڪارڻ ئي هن جي خيالن جي شفتگي جي باوجود مون کي هڪ والد هئڻ جي ناتي هميشہ خوف رهندو هو.

پنهون جي والد پنهنجي ڳالهہ ختم ڪئي، ڪمري اندر چوڌاري ماڻ ٿي وئي، پڌڻ وارن جون نظرون مٿس ڪتل هيون. هن سادگي سان ۽ پوري اعتماد سان ڳالهايو هن ٻارن متعلق جيڪي ڳالهيون ڪيون سي پڌڻ ۾ سڀيون ٿي لڳيون. خاص طور پنهون جي اها ڳالهہ جيڪا هن کي پنهنجي ديس جي نوجوانن کان مٿاهون رکي ٿي، ان ڳالهہ نوجوانن ۾ اتساهہ پيدا ڪري چڏيو هو ۽ اها ئي ڳالهہ بنيادي هئي.

"پنهون جا دوست ڪهڙا آهن؟" سرڪاري وڪيل نوجوانن ڏانهن منهن ڪندي پڇيو.

"اسين آهيون." ميران بخش ۽ دوستن هڪ ئي وقت چيو.

"توهان کي ياد آهي ته پنهون ڪهڙي وقت غائب ٿيو؟" سرڪاري وڪيل پڇيو.

"اهو شام جو وقت هو." ميران بخش وراڻيو. هن کي پنهنجي استعمال جي ڪجهہ شين جي ضرورت هئي. اسان مان هر ڪو ڪڏهن ڪڏهن اڪيلو نڪري ويندو هو. ان شام به هي ائين چئي ٻاهر ويو ته هو ڪجهہ ئي گهڙين ۾ واپس اچي ٿو ڪافي دير تائين انتظار ڪرڻ کان پوءِ به هو نہ موٽيو ته اسين سڀ پريشان ٿي وياسين ۽ هن جي تلاش ڪرڻ لاءِ سڀ نڪري پياسين. شهر جي هر دڪان واري کان معلوم ڪيو اوسي پاسي جي گهرن کان پڇيو پهاڙن ۾ تلاش ڪيو پر پنهون جي ڪا خبر نہ ملي.

"هو پنهنجي ليکي اڪيلي سر ڪيڏانهن ٿي وڃي سگهيو توهان جو ڪهڙو اندازو آهي؟" سرڪاري وڪيل پڇيو.

پهرين ته اسان سمجهيو پنهون، ڦهاڙن جي هن پار جي چشمن ڏانهن خود ئي اکيلو هليو ويو هوندو، جنهن جو ذڪر ان ڏينهن ٽيو هو ، جيڪي ماٽڪ بند کان ٽي چار ڪلو ميٽرن جي مفاصلي تي آهن. اسان اتي به وياسين پر پنهون نظرنہ آيو هن جو موبائل به بند هو. اسين اها پوري رات پنهون جي اوسيئڙي ۾ گذاري، صبح تائين ان جي ڪابہ خبر نہ هئي، بلوچستان جا ننڍڙا شهر ۽ ان کان به ننڍا انهن جا ڳوٺ آهن، هتي موبائل نيٽ ورڪ به ٺيڪ ڪم نہ ٿا ڪن ان ڪري ماٺهو پنهنجي سفر لاءِ پنهنجن دوستن ۽ مٽن ماٽن کي آگاه ڪري نڪرن ٿا، ائين ممڪن ئي ڪونهي ته پنهون بغير ڪنهن اطلاع جي نڪري وڃي، جي نڪري به ويو هجي ها ته شهر ايڏا وڏا ڪونهن جو ڪنهن ماٺهو کي هٽ ڪري نہ سگهجي، اسان لاءِ هاڻ هي ڳالهہ سڏي ٽي ٻيئي ته پنهون گم نہ ٻلڪ اغوا ٽيو آهي ۽ اهو به اهڙي عجيب انداز ۾ جو ڪا خبر ئي نہ پوي، ائين ڪٽي چٽجي ته اها حقيقت ان ڳالهہ کان الڳ نہ ٽي ڪري سگهجي ته پنهون انهن مِسنگ پرسنس مان هڪ آهي، جن کي ملڪ جون ايجنسيون بنا ڪنهن اطلاع جي ڪٽي وڃن ٽيون.

"اهڙن معاملن ۾ عام طور حد کان وڌيڪ بغض ۽ ملڪي سلامتي جي ادارن کان نفرت جي ڪري، ائين سمجهيو ويندو آهي، پر ائين به ٽي سگهي ٽو ته پنهون کي رقم لاءِ اغوا ڪيو ويو هجي." سرڪاري وڪيل ميران بخش کي چيو.

"هن وقت تائين اهڙو ڪو به نياپو ناهي مليو" ميران بخش بردباريءَ مان وراڻيو.

"تنهن هوندي به مان اهو چوڻ چاهيندس ته، جيڪڏهن منهنجي شڪ ۽ گمان جو بنياد بغض تي آهي يا ملڪي سلامتيءَ جي ادارن ڏانهن نفرت جو شڪار ٽي ويو آهيان ته اهو بلڪل سياويڪ ۽ حقيقت تي مبني آهي." ميران بخش جوش مان ڳالهائيندو ويو.

"چوڪرا تو کان جو پڇيو وڃي اهو بڌاءِ، هي ڪورٽ آهي جلسہ گاهہ ڪانهي، سوالن جا جواب سنوان سڏا ڏي، غير ضروري ڳالهين کان پاسو ڪر." جج سخت چٽاءَ ڏيندي ميران بخش کي چيو.

"سائين مان ان لاءِ معافي چاهيان ٿو." ميران بخش وراڻيو مان

جڏهن هيڏانهن اچي رهيو هوس تہ اڳواٽ منهنجي ذهن ۾ هتي ٻيهي ڳالهائڻ جو ڪو تجربو نہ هو ۽ نہ وري ڪو اهڙو اندازو تہ توهان جي اڳيان ڪيئن ڳالهائجي ۽ ڪهڙين ڳالهين جو خيال رکڻ گهرجي. مان خوش گفتار جي هام نہ ٿو هٽان پر مان سرڪاري وڪيل آڏو پنهنجو اهو خيال پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي تہ بلوچستان ۾ چا پيو وهي واپري.

هتي سوال اهو ٿو اٿي تہ پنهون ڪان اڳ جيڪي نوجوان گم ٿيا، انهن جو هن سرڪاري وڪيل وٽ ڪو تفصيل آهي؟ ميران بخش ڳالهائيندو ويو.

اسان کي تہ پوءِ خبر پوي ٿي تہ انهن جو لاش ڦاٽڪ جي ڪنهن ڪنڌ اڇليو ويو آهي، اها خوني راند آهي جيڪا اسان نوجوانن سان کيڏي وڃي ٿي، پر ان لاءِ اسين توهان کان پڇنداسين تہ پنهون سميت انهن نوجوانن جي گم ٿيڻ جو ذميوار آخر ڪير آهي؟

پوري ملڪ جا محروم ماڻهو ائين چون ٿا تہ، رياست ان جي ذميوار آهي. توهان ان الزام کان ڪيئن بچي سگهندا؟ توهان عوام جي نفرت پريل ۽ سوالیہ اکين کان پاڻ کي ڪيئن بچائي سگهندا. اها عجب جهڙي ڳالهہ ناهي تہ رياست ظاهري طرح ملڪ جي عوام ڏانهن همدردي رکي ٿي ۽ وري اندروني طرح پنهنجي بزدليءَ جو مظاهرو ڪندي ذليل قسم جي انتقام لاپرواهي ۽ بيهوده استحصال جو مظاهرو بہ ڪري ٿي. بلوچستان جي عوام سان همدرديءَ جو راڳ ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر ساڳي وقت رياست نوجوانن مٿان ملڪ دشمني وارن الزامن کي هوا ڏئي سندن خون بہ ڪري ٿي.

"تنهنجو انهن ڳالهين مان ڪهڙو مطلب؟ تو کي تہ پنهنجي پڙهائي ڏانهن توجهہ ڏيڻ گهرجي. هاڻ تون مون کي هن آخري سوال جو جواب ڏي. هي جيڪي تو ڳالهيون هن وقت ڪيون، اُهي تو ڪٿان سکيون؟" سرڪاري وڪيل جو سوال غير ضروري هجڻ ڪري هُن جون اکيون ڳاڙهيون ٿي ويون.

"مان انهن گهڙين کي ڪڏهن بہ نہ ٿو وساري سگهان." ميران بخش تفصيل سان جواب ڏيڻ لڳو. جڏهن مان پنهنجي ڪاليج جي

تعليم مڪمل ڪري يونيورسٽي ۾ داخل ٿيڻ لاءِ پهتس ته مون وٽ داخلا فيس جيترا به پئسا ڪو نه هئا. منهنجو بابا سدائين مغرور سردار جو قرضي رهيو هن جو ڪلهو ڪم ڪري ڪري هيٺاهين طرف جهڪي ويو هو.مون پڙهڻ چاهيو ٿي. مان ايڊوائيزر جي آفيس اندر گهڙي ويس. آفيس اندر پنهون به موجود هو مون ايڊوائيزر سان فيس معاف ڪرڻ جو ذڪر ڪيو ۽ نهايت صاف گوئيءَ سان پنهنجي غربت جو ذڪر ڪيو ان حقيقت کي ٻڌائڻ ۾ مون کي پنهنجي اندر ندامت ٿيڻ لڳي پر مون وٽ ان کان سواءِ ٻيو ڪو رستو نه هو ته مان جيئن آهيان ائين ئي پنهنجي تشريح ڪريان. اهو سچ به هو ايجان مان ڳالهائي رهيو هوس ته ايڊوائيزر جو چهرو ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو هن ڪِريل لفظن جو استعمال ڪندي منهنجي بيعزتي ڪرڻ شروع ڪئي. هن ايترو ته ڏاڍيان ٿي ڳالهايو جو ٻاهر تائين آواز ٿي ويو هن کي في معاف نه ڪرڻ جو حق هو پر هن کي اهو حق نه هو ته منهنجي بيعزتي ڪري. هن جو رويو حقارت آميز هو. انسان جي عزت نهايت قيمتي آهي. هن ان جي پرواه نه ڪئي. هي جنهن فرض نيائڻ لاءِ يونيورسٽي ۾ نوڪري ڪري ٿو ان کي معصوم شاگردن سان اهڙو رويو روا رکڻ سونهين ٿو؟ اسان مان اوهان پوءِ کهڙي توقع رکو ٿا؟ ميران بخش پنهنجو بيان ايجان پورو نه ڪيو هو ته سرڪاري وڪيل هن کي ويهڻ لاءِ چيو هن دانهن ڪئي ۽ پريل آواز ۾ چيو.

"هيءَ ڪهاڻي ايجان پوري ناهي ٿي."

ان کان پوءِ چا ٿيو اهو ڏيان ڏئي ٻڌڻ جهڙو آهي. ميران بخش جج جي اجازت کان سواءِ ڳالهائڻ شروع ڪيو مان مستقبل جي خوابن کي ترڪ ڪري. نهايت ڳرا قدم کڻندو واپس وڃي رهيو هوس ته پنهون منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو مون پوئتي ڪنڌ ورائي ڏٺو هن کي سفيد شلوار قميص پيل هئي. ڪلهي تي هينڊ بيگ لڙڪيل هئس. هن جي اکين جي روشني مون کان ڪڍهن به نه ٿي وسري سگهي. هن جي چهري مان ذهانت ۽ سهڻو سياءُ عيان هو. هن پنهنجو تعارف پنهون جي نالي سان ڪرايو ۽ منهنجي هٿ تي پئسا رکي چيائين. داخلا لاءِ هيءَ رقم وٺ. مان سيٽي پنهنجي داخلا ڪرائيندس. هن پنهنجا پئسا

مون کي ڏئي ڇڏيا، جيڪي هن پنهنجي داخلا واسطي آندا هئا، مان هن جي عزت ۽ احترام ۾ ڪهڙي ريت هن آڏو جهڪي ويو هوس مان بيان نه ٿو ڪري سگهان. هي اهڙي حقيقت آهي، جنهن جو ڪو مثال ئي نه ٿو ٿي سگهي، هن منهنجي زندگيءَ جا رستا روشن ڪري ڇڏيا، پنهون نه هجي ها ته منهنجو ڪو وجود نه هجي ها، هن پوءِ هڪ ڏاهي استاد جيان، منهنجي رهنمائي ڪئي.

اڄ به اهو بدبخت ۽ بزدل ايدوائيزر اتي ئي موجود آهي ۽ پنهون گم ڪيو ويو آهي، ميران بخش پنهنجي ڪهاڻي ختم ڪئي، آڏي پُڇا وڌيڪ نه هلي، ميران بخش بي جان جسم سان ويهي رهيو.

جج، پنهون جي وڪيل کي دليل ڏيڻ لاءِ سڏيو.

سڀ پنهنجن پنهنجن جاين تي سڏا ٿي ويٺا، هن جي نالي جي ته ڪنهن کي به صحيح خبر ناهي پر هي وڪيل ڪيتران جي نالي سان مشهور آهي، جيتوڻيڪ هن جو وڪالت جي پيشي ۾ ڪو گهڻو تجربو نه هو، پر جڏهن هو دليل ڏيڻ بيهندو هو ته ٻڌڻ وارن جون نظرون منجهس ڪُتل هونديون هيون، هي ڳالهه کي ڏيگهه ڏيڻ جي بجاءِ سادگي سان ۽ پوري اعتماد سان جملن جي چونڊ ڪندو، پنهنجن دليلن کي پختو ۽ ويساه جوڳو بنائيندو ويندو هو، هر ڪو ان احساس ۾ گهيرجي ويندو هو ته هن جا دليل هڪ معصوم انسان جي جان بچائي ونڊندا، هي عام طور تي انساني حقن متعلق اهڙن قيدين جي بچاءَ ۾ پيش ٿيندو آهي، جن کي رياستي جاسوسي ادارا ڪنهن به ثابتي ۽ ثبوت کان سواءِ اوچتو گم ڪري ڇڏيندا آهن. هي انهن جي مدد ڪندو ۽ مختلف شهرن ڏانهن سفر ڪندو رهندو آهي، ان ڪري هن کي اهڙن ڪيسن جي پوري جاڻ هوندي آهي ته اُهي ماڻهو ڪيئن گم ٿين ٿا ۽ انهن جي بازيابيءَ لاءِ ڪهڙن دليلن جي ضرورت پوي ٿي.

پنهون جي ڪيس جي معاملي ۾ به هن سڏو ڳالهه جو ڳاڻو جهليو.

هن پهرين ته ان ڳالهه جي وضاحت ڪئي ته جڏهن ڪيس جي وارتا اخبارن جي پهرين صفحي تي ڇپي، تنهن ۾ ڪجهه اهڙو ڏُنم جنهن مون کي تيار ڪيو ته هن ڪيس جي به مان پاڻ پيروي ڪيان، مون کي پڪ هئي يا گهٽ ۾ گهٽ اهڙو احساس ضرور هو ته هن ڪيس

ٻر هڪ نوجوان کي عجيب مونجهاري ٻر وجهي کائنس زندگيءَ کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي پئي ويڄي جنهن جي لاءِ مشهور آهي تہ هو ماڻهن جي تڪليف جي وقت ٻر انهن سان گڏ بيهندوهو. مون ان کي نہ ڪڏهن ڏٺو نہ هن سان ڪڏهن مليس. پر هن متعلق هن جي فيملي ۽ دوستن جيڪي ٻڌايون هتي ڪيون آهن. ان کان پوءِ مون لاءِ اهو اندازو ڪرڻ آسان آهي تہ پنهون بلوچستان جي ماڻهن کي ڪنهن ٻوائتي صورتحال مان ڪڍڻ لاءِ پاڻ کي تيار ڪري رهيو هو. هو فطري طور تي بهادر ۽ پنهنجن دوستن، ماڻهن ۽ زمين سان پيار ڪرڻ وارو ماڻهو آهي ۽ جيڪو حد کان وڌيڪ چاهه مون هتي ان لاءِ ڏٺو ان کان پوءِ اسان سڀ کي اها حقيقت قبول ڪرڻ گهرجي تہ پنهون جيڪو هنن جي دل اندر دڙڪي ٿو ان کي جي هنن کان الڳ ڪيو ويو تہ ان جا تمام ٻوائتا نتيجا نڪرندا ۽ هڪ ئي وقت ڪيترا پنهون پنهنجو ويرِ وڃڻ لاءِ بلوچستان جي ٻاڻن ۽ گهٽين مان نڪري پوندا. شروعاتي ٻچا ٻاڇا دوران مون آڏو اها حقيقت ڪُلي نروار ٿي بيني تہ پنهون انهن مِسنگ پرسنس مان هڪ آهي جن کي رياستي ادارا بنا ڪنهن ڏوهہ جي کڻي گم ڪري چڏين ٿا.

"هيءَ ٻالهہ پاڻ وڌيڪ عجب ٻر وجهڻ جي آهي تہ رياست جا محافظ ادارا هن ڪيس جي معاملي ٻر جنهن بيحسي ۽ لاتعلقي جو مظاهرو ڪري رهيا آهن. ان مان اهو اندازو ڪرڻ ڪافي آهي تہ انهن ادارن ئي اهو سڀ ڪجهہ ڪيو آهي." پنهون جي وڪيل اها ٻالهہ مڪمل ذميواري سان چئي.

"واقعي بہ اهو انتهائي اهم سوال آهي؟" وڪيل کيتران دليلن جي ابتدا ڪندي چيو. جنهن جي تهہ تائين وڃڻ جي ضرورت آهي تہ بلوچستان اندر ڪم ڪندڙ ايجنسين کي اهڙي قسم جي ذميواري ڪنهن ڏني آهي؟ يا ائين تہ ناهي انهن جي ذهني حالت ۽ رويي جو اهو اظهار آهي جيڪو هي گذريل ڪيترن سالن کان هن ملڪ جي مظلوم قومن خلاف ڪندا اچن ٿا؟

ٻہ مهينا اڳ سبي جي ريلوي ٽائڪ جي ڪناري جنهن بلوچ نوجوان جو لاش مليو هو توهان کي ياد آهي تہ ان ڪيس جي پيروي

بہ مون ٹي ڪئي، نوجوان جو ڪو ڏوهاري رڪارڊ نہ هجڻ جي باوجود هن کي پنهنجي گهر مان ڪنيو ويو. پنجگور جا ماڻهو هاڻ بہ ان کي ياد ڪندي ائين چون ٿا تہ اسان جن پُٽن کي بي ڏوهي ماريو پيو وڃي، پر جي هنن سچ پچ ڪو ڏوهہ ڪيو بہ آهي تہ عدالتون ۽ ڪورٽون ڪهڙي ڪم جون آهن؟ ڪنهن معصوم شهري کي ڪوبہ ڏوهہ ثابت ڪرڻ کان سواءِ خون ڪرڻ کي فاشزم نہ چئجي تہ ٻيو ڇا چئجي؟

هنن اڄ تائين جن بيڏوهي نوجوانن کي ڪنيو آهي، تن جي سڃاڻپ هڪ نارمل ۽ سدائين پُر اميد زندگي گذارينڊڙ نوجوانن جيان رهي آهي، هي ڏوهاري ڪڏهن رهيا ئي ناهن تہ ايجنسيون انهن جي ڏوهہ کي ڪيئن ٿيون ثابت ڪري سگهن؟ لهٰذا پنهنجي وحشت جو اظهار ڪرڻ لاءِ هي نوجوانن جو خون ماورائي عدالت ڪن ٿا، مون کي ياد آهي ان نوجوان جي ڪيسي مان سهڻن اکرن سان اردو ۾ لکيل هڪ خط بہ مليو هو، جنهن کي جيڪڏهن منظر عام تي آندو وڃي تہ رياست جو بلوچن ڏانهن نفرت جو اندازو بہ آساني ۽ سان لڳائي سگهجي ٿو.

مان اهڙن ڪيترن ئي ڏکوئيندڙ واقعن کي هتي ڏهرائيندس تہ توهان ثبوت آڻڻ جي ڳالهہ ڪندا، بلڪ توهان اڳواٽ ئي طئي ڪري چڏيو آهي تہ مقدس رياست خلاف ڳالهائڻ جو ڪنهن کي ڪو حق ڪونهي تہ پوءِ اهو سپ واجب آهي جيڪو ملڪ جا دفاعي ادارا هتان جي نوجوانن سان ڪري رهيا آهن، پر هڪ عام انسان ائين سمجهي ٿو تہ انصاف ڏيڻ جي سموري ذميواري توهان جي ئي آهي، توهان کي بہ ان ڳالهہ جي پوري ڄاڻ هوندي تہ اهڙن واقعن پويان کي بہ ثبوت ناهن هوندا جو عدالت کي پيش ڪري سگهجن، پر جيڪڏهن واقعي بہ عدالت تر جيترو بہ انصاف ڪرڻ چاهي ٿي تہ پنهون جي گم ٿيڻ جا نشان بہ ان طرف وڃن ٿا جتان پنجگور جي نوجوان کي ڪنيو ويو ۽ ان جو لاش سبي جي اسٽيشن تان مليو.

توهان چوندا تہ ماڻهو پئسي ڏوکڙ ۽ ذاتي دشمنيءَ ۾ بہ اغوا ٿين ٿا، تڏهن پوءِ اوچتو انهن نوجوانن جي لاشن ملڻ بعد توهان ڪهڙو انصاف ڪري سگهندا؟ توهان تہ اڳواٽ ئي طئي ڪري چڏيو آهي، انصاف جي تقاضا آهي تہ انهن بدنصيبن جا لاش ملڻ کان اڳ انهن

جي عزت سان بازيابيءَ جو انتظام ڪجي. اسين سڀ هن گهڙي رڳو هڪڙي ڳالهه سوچي رهيا آهيون ته اهي ماڻهو آخر ڪير آهن جيڪي نوجوانن کي ڪٽي گم ڪن ٿا ۽ پوءِ انهن جا لاش اڇلائي چون ٿا جيڪو ڪرڻو اٿو ڪيو؟ پنهون جي وڪيل دليل کي اڳتي وڌائيندي چيو.

توهان کي ائين نه ٿو لڳي ته تاريخ لکندڙ جڏهن انهن واقعن جو اڀياس ڪرڻ لڳندا ته توهان متعلق ڪهڙي راءِ قائم ڪندا. پنهون جي وڪيل سامهون ويٺل جج ڏانهن نهارينديءَ چيو. ڇو ته اهو اڀياس ئي اڳتي هلي طئي ڪندو ته هي موجوده عدالتون ۽ جج صاحبان، ماڻهن جي بنيادي حق، انصاف لاءِ ڪنهن قدر سنجيده هئا.

هن وقت تائين ته عدليه اهڙن واقعن جو سراغ لڳائڻ ۾ ناڪام وئي آهي. پنهون جي وڪيل جي هن دليل، ويٺل ماڻهن ۾ هلچل مچائي ڇڏي. هو هوريان هڪڙئي سان ڳالهائڻ لڳا. ته جج سيني کي خاموش رهڻ جو ڏڪ ڏنو ۽ پنهون جي وڪيل ڏانهن نهارينديءَ چيو:

"ڇا مطلب آهي تنهنجو؟ تون پنهنجي هوش ۾ ته آهين! تون وڪيل آهين. پنهنجن جذبات کي قابو ۾ رک. اها ڳالهه ڪنٽيمپٽ آف ڪورٽ جي دائري ۾ ٿي اچي." جج تلخ لهجي ۾ پنهون جي وڪيل کي چيو.

"مان اڪيلو ئي ناهيان ۽ نه ئي مان ڪنهن ايڏپ کان ڪم وٺي رهيو آهيان. اها ڳالهه هاڻ عام ٿيندي پئي وڃي ۽ هر ٻيو ماڻهو ائين چوي ٿو ته موجوده عدليه کي ٿبوتن جو انتظار ڪرڻ بجاءِ انهن پوتن کي ڳولي هٽ ڪرڻ گهرجي جيڪي اسان جي نوجوانن سان خطرناڪ راند کيڏي رهيا آهن." وڪيل کيتران جو جواب وڌيڪ تلخ ٿيندو ويو. وقت اچي ويو آهي ته تاريخ مان ڪجهه پرائڻ جي ڪوشش ڪريون يا گهٽ ۾ گهٽ ان ڏس ۾ اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ڪريون. پنهون جي وڪيل پنهنجي تقرير ختم ڪئي.

جج رومال سان پنهنجي پيشاني اگهي.

پندرنهن ڏينهن کان پوءِ جي تاريخ ڏئي. جج چيمبر ڏانهن وڃڻ لاءِ اٿي بيٺو.

*

(22)

هي ته بيحد تعصباڻو رويو هو. خديجه ڪورٽ جي پوري ڪاروائي تي تبصرو ڪندي چيو.

"مان چوان ٿو ته ڪورٽن جي ڪا اهميت هجي ها ته نوجوان ائين گم چو ٿين ۽ چو بي وجهه ماريا وڃن." ميران بخش دوستن ڏانهن ڏسندي چيو.

فَري، جو شروع کان اهو خيال هو ته ڪورٽ ان معاملي ۾ ڪا به مدد نه ڪندي، هي توڪلي سان ڳالهائيندي چوندي پئي وئي ته هي سڀ ڪنهن نه ڪنهن طرح هڪ ٻئي جي مفادن جا محافظ آهن. هي پراڻا پاپي چاهن ته ملڪ جي سڀني پنهون جهڙن نوجوانن کي هڪ ئي ڏينهن گوليون هڻي مارڻ جو اعلان ڪن. فَريءَ جي دل پنهنجي ٻاءُ جي غم ۾ ٻڏل آهي ۽ هن کي رَکي رَکي اهو خيال خوفزده ڪري رهيو هو ته چا هو هاڻ ڪڏهن به پنهنجي ٻاءُ سان نه ملي سگهندي.

پنهون جا دوست جيئن پوءِ تيئن پنهنجي روح کان بيچين ٿيندا پئي ويا. هنن ائين ئي سمجهيو ته ڪورٽ پنهون جي زندگيءَ کي بچائي ونڊندي پر هن ته اهڙو ڪجهه به نه ڪيو پنهون ڪيئن موتي؟ ان سوال جو هنن وٽ ڪو جواب نه هو. هنن جون اکيون پنهنجي دوست کي ڏسڻ چاهن ٿيون پر هو ڪٿي آهي؟ انهيءَ غم هنن کي جنجهوڙي ڇڏيو هو.

توڪلي، خديجه، جام دُرڪ ۽ رتنا جيتوڻيڪ پنهنجي مضبوط ارادي سان پنهون جي والد کي دلجاءِ ڏيندا چوندا ٿي آيا ته ڪورٽ مان ڪجهه به نه ملڻ جي باوجود اسين هر حاضريءَ تي پيش ٿيندا سين ۽ هر ممڪن ڪوشش ڪنداسين ته ڪنهن به صورت ۾ ڪيس جي

هيئرنگ ٿيندي رهي. فَريءَ کي فقط ان ڳالهه تي اطمينان هو ته پنهون جي لاءِ جدا جدا هنڌن کان دوست پهتل هئا. جيڪي پنهون جي بازيابيءَ جي جدوجهد ۾ شامل هئا.

پريس به هن ڪيس کي گهٽو ڪنيو ۽ پوري سنجيدگيءَ سان رپورٽنگ ڪئي. هن کي حيراني ٿي ته ڪيترن ماڻهن عدالت جي احاطي ۾ پيرين پر بيهي ڪيس جي ڪاروائي ٻُڌي ۽ پنهون جي وڪيل کي شابس ڏيندا رهيا. اهو دراصل پنهون سان يڪجهتي ۽ محبت جو اظهار هو.

هن ان ڳالهه کي چڱيءَ ريت محسوس ڪيو ته دنيا ۾ ڪجهه رشتا. دل ۽ دماغ سان جُڙن ٿا. اهي ئي خيال فَريءَ کي پنهنجي اندر جي ڪمزوري دور ڪرڻ ۾ مدد ڏئي رهيا هئا ۽ ان ۾ غير معمولي جوش ۽ تازگي پيدا ڪري رهيا هئا. هن کي پنهون جي عظمت تي فخر ٿيڻ لڳو ۽ جنهن طرح دوستن ۽ وڪيل ڪيتران پنهون کي لفظن جي پيٽا ڏني، واقعي به شاندار هئا. هن کي خديجه ۽ ساٿين تي به فخر ٿيڻ لڳو ۽ خديجه جي دليل کي درست سمجهڻ لڳي ته هٿين خالي ويڙهه کي به پنهنجي طاقت ٿئي ٿي. رياست نوجوانن کي ته روڪي گم ڪري سگهي ٿي پر خيالن جي طوفان کي ته روڪي نه ٿي سگهي. هن ڪيترن موقعن تي پاڻ لاءِ سرڪاري وڪيل جو بيحد ڪڙو رويو محسوس ڪيو پرهن پنهنجي اندر ۾ ائين به طئي ڪيو ته هي وڙهندي، نه ته هي ظالم رياست ۽ ان جا نام نهاد ادارا، ڪنهن معصوم انسان کي ملڪ جي دفاع جي نالي تي ڪڏهن به ڪٽي به خون ڪندا رهندا.

❋

(23)

"پنهون جي متعلق ڪجهه ٻڌاءِ." خديجه فَريءَ ڏانهن نهاريندي چيو.

"هِي ڳالهه ان کان ٻه ڏينهن اڳ جي آهي جڏهن پنهون پنهنجن دوستن سان هڪ هفتي جي لاءِ ماٽڪ بند ۽ پوءِ ڪيچ وڃڻوهو مان هن جي اتساه ۽ جوش کي ڏسي سگهيس ٿي. هو مون کي آپي ڪري سڏيندو هو." فَري اتساه مان ڳالهائڻ لڳي.

ان ڏينهن هن مون کي چيو "آپي، مون ان کي صاف چئي ڏنو ته هن جي لاءِ پنهنجن خيالن کي بدلاءِ."

"ڪنهن جي لاءِ؟" مون پڇيو.

"ان پوڙهي لاءِ جيڪو ان جو پيءُ آهي." پنهون وراڻيو.

"ڪنهنجو پيءُ؟" مون پڇيو.

"ياسين بلوچ جو هو جيڪو اسان جي پاڙي ۾ ٻه ڳليون ڇڏي پراڻي گهر ۾ رهي ٿو هن جو والد ڊيره بگٽي ۾ ٿو رهي ۽ پاڻ هتي يونيورسٽي ۾ پڙهي ٿو اسين ڪاليج جا دوست آهيون. اها ڳالهه هن مون کي تڏهن چئي جڏهن هن فيصلو ڪري ورتو هو. پر پوءِ به هن مون کان راءِ گهري"

پنهون اتساه مان وراڻيو.

پنهون پوءِ مون کي ياسين جي باري ۾ پوري ڪهاڻي ٻڌائي فَري ڪهاڻي ٻڌائڻ شروع ڪئي:

"ياسين جو والد هڪ نيڪ دل انسان آهي، پر پراڻن خيالن جو آهي، جيئن عام طور قبائلي بلوچ هوندا آهن. روايتي ۽ ضدي.

گذريل سال ياسين جي پيٽ ڪنهن بيماريءَ ۾ مبتلا ٿي وئي ته هن جي والد ڪنهن ڊاڪٽر کي ڏيکارڻ بجاءِ ان لاءِ تعويذ ڪرائيندو رهيو. ڇوڪري نيڪ ٽيڻ جي بجاءِ وڌيڪ ڪمزور ٿيندي وئي.

ياسين ان ڳالهه جو ذڪر پنهون سان ڪيو. ياسين چيو وسيلا نه هجڻ جي باوجود اهڙين موقعن تي دنبو يا ڪو جانور وڪڻي به علاج يا دوا درمل جو انتظام ڪندا آهيون. پر بابا ائين نه ڪيو. بلوچ سماج ۾ شايد عورت جي پيٽ ۾ جانور جي اهميت وڌيڪ آهي. پنهون کي ياسين ٻڌايو ته ڪيترن موقعن تي هن اهو محسوس ڪيو آهي ته اسين هن زمين تي هڪجهڙا ناهيون ۽ نه وري زمين تي رهندڙ ماڻهن سان انصاف ڪري سگهون ٿا. هي نهايت ئي عجيب آهي ته عورت کي اسين هيٺاهين درجي جي به اهميت ڪونه ٿا ڏيون، پوءِ ڪٽي اهو اولاد جو رشتو هجي. هن چيو ته جانور جي بيمار ٿيڻ تي ته بابا کي مون پريشان ٿيندي ڏٺو پر سندس نياڻي بيمار آهي، ان لاءِ مون ڪيس گهٽو پريشان ٿيندي نه ڏٺو ان معاملي ۾ ياسين همت ڪندي پيڻ کي ڪوڪٽا وٺي آيو ان لاءِ هن کي سخت مزاهمت کي منهن ڏيڻو پيو. پر پوءِ ياسين پنهنجي پيڻ کي اسپتال کڻي وڃڻ ۾ ڪامياب ٿيو. ان ڏينهن کان هنن جو هڪبئي ڏانهن اچڻ وڃڻ بند آهي.

"پنهنجن خيالن کي بدلاءِ. ان طرح سان پراڻيون روايتون ختم نه ٿيندیون. قديم روايتن ۾ رائج ڪجهه قدر ۽ ضابطا بلوچن لاءِ ان قدر اهم آهن جو اهي ان تي ڪنهن به قسم جو سمجهوتو ڪرڻ لاءِ تيار ناهن، ان لاءِ وڏي صبر ۽ تحمل جي ضرورت آهي." مون ڪيس سمجهائيندي چيو.

"پوءِ تو ان کي ڪهڙو مشورو ڏنو؟" مون پنهون کان پڇيو.

"مون ياسين کي چيو: بابا کان معافي وٺ، چاڪاڻ ته تنهنجو فيصلو درست ئي سهي پر ان جي مرضيءَ جي خلاف هو ۽ بلوچ روايتن ۾ ان ڳالهه کي خراب سمجهيو وڃي ٿو.

"تون سمجهين ٿو ته تنهنجو اهو مشورو درست هو؟" مون ناراض ٿيڻ جي انداز ۾ چيو.

"آپي درست مشورو نه ڏئي سگهان ها ته توکان ضرور پُڇان ها پر مون کي پنهنجي ڳالهه تي پورو ويساه هو ته منهنجو مشورو اجايو نه ويندو. پنهون مون کي چيو مون کي بلوچ روايتن ۾ ڪمزورين جو احساس آهي. هن واضح طور تي چيو ته پهرين مان پاڻ خيال ڪندو هئس ته پراڻين روايتن سان بيهي مقابلو ڪجي پر پوءِ مون ڏٺو ته هتي

تہ هر ٻيو ماڻهو پراڻين روايتن ۾ ساه کڻي رهيو آهي. هن چيو تہ جديد دور جو بلوچ قديم روايتن ۾ زنده آهي، ان جو وڏو سبب عام بلوچ غربت جي لڪير کان ٻہ هيٺ واري زندگي گذاري رهيو آهي. دراصل غربت ئي سمورن بيمارين جي پاڙ آهي. عام ماڻهو تہ غربت جي هٿان اڳ ئي ذلت واري زندگي گذاري رهيو آهي، ان کي جاهل ۽ ڪنور چئي وڌيڪ ذليل ڪجي. مان پنهنجي زمين جي ماڻهو سان پيار ڪيان ٿو. ان تي مان ڪيئن ٿو ملامت ڪري سگهان. پوءِ کڻي چو نہ هو جهالت وارو رويو رکي.

"هائو! مان ٻہ ائين ٿي خيال ڪيان. پر اها تہ دشمني چئبي جو ان جي ڪمزورين تي پردو رکجي. محض ان ڪري تہ منهنجي زمين يا قوم جا آهن." مون پنهون کي وراڻيو.

"آپي تون پنهنجي دل کي مطمئن رک. مون وٽ اهڙي ڳالهہ چوڻ جو پورو سبب آهي." پنهون چيو.

"چگو ٻڌاءِ" مون هن کي چيو.

مون سمجهيو هو تہ هن سوال تي هن کي ڪجهہ حيرت ۽ مونجهارو ٿيندو پر هن جي چهري تي عجيب شفتگي ظاهر ٿي ۽ هي چوڻ لڳو:

"آپي، مان توسان انسان جي قدر قيمت جي باري ۾ ڳالهايان تہ ان جا تو وٽ ڪهڙا دليل هوندا؟"

فَري پنهنجي ياءِ جي غير معمولي ڳالهين کي بيان ٿي ڪيو. هوءَ ياءِ کي ياد ڪري ڏکاري ٿي وئي. هن لاءِ وڌيڪ ڳالهائڻ ڏکيو ٿي پيو هو ڏک جي ڪيفيت جي ڪري هن جو آواز پرجي ٿي آيو.

اسين هميشہ شاندار گفتگو ڪندا هئاسين. فَري پاڻ کي سنياليو ڳالهائڻ شروع ڪيو.

"مون کيس چيو اهو ٻہ ڪو سوال آهي. انسان جي قدر ۽ قيمت کي ماپڻ جو پئمانو تہ هر ڪنهن وٽ مختلف ٿئي ٿو.

"مان توکان ٻڌڻ چاهيان ٿو؟" پنهون چوڻ لڳو.

"انسان، چاڪاڻ تہ رفتار وقت، پسند ۽ ناپسند جي دائري ۾ رهي ٿو ان ڪري ان جي سوچ ٻہ تبديل ٿيندي رهي ٿي ۽ هي ان جو قيدي ٿيندو پيو وڃي.

ها! ائين ضرور آهي تہ انسان پنهنجو پاڻ سان جيڪو ڪجهہ ڪري رهيو آهي، ان سان ان جو ڪارج ڪنهن مشين جيترو ٿيندو پيو وڃي. اهو انسان جو وڏو المیو آهي، ان سان هي اڪيلو ٿيندو پنهنجو قدر متائيندو پيو وڃي، هي باقي مخلوق سان چا ڪري رهيو آهي، ان جو اندازو ان جي وڌڻ جي رفتار مان لڳائي سگهين ٿو. هي پنهنجي فطري اهميت کان محروم ٿيندو پيو وڃي.

گلن، ٻوٽن، وڻن ۽ شاندار ندين ۽ جهرڻن جي ٻيٽ ۾ انساني سوچ پنهنجي ئي ڦهلايل گندگيءَ کان متاثر ٿي رهي آهي. هر طرف لوهہ ۽ ڪنڪريٽ جو جهنگ کڙو ٿيندو پيو وڃي. انسان جي ڪاٽي جي شروعات ان جي جنم کان نہ، پر شروع ٿئي ٿي ان جي ڪلچر، رهٽي ڪهٽي جي معيارن ۽ مروج قدرن کان. انسان کي زمين تي جيڪو ڪجهہ سيکاريو وڃي ٿو اهو ئي ان جو سرمايو هوندو آهي. هزارين انسانن جو هر ڏينهن موت ٿئي ٿو ۽ هر ڏينهن ڪيترن انسانن جو جنم ٿئي ٿو. ڪنهن وٽ بہ ان جو ڪو درست حساب ڪونهي، مون کي حساب ناهن ايندا، ورنہ مان توکي حساب لڳائي ٻڌايان ها شايد اهو بہ مناسب نہ آهي جو مون کي انسان جي تاريخ ۽ ارتقا جو پورو علم ناهي، پر مان اها ڳالهہ ڄاڻان ٿي تہ زمين ئي انسان جو آفاقي درجو مقرر ڪري ٿي.

"آپي! توهان جي ڳالهہ درست آهي پر نفسيات، انساني قدر، منطق جا اصول ۽ انهن جون حقيقتون ڄاڻڻ لاءِ انسان کي حقيقت پسند ٿيڻو پوندو. انسان جي سماجي حيثيت کي سمجهڻ لاءِ رياست جي مروج قانونن کي بہ تہ سمجهڻ جي ضرورت آهي." پنهون ڳالهائيندي چيو.

آپي، مون کي ٻڌاءِ تہ بلوچي ادب ۾ جديد شاعري ۽ پاڪستان جي اسڪولن ۾ هر صبح ڳايو ويندڙ ترانو جنهن ۾ استقلال، غيرت، محبت، سخاوت، مهمان نوازي، قول، اقرار، قوم، ملڪ، عزم، قوت اخوت ۽ مرڪز تي يقين جهڙا پاڻ روز دهرايا وڃن ٿا. ان سان ماڻهن جي زندگيءَ ۾ ڪهڙو بدلاءُ آيو؟ پر منهنجو سوال هي آهي تہ اهڙن ئي بيڪار خيالن ۾ هن قوم کي جڪڑي رکڻ جو خيال دراصل رياست

ڏانهن ماڻهو جي غلامانه طرز زندگي کي قائم رکڻ آهي ۽ هر روز ساڳيا سبق دهرائڻ جي باوجود هن فرسوده سماج ۾ انهن جي کا هڪ ڳالهه به نظر کانه ٿي اچي. ڪجهه به ڪونهي جنهن جو ذڪر اسين قومي تراني ۾ ٻڌون ٿا. انسان جون راهون ته بند ڪيون پيون وڃن.

"چگو! تون پاڻ ان سوال جي تشريح ڪر." مون کيس چيو.

"آپي!؟ توکي ياد آهي ته مان توسان اڪثر پنهنجي سائنس جي استادن جي باري ۾ ذڪر ڪندو آهيان." پنهون ان ڳالهه جو جواب ڪجهه ان انداز ۾ ڏيڻ لڳو جيڪي پنهنجي سبجيڪٽ ۾ مهارت رکڻ جي باوجود ارتقا جي اصولن کي سائنسي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي بجاءِ معلوم ۽ نامعلوم جي وچ ۾ رهن ٿا. جيتوڻيڪ هنن کي سائنس جي علم تي پروسو آهي پر تڏهن به هو ان جو اظهار ڪليل طرح سان ناهن ڪري سگهندا. ڪڏهن بي ربط ڳالهيون ڪندا آهن ۽ ڪڏهن ته غير واضح.

ڪيترا ڊاڪٽر معائني ڪرڻ ۽ علاج ٻڌائڻ کان پوءِ پنهنجن سرگوشين ۾ پنهنجي اهليت ۽ قابليت تي شڪ ڪندا آهن. دعائون پيا دهرائيندا آهن. اسين ڪنهن نه ڪنهن طرح عقيدي جي معاملي ۾ ڏاڍا حساس ٿيون ٿا. اهو ئي احساس دراصل نسل در نسل منتقل ٿيندو رهي ٿو. دنيا ۾ تمام ٿورا انسان هوندا آهن جيڪي ڪجهه طئي ڪري سگهندا آهن ۽ ان تي بيهندا آهن. هي ڪائنات ۽ ان جو علم هڪڙي قسم جي ڳجهارت جيان آهي. ڪڏهن ڪڏهن ته پوري حياتي ان کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ وارن کي ڪجهه به حاصل نه ٿيندو آهي پر نهايت معمولي قسم جا ماڻهو اهي شيون ڏسنداءِ سمجهندا آهن. مون اها ڳالهه عام انسانن کان سمجهي جيڪي مون سان گڏيا، پراڻين ڪٽارا بسن جي سفر دوران، پهاڙن ۾ تومن[1] کوڙي ويڙل معمولي ساڌن انسانن کان جن کي ڪڏهن انسان سمجهيو ئي نه ويو آهي،سڄ پڄ بهترين خيال جيڪي اڳي ڪڏهن منهنجي دماغ ۾ نه آيا، مون کي انهن کان ملیا جيڪي بلڪل سادا ۽ واضح هئا. هڪ پيري زرغون پهاڙ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ويڙل هڪ سگهڙ سان منهنجي اهڙي گفتگو ٿي، جنهن

---

[1] خيمي جو قسم

مون کي سادي ۽ معنيٰ سان پرپور، انسان جي قدر و قيمت جي تشريح ڪري ٻڌائي.

"تو ڪڏهن غور ڪيو آهي ته تنهنجو وجود خواب نہ پر هڪ حقيقت آهي، توکي ان جو ادراڪ آهي؟" هن جو سوال عجيب هو.

"مون کي ان جي گهٽي خبر ڪانهي." مون کيس چيو. مان ائين چئي هن جي پر ۾ ويهي رهيس. هن چيو تو ڪڏهن ائين محسوس ڪيو آهي ته جنهن زمين تي تون هينئر ويٺو آهين، تنهنجي روحاني ۽ جسماني حرارت جو ذريعو آهي، ۽ تنهنجي حقيقي زندگي اها آهي"

مون حيرت مان چيو ، "ائين ڪڏهن به ناهي سوچيو." ۽ تو ڪڏهن ائين به ناهي سوچيو ته آسمان جي بلندي ۽ پکين جي آواز جي موسيقي تنهنجي حقيقي زبان ۽ طئي ٿيل ڏهانت آهي، تون انهن جي روپ مان هڪ آهين." هُن چيو.

هن ڳالهه کي سمجهه ته سج جا ڪرڻا زمين جي روح کي گرمائن ٿا ۽ زمين انسان جي روح کي حرارت ڏئي ٿي، انسان رڳو گوشت پوست جو جسم ناهي، هي اهڙي حقيقت آهي جنهن جي اهميت ان جي فنا ۾ پوشيده آهي، فنا جو مفاصلو ائين آهي جو ان کي پنڌ ڪري پورو ڪري نہ ٿو سگهجي، هي هنڌ زمين سان جڙڻ ۽ ان سان پيار ڪرڻ سان حاصل ٿئي ٿو.

خيال توکي ڊوڙڻ تي مجبور ڪندا آهن، زمين توکي سانت ڏئي ٿي، آسمان جا بادل ۽ پوءِ بارش تنهنجي رڳن جي خون کي رواني ڏئي ٿي ۽ پکين جي موسيقي تنهنجي سمجهه ڏاهپ ۽ مروت جا در کولي ٿي، توکي خبر آهي ته پهاڙ صبح جو ڪيئن جاڳندا آهن، هي ڳائيندا آهن، رقص ڪندا آهن، سمورا خوف ۽ خطري کان آزاد هوائن ۾ اڏرندا آهن، هنن ئي مون کي اڏرڻ سيکاريو، اُپرڙ ۽ اُلهڻ جي معنيٰ سيکاري.

"ها! مون کي ياد ٿو اچي هن وجود جي ڳالهه پئي ڪئي." پنهون وراڻيو.

"ها! هي هڪ قسم جي صداقت آهي جنهن کي ڪير پروڙڻ جي ڪوشش ئي ڪونہ ٿو ڪري" هُن پهاڙي سُگهڙ مون ڏانهن ڏسندي وراڻيو.

"مان ڏسان ٿو ته ڪيترا ماڻهو انساني وجود کي گناه سان تشبيهه ڏين ٿا." هن مون ڏانهن نهاريندي چيو.

"ڪيترا ان کي زمين تي بار سمجهن ٿا، جي حساب لڳائيندين تہ گهٽ ۾ گهٽ ڪوبہ هن کي حقيقت مڃڻ لاءِ تيار ئي ناهي. هي ڄڻ فنا ٿي ويندڙ وجود ۽ خواب کان اڳتي ڪجهہ بہ ناهي. هي ڪنهن اهڙي سُگهڑ جي ڀالهہ ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ناهن جنهن زندگيءَ کي ۽ ان جي وجود جي اهميت کي ڪنهن ممبر جي واعظ کان ناهي سکيو هي اهڙي انسان کي ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ناهن جنهن جي سماجي درجہ بندي ۾ ڪا حيثيت ناهي. شايد ان ڪري مذهبي دعويدار پنهنجي سماجي رتبي ۽ حيثيت ڪري ماڻهن سان جيئن چاهن تيئن ڪن ۽ پنهنجن خيالن کي خدائي ڪتابن سان پيٽي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا جن جي ڪا اهميت ئي ڪانهي. خدا مون کي هنن کان محفوظ رکي. مان پنهنجي موسيقي سان ڳايو ويندڙ شخص آهيان. مون کي چيو ويندو آهي تہ اهڙي ترتيب واري زندگي گذار جيڪا هي سيني ماڻهن لاءِ طئي ڪن ٿا، ائين نہ ڪرڻ تي مون مٿان بهتان هڻن ٿا.

منهنجا دوستا! زندگي فقط هڪ لڪير تي هلڻ جو نالو نہ آهي ۽ نہ وري ڏهانت ۽ نہ وري طئي ٿيل ترتيب جو نتيجو آهي. مون زمين سان پيار ڪيو آهي ۽ ان جي حرارت مان پرايو آهي. پهرين تہ مون اهو سکيو تہ حياتي اهم آهي. اسان مان جڏهن ڪو چگو۽ نياءُ وارو ڪم ڪري ٿو تہ حياتي ڪيڏي سٽي لڳي ٿي.

هن وڏيڪ چيو تہ "مان دنيا لاءِ نہ خلقيو ويو آهيان ۽ نہ دنيا رڳو منهنجي خاطر آهي. مان ۽ تون پوري ڪائنات جو پاڇو آهيون. ان جي حقيقت جي ڪنهن کي ڪا خبر ڪانهي. سمورا انسان ۽ مذهب نامعلوم جي پويان ڊوڙي رهيا آهن. هڪ ٻئي جي پويان مندر ۽ مسجد تعمير ڪندا نامعلوم جو درس ڏيندا وڃن ٿا.

مذهب، انسان جي نفي آهي خدا جي تشريح لاءِ پيار ۽ عشق ٿو گهرجي.

مان وري ورجايان ٿو ۽ پنهنجي گفتگو هتي ختم ڪيان ٿو تہ زمين ڪان مٿي جو ڪجهہ آهي، اها مجيل ڏهانت آهي جڏهن تہ زمين جي حرارت اسان کي مروت ۽ ٻاجهہ پريو ناهي ٿي ۽ عزت پري زندگي جي معنيٰ سيکاري ٿي، زمين جي حرارت اسان جي اندر پوشيده ڪيترين ئي حقيقتن کي نروار ڪري ٿي. هي شيون رڳو انسان اندر

ئي ناهن پر پوري ڪائنات ۾ آهن. ندين ۽ پهاڙن جي آبشار جو پاڻي جڏهن وهي هلي ٿو تہ ڪيترن پوشيده رازن مٿان پردو هٽائيندو وڃي ٿو. اهو تعلق ڪنهن طئي ٿيل ذهانت جو نتيجو نہ آهي." سگهڙ ايترو ڳالهائي اُٿي بيٺو ۽ پهاڙن جي پيچرن ۾ گم ٿي ويو. پنهون پنهنجي گفتگو ختم ڪئي.

"هو مون کان گهڻو بهتر آهي." فَري، مختصر خاموشيءَ کان پوءِ چيو. "مان اڪثر هن جي خيالن لاءِ منتظر رهندي هئس جيڪي گهڻو ڪري خودپسنديءَ کان هٿي ڪري نهايت عقل ۽ ڏاهپ وارا هوندا هئا. منهنجي تعريف ڪرڻ تي هو شرمائيندي چوندو هو.

"آپي، مان بہ بين وانگر ئي آهيان ۽ بين وانگر ئي سوچيان ٿو."

"هائو پلي پيا ڪٽي ائين چو نہ هجن پر تون فقط پنهنجي ساز ۽ سلوڪ ۾ رهجان." مان هن کي چوندي هيس.

"آپي! ائين ڪيئن ممڪن آهي، مان عام ماڻهن جيان سوچيان ٿو انهن جي اندر جيڪو ڪجهہ آهي منهنجي اندر انهن کان وڌيڪ ڪجهہ بہ ڪونهي مان فقط قدرت جي شين مان اتساه ونان ٿو."

"تون مختلف آهين اهو ئي سچ آهي ۽ تنهنجو مختلف هجڻ ئي تنهنجي وجود ۽ تنهنجي خيالن جي رواني لاءِ ضروري آهي." مون کيس چيو.

"مان انهن مان نہ هوندس تہ منهنجا خيال ڪير ٻڌندو ۽ پوءِ اهي خيال ڪهڙي ڪم جا، انسان کي سمجهڻ لاءِ اهم آهي تہ انهن جهڙو ٿجي يا انهن جو حصو ٿجي." هن اتساه مان وراڙيو.

"اهو عجيب ناهي تہ تون پنهنجن خيالن لاءِ بين جو محتاج ٿين." اها ڳالهہ تسلي جي حد تائين تہ صحيح آهي پر حقيقت ۾ تنهنجي خيالن کي تڏهن ٻڌو ويندو جڏهن تون سيني کان مختلف هجين ۽ پاڻ بابت ڪنهن مونجهاري جو شڪار نہ هجين. اسين جڏهن ڪو فيصلو نہ ڪري سگهندا آهيون تہ بين ڏانهن رجوع ڪندا آهيون." مان هن سان ڳالهائيندي ويس.

"آپي تو ئي تہ سيڪاريو آهي تہ زندگي ۾ اسان جيڪو ڪجهہ سکون ٿا، اهو هڪ ٻئي جو ڏنل آهي. تنهنجي حياتي مون لاءِ ڪنهن

نعمت ۽ برڪت کان گهٽ ڪونهي مان ڪو پيغمبر ناهيان جو هيءَ کان پاڻ کي مختلف رکان. مان هڪ عام انسان آهيان. اسان ڪيترن ڀالهين ۾ هڪ جهڙا آهيون اسان جون هڪجهڙايون ئي اسان جي غمن جو علاج آهن."

پنهون واقع ۾ رواجي انسان ناهي باوجود ان جي جو هو اها ڀالهه مڃڻ لاءِ تيار ئي نه هو.

"ان سُگهڙ جي ڀالهه ۾ هڪ طرح سان جڙ ڳوناڻي ڪهاڻي جيان آهي." مون کيس چيو.

"ها! ائين لڳي ٿو پر آپي هي ڀالهه ڪنهن کي متاثر ڪرڻ ۽ ڪنهن کي فتح ڪرڻ جي خيال کان ته ڪانهي." پنهون وراڻيو.

"انسان جي هستي ۽ ان جو وجود ۽ هزارين اهڙي قسم جون ڀالهيون سچ پچ زندگيءَ لاءِ نهايت ئي اهم آهن." پنهون وراڻيو.

"سرمائيدارانه ترقي ته انسان کي لاتعداد خواهشن ۾ جڪڙي رکيو آهي." مون کيس چيو.

"انسان کي ڪيئن ٿو جانچي سگهجي. اهڙو ته ڪو به اوزار ڪونهي. ۽ انسان جي تور تڪ ڪرڻ سان به ته حقيقتون سامهون نه ٿيون اچن. جن کي اسين مقدس سمجهون ٿا. سياڻي اهي ڪجهه ٻي حقيقت طور سامهون اچن ٿيون. دراصل انسان جي خواهشن کي قابو ۾ آڻڻ جي ضرورت آهي. قدرت انسان کي ساڻن طريقن سان هلائڻ چاهي ٿي جڏهن ته سرمائيدارانه ترقي ان کي هڪ بازاري ۽ بيهوده شيطان جو روپ ڏيڻ چاهي ٿي. مون کيس چيو.

"آپي! تون چاٽين ٿي ته عام طور انسان ناخوش ۽ رنجيده حالت ۾ رهي ٿو." پنهون ڀالهائڻ لڳو هي پنهنجي ڪردار ۽ وجود جي ڳڻتي نه ڪري سگهيو آهي. جنهن جو ذڪر ان پهاڙي سُگهڙ ڪيو؟ پنهون جو جواب بيچين ڪندڙ هو.

"انسان جي ذهني حالت سندس وس ۾ ناهي. ان ڪري شايد پنهنجي ڳڻتي ڪري ناهي سگهيو." مون کيس چيو.

"انسان پنهنجي زندگيءَ جا بهترين لمحا دولت کي ميڙڻ ۽ ماڻهن تي راج ڪرڻ جي چڪر ۾ وڃائي ٿو پنهون ڀالهائڻ لڳو ان جي باوجود

ڪيتريون خواهشون اڌوريون رهجي ويون ٿيون. حرص، ان جي سک ۽ چين کي تباه ڪري ٿو هن وقت کي اهڙي رفتار ڏئي ڇڏي آهي جيڪو ڪنهن جي قابو ۾ ئي نه ٿو اچي. هن پنهنجو پاڻ کي بچائڻ لاءِ هزارين ٻين حياتين کي داءُ تي لڳائي ڇڏيو آهي ۽ ڪيترن ئي ڇهرن جي مسڪراهٽ کسي رکي آهي. تڏهن مون کي پهاڙي سُگهڙ جي هي ڳالهه درست لڳي ٿي ته. انڪار سان سراسر انسان پنهنجي سمي ۾ هلڻ کي ترجيح ڏيندو ۽ پنهنجي ذهانت کي خواهشن مٿان قربان نه ڪندو."

"توکي هاڻي ننڍ ٿي اچي ويجي سمهي رهه." مان هن کي ويندي ڏسي رهي هيس. مون سمهڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. رکي رکي هن جا سوال ۽ جواب. منهنجي ننڍ کي اڏائي ٿي ويا.

*

(24)

فَري ياءُ لاءِ سخت پريشان هجڻ جي باوجود ڪوئٽا پريس ڪلب ٻاهران گُم ٿيل ماڻهن واسطي لڳايل احتجاجي ڪئمپ ۾ هر روز شامل ٿئي ٿي. هو پنهنجي ياءُ جي بازيابيءَ جا خواب ڪٽي اچي ٿي پر جڏهن ڪئمپ تي باقي پينرن ۽ پائرن کي پنهنجن پيارن لاءِ مشڪل ۽ اذيت ۾ ڏسي ٿي تہ هن کي پنهنجو ڏک وسري وڃي ٿو ۽ هو جوش مان پرجي وڃي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن انسان پنهنجي خيالن ۽ آدرشن جي حاصلات لاءِ چٽلنج قبول ڪري ٿو. ۽ هڪ ڪمزور انسان ڪيڏو نہ حوصلي ۽ همت وارو ٿي پوي ٿو.

ڪنهن آدرشي انسان لاءِ هي هڪ محاذ آهي. جنهن لاءِ قدرت ۽ حالتن ان جي چونڊ ڪئي آهي. جدا جدا ماڻهو پنهنجي پنهنجي شور ۽ خاموشي ۾ زنده رهن ٿا. فري تہ انهن عورتن مان آهي جيڪا ٻانهون ٻڌهيري برسات جو آڏرياءُ ڪري ٿي. ڪڏهن تہ فَري پورو پورو ڏينهن ڪرسي کي ٽيڪ ڏئي پنهنجي منهن پنهنجي بيقرار دل سان انهن انديشن تي سوچيندي رهي ٿي جيڪي لاڳيتو هن جي خيالن کي انهن حقيقتن متعلق آگاه ڪندا ٿي ويا جيڪي هن مٿان اڳ ۾ راز وانگر هئا. فري پنهنجن خيالن جي اڏام کي آزاد ڇڏي ڏنو آهي اهو ڏسڻ لاءِ تہ انسان جي ساز سلوڪ جو تڏهن ڇا ٿو ٿئي جڏهن انسان بيقرار ٿئي ٿو.

چئن ورهين جو ٻار ڪلي ٿو. روئي ٿو ۽ پنهنجي ضرورت جي خوراڪ کائي سمهي رهي ٿو. هو ڪنهن خاص طرح جي زندگيءَ کان اڻ واقف ٿئي ٿو. هن جون اکيون حيرت سان سيپ ڪجهہ ڏسن ٿيون. ان لاءِ نہ تہ اهي قدرت ۽ انسان جي ڪيڏي شاندار تخليق آهن پر ان لاءِ تہ انهن کي پنهنجي روز مره جي زندگي جي تجربي ۾ آڻي. هو

پنهنجو وقت تخليق جي عمل ۾ اهميت تي سوچيندو رهي ٿو. ائين نہ جيئن وڏس ورٺ سوچيندو هو يا ائين نہ جيئن بلاسڪي[1] سوچيندي هئي. پر هو ائين سوچيندو آهي تہ انهن مان ڪنهن کي پنهنجي وس ۾ آڻي سگهي، تنهن کان پوءِ هو ائين هليو ۾ پنهنجي پيرن هيٺان زمين کي لتاڙيندو ، پنهنجي قد کي بلند ڪندو . نفرت واري هلت هلندو ۾ فتح ڪرڻ جي جنون ۾ مبتلا ٿيندو ، ڊيڄاريندو سپ ڪجهہ تباه ڪندو ماريندو ۾ مرندو ويجي ٿو.

فَري هاڻ بلڪل الڳ سوچي رهي آهي، هن کي اها ڳالهہ سوچيندي چرڪ نڪري ويا تہ هر ماڻهو پنهنجي انت کان واقف آهي پر ان جي باوجود هو هڪ ٻاجهہ پريو ۾ رحم دل رکندڙ انسان ٿيڻ پسند نہ ٿو ڪري. هن کي اهڙي خوف جو انتظار رهي ٿو تہ ڪنهن وقت بہ اچي ڪو هن جو خون ڪري ان کان اڳ هي ٻئي کي ماري پاڻ کي محفوظ ڪري. هن لاءِ ضروري آهي تہ پنهنجن اکين ۾ نفرت جمع ڪري اهڙو فيصلو هي ٻين جي نفرت آميز ڳالهين کي ٻڌڻ کان پوءِ ڪري ٿو. جيڪي هن کي اسڪول جي تدريسي ڪتابن کان ويندي سماج جي حاڪماڻي طرز واري زندگي مان حاصل ٿيو آهي. هاڻ اها ئي هن جي سچاڻپ آهي. هي پنهنجي ضمير جو آواز ٻڌڻ چڏي ڏئي ٿو هي جي ائين نہ ڪري تہ ڪيئن زنده رهي سگهندو.

"گهٽ ۾ گهٽ اسان سپ جي گهٽائي ائين ئي سوچي ٿي ۾ ڪري بہ ٿي." فَري پنهنجو پاڻ سان ڳالهائيندي ٿي وئي.

اکين ئي اکين ۾ ڪنهن خوف ۾ ڪنهن گهڙي جو انتظار هن کي بي چين ڪري رهيو هو هن کي دنيا جا ماڻهو جڻ مارڻ لاءِ اچي رهيا آهن، چاڪاڻ تہ اهي هن کان هن جي خيالن ۾ هن جي نسل کان نفرت ڪن ٿا، هن کي مارڻ سان هو پنهنجو هڪ دشمن گهٽائڻ چاهن ٿا.

"نہ! مون کي ڪير بہ ماري نہ ٿو سگهي." فري، دل جي ڪشادگي ۾ مضبوطي مان اوچتو رڙ ڪري چيو. هن جو بي خوديءَ مان ائين چوڻ

---

[1] بلاسڪي، روسي رائيٽر ، بارش جي موسم ۾ پاڻ سان گڏ سفر ۾ هميشہ گلن جا ٻج کڻي هلندي هئي ۾ رستن کان گذرندي زمين تي اڇلينديِ ويندي هئي، هو چوندي هئي تہ بارش جي موسم آهي، مون کان اڳ جن ماڻهن گل پوکيا انهن جو مان قرض چُڪايان ٿي.

واجب هو. شايد هي خيالن جي سخت ڪشمڪش جو شڪار ٿي وئي هئي. هن پاڻ کي خيالن جي قيد مان آزاد ڪرڻ ٿي چاهيو. فَري پاڻ سان ڳالهائڻ ۽ اجائي قسم جي خيالن ۽ موت جي سلسلن ۽ سببن تي سوچي ٽڪجي پئي هئي. هن هاڻ پنهون سان ڳالهائڻ شروع ڪيو جيڪو ڪنهن دوست وانگر جڏ هن جي پر ۾ ويهي هن جي هٿن کي پنهنجن هٿن ۾ وٺي سڪون ۾ رهڻ لاءِ چئي رهيو آهي.

فَري ايجان تائين ڪرسي تي سڏي ٿِي ويني آهي. هن کي پنهنجي ياءَ جي خبر ناهي ته ڪٽي آهي. پر هن کي اعتبار آهي ته هو ڪٽي ڪنهن محاذ تي وڙهي رهيو آهي.

مون کي خبر آهي ته ننڊ نه ڪرڻ جي ڪري تنهنجون اکيون سُڄيل هونديون ۽ ڪيترن ڏينهن جا ڪپڑا به ميرا ٿي ويا هوندا بلڪ بدبودار ٿي ويا هوندا ۽ بخار جهڙو گرم جسم ڪيترن ڏينهن کان پاڻي نه ڏسڻ ڪري ڪاري متي سان پرجي ويو هوندو. تنهنجا سنهين آڱرين وارا هٿ، بار بار ٽُنهنجي اکين ڏانهن وڌندا هوندا، ڳوڙها اگهڙ لاءِ نه پر چهرن جي زخمن کي جانچڻ لاءِ، پوءِ هو وري وري ائين ڪندا هوندا. تون بنا ڪنهن ڳالهائڻ جي مون ڏانهن منهن ڪري مون کي ياد ڪندو هوندين، پنهنجن دوستن ۽ يونيورسٽيءَ جي آڳنڊ کي ياد ڪندو هوندين جتي ٽُنهنجا دوست تنهنجي ديرسان اچڻ تي توسان جهيڙيندا هوندا، ٽُنهنجا دوست ڪلاسن ۽ ڪتابن اندر دنيا جي سڀ ڏانهن ڊوڙندي ڊوڙندي ٽڪي ٽُنني لانِ تي پاڻ کي اچي اچليندا ته تون انهن مان ڪنهن هڪ کي ائين چوندين ته "خيال رک متان ڪو ڏڪ نه لڳئي."

فَري پنهنجي دل جي غبار کان بي اختيار اهو ڪجهه سوچيندي ٿي وئي، جيڪو هن پنهون لاءِ محسوس ٿي ڪيو. جيئن هن ان کي ڏٺو هو. هيءَ پنهنجي ياءُ جي هر پهلوءَ تي سوچي رهي آهي، ان جي خوبصورت ڳالهين کان ويندي ان جي بي حد حسين سياڻ تائين.

ان کان پوءِ هو بنا ڪنهن سوچڻ جي ڪرسيءَ تان اٿي گهر وئي، گهر جي ڪمري مان فَري جي سڏڪن جا آواز ٿي آيا.

*

(25)

"پنهون بابت فَري جيڪي ڳالهيون ڪيون آهن، اهي ايان بہ محدود آهن." خديجہ، طلعت، رتنا ۽ باران سان ڳالهائيندي چيو.

پنهون پنهنجو پاڻ کي مزاحمت لاءِ تيار ڪري رهيو هو هن متعلق اها ڳالهہ يقين سان چئي سگهجي ٿي تہ هو آدرشن واري زندگي گذاڻ جو قائل هو.

"ها! ائين آهي." طلعت وراڻيو.

هن کي بلوچستان جي حقن جو فڪر هو ان ڪري ئي عمر ۽ خيالن جي ٿوري فرق باوجود هن جو حلقہ احباب وڏندو ٿي ويو، هي پنهنجي آدرشن آڏار نوجوانن کي پاڻ سان جوڙڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو هو. توکي ياد آهي هن جا دوست هن جي گمشدگيءَ کان پوءِ هن کي ياد ڪندي ڪيئن ٿي رنا.

"ها! تون صحيح ٿو چوين." طلعت وراڻيو. حقيقت هيءَ آهي تہ پنهون پنهنجي خيالن ۽ آدرشن ۾ پڪو ۽ پختو ماڻهو ثابت ٿيو هو. باران تصديق ڪندي چيو هو ڪجهہ اهڙو ڪري رهيو هو جيڪو عام طور ٻيو ڪير بہ نہ ڪري سگهندو آهي. هو خاموش ۽ شرميلو ضرور هو پر هي پنهنجي اندر جي حقيقت کي ڏيان ڏئي ٻڌي رهيو هو. اهو ڏيان جو عمل ئي هو جنهن هن کي ان اهم ڪم لاءِ تيار ٿي ڪيو. باران چئي رهيو هو تہ هن قديم ادب ۽ فلسفي کي پنهنجي شروعاتي عمر ۾ ئي پڙهڻ شروع ڪيو ۽ درجي بدرجي ان کي پنهنجي ذاتي زندگي سان گڏ ڪٽي هلڻ لڳو عالمي تاريخ مان هن هڪ ڳالهہ ضرور سکي هوندي تہ انساني اتهاس جنون، طبقاتي ٽڪراءُ ۽ استحصال کان سواءِ ڪجهہ بہ ناهي. سيني انسانن جي جسم جو رت سرخ هجڻ جي

باوجود هڪڙي جو خون ڪرڻ واري ڳالهه هن سمجهي ورتي هئي.

"اهو سچ آهي." رتنا پنهنجي راءِ ڏيندي چيو. پر مون کي ائين به محسوس ٿيندو آهي ته بلوچستان جا ڪجهه اهڙا سوال به آهن جيڪي عام ماڻهو ويندي پنهون جي نظرن کان پڻ غائب آهن، جنهن تي صاف گوئيءَ سان ڳالهايو نه ويو آهي يا انهن کي سمجهڻ جو ادراڪ گهٽو گهرو ڪونهي. جڏهن اسان ڪنهن تاريخي حقيقت تي ڳالهائيندا آهيون ته عام طور مروج سماجي ۽ سياسي اثر جو شڪار ٿي ويندا آهيون. مثلاً بلوچ نيشنلزم جو مقصد جاگيرداري نظام جي بحالي، اشرافيه ۽ مذهب جي پشت پناهي به آهي. توهان کي ائين نه ٿو لڳي ته اهو سوال پوشيده آهي يا نظر انداز ٿي رهيو آهي. مان ائين سمجهان ٿي ته بلوچستان جي سردار جو موقف آزاد خيال بورجوا وارو آهي، جيڪو پاڪستان جي رياست ۽ ان جي جديد صورت ۾ پاڻ کي تلاش ڪرڻ ۽ ان ۾ موجود رهڻ جي لاءِ نيشنلزم کان پُل جو ڪم وٺي ٿو. منهنجو ته هڪ اهو به خيال آهي ته علحدگي پسندن کان به وڌيڪ هڪ وڏو حلقو ملڪ جي جمهوري ڌارا سان جُڙڻ چاهي ٿو. ان جو سبب بلوچستان ۾ پيدا ٿيندڙ مڊل ڪلاس ۽ ان جي نسلي ۽ ثقافتي انفرا اسٽرڪچر آهي.

❊

(26)

خديجہ ۽ ٻين دوستن بلوچستان يونيورسٽي وڃڻ جو فيصلو ڪيو هنن ڏٺو چاهيو ٿي ته بلوچستان جو نوجوان ڪيئن ٿو سوچي، ميران بخش بہ هنن سان گڏ آهي، توڪلي، يونيورسٽي جي ٽيچرس سان بہ ملاقات ارينج ڪري ورتي آهي.

هي جڏهن يونيورسٽي پهتا ته ڪاريڊور شاگردن جي قدمن ۽ ٽهڪن جي آواز سان گونجي رهيو هو يونيورسٽي جا شاگرد وئيڪيشن کان پوءِ واپس اچي ويا آهن. مختلف شبيهن ۽ رنگن وارا نوجوان جن جون عمريون 22 کان 25 سالن جي لڳ ڀڳ آهن، هنن جي سامهون پکين جي ولرن جيان بيخود آيا ۽ گذري ٿي ويا. هنن مان ته ڪيترا نوجوان ملڪ ۽ قوم جي خدمت جا خواب ڏسندا هوندا ته ڪن پنهنجون حياتيون بہ وڃايون هونديون.

هي ملڪ جو اهو ڪلاس آهي جيڪو تيز ۽ تلخي وارو بحث ڪري ٿو ڳالهہ ڳالهہ تي وڙهڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ٿو. هي پنهنجي پيدائش کان ڏک سک نفعو نقصان هار جيت گڏ ڪٽي هلي ٿو. هي خواب بہ تمام گهٽا ڏسڻ جو عادي آهي، سڀي نوڪري جا خواب، پنهنجي ذاتي گهر جا خواب، گهٽي آسودي ٽيڻ جا خواب، يورپ وڃڻ جا خواب، قسمت سات ڏنو ته ٻين کان پنهنجين محرومين کي چڪائڻ جا خواب، ڪڏهن ته پوري پوري رات جاڳي خوابن پويان ڊوڙندڙ هي نوجوان تلوار جي ڌار تي هلڻ لاءِ بہ تيار ٿي وڃي ٿو. پر وري جڏهن اوچتو ڪي خواب ٽٽي پورا ٿين ٿا. ته هي ائين چئي اٿي بيهي ٿو ته:

"چا ٿي پيو اجان ته زندگي پئي آهي."

در اصل زندگي آهي بہ ائين، جيڪي حقيقتون سمجهي نہ ٿيون

سگهجن تن کي سمجهڻ ۾ جلدي کهڙي ۽ اهڙي مصنوعي فکر جي ضرورت کهڙي جنهن کي ڏسڻ لاءِ اکيون عادي ئي ناهن. حاصل جو غم بيحد مشڪل ٿئي ٿو.

خديجہ ۽ ساٿين پوري ڪاريڊور جو چڪر لڳايو هنن انهن قدمن کي سلام ڪيو جيڪي هن ڪاريڊور کان ڪڏهن گذريا جن کي هاڻ شايد ڪير به ياد ڪرڻ وارو نہ هجي. سج جي روشني جا ڪرڻا ڪاريڊور جي ڪنارن سان لڳل جارين مان اندر آيا ٿي ۽ فرش تي عجيب قسم جو طلسم ٿي پيدا ڪيائون. فرش ڪيترن ئي مسافر شاگردن جي قدمن ڪري گسجي ويو هو ۽ ڪٿي ڪٿي ته ان جي اندر جون ننڍڙيون ننڍيريون پٽريون ظاهر هيون. خديجہ بيحد ڏيان سان ديوارن کي ڪن ڏئي ٻڌڻ جي ڪوشش ڪري ٿي جن منجهان آزاديءَ ۽ انقلاب جا نعرا آيا ٿي ۽ وري ڪنهن اجنبي مسافر جيان گم ٿي ويا ٿي. هن کي يونيورسٽيءَ جون زخمي ديوارون ڪجهہ ٻيون حيرت ۽ وجهندڙ ۽ اسرارن سان ڀريل ڪهاڻيون ٻڌائڻ چاهن ٿيون ۽ پنهنجن ڏکن ۾ شامل ڪرڻ چاهين ٿيون پر خديجہ اهڙي جرات ساري نہ سگهي. هي شايد نہ ٻڌي سگهي ها اهو سپ جيڪو هنن ديوارن ٻڌو ۽ ڏٺو. خديجہ ڪاريڊور کان ٻاهر نڪري آئي. سامهون لان تي ويٺل ڪجهہ نوجوانن کي سلام ڪندي ويهڻ ۽ گفتگو ڪرڻ جي اجازت گهري.

"توهان ڪهڙي سال جا شاگرد آهيو." خديجہ هنن کان معلوم ڪيو.

"چوٿين سال جا." شاگردن وراڻيو.

"توهان پنهنجو تعارف ڪرائيندؤ؟" خديجہ هنن کي چيو.

"ها! بلڪل مان آهيان بجار هي منهنجي پر ۾ آهي زاهدبلوچ ۽ هن جي پر ۾ ويٺل آهي گهرام."

"توهان جون موڪلون ڪيئن گذريون؟" خديجہ ابتدا ۾ بجار کان سوال ڪيو.

"ڪي خاص نہ." بجار پنهنجن دوستن ڏانهن نهارينديِ وراڻيو.

"چوا! ان جو ڪو خاص سبب؟"

"وئڪيشن جي ڏينهن ۾ اسين بابا جو هٽ ونڊائيندا آهيون" بجار وراڻي ڏني.

"هي ئي ته عُمر آهي توهان جي گهمڻ ڦرڻ جي" خديجه بجار کي چيو.

"اسان سڀ پنهنجن وڌڻن جي مرضيءَ جا پابند آهيون." زاهد بلوچ وراڻيو.

"توهان کي خيال ايندو آهي ته پوري ملڪ جو سفر ڪجي يا ايڊونچرازم ڪجي؟" طلعت هنن کان سوال ڪيو.

"ها! پر اسين ايترا آسودا ناهيون. ائين ممڪن ناهي." بجار وراڻي ڏني.

"بلوچستان ڪيترو گهميا آهيو ۽ ان جي ڪهڙي شيءِ توهان کي متاثر ڪيو؟" رتنا، بجار کان سوال ڪيو.

بجار پنهنجن ڪلهن کي جهنڪيو ۽ ڪجهه ياد ڪندي چيو "مان ته سڀ، پنجگور ۽ اوستہ تائين ويو آهيان، سنڌ بہ ڏٺي آهي، توهان شايد بلوچستان کي ان جي پهاڙن جي صورت ۾ ڏٺو هجي، پر مون هيون بہ ڪيترين شين ڏٺيون آهن، مثلاً بلوچستان جو ماڻهو تڏهن پنهنجو هوش وجائي ويهندو آهي جڏهن ڪيس کو ڏڪارڻ چاهيندو آهي ۽ جيستائين منهنجو اندازو آهي ته هُو جنون جي حد تائين غصي، نفرت ۽ خوني رجحان رکندي هڪ منٽ بہ پنهنجو بدلو چُڪائڻ ۾ دير نہ ڪندو پهاڙن تي رهندڙ ماڻهن جي هڪ ٻي نفسيات بہ ڏٺي ته، اهي ٻئي ڪنهن تي ڀروسو ناهن ڪندا ۽ هميشہ وهم پرستيءَ ۾ مبتلا رهن ٿا ۽ ڪنهن بہ معمولي برادراڻي احساس ۽ سلوڪ جي هنن کي ڪڏهن پرواهہ ئي ناهي رهي، هنن بابت ماڻهن جي راءِ بهتر نہ هجڻ جي باوجود مون هنن ۾ هڪ اهڙي شيءِ ڏٺي آهي جنهن مون کي سچ پچ متاثر ڪيو آهي، بلوچ قول، اقرار، دوستي ۽ دشمني کي چڱي طرح ڄاڻي ٿو مون کي پنهنجو بابا چوندو آهي ته بجار، تون اها ڳالهہ هميشہ ياد رک ته خدا انسان جي دل ۾ بہ شيون وڌيون آهن، هڪ آهي انسان جو قول ۽ اقرار ۽ ٻيو آهي دوست، جنهن کي خدا توڙانهن موڪليو آهي، ته جيئن تون پنهنجي دل کي نرم ڪري سگهين، جيڪا شيءِ تون پاڻ مرادو نہ ٿو ڪري سگهين دوست جي هوندي ڪري سگهين ٿو چاڪاڻ ته دوست ارادن کي مضبوط ڪري ٿو اونداهي ۾ روشني ٿئي ٿو."

"هاڻ توهان ٻڌايو ته ڪهڙين شين کان متاثر ٿيا." بجار زاهد ۽ گهرام ڏانهن نهارينديي چيو.

"بيشڪ مان پورو بلوچستان تہ ناهيان گهميو. پر مون هتي هر طرف جوش ۽ جنون کي ڏٺو آهي." زاهد چيو.

بلوچستان جو ماڻهو هوش وجائي ويهي ٿو. اهو رڳو ڏڪار ڪاوڙ ائين ناهي پر هن پاڻ کي ڪڏهن تلاش ڪرڻ جي به ڪوشش ناهي ڪئي. اهو ڪم به هن سردارن تي ڇڏي ڏنو آهي. جنون جا به قسم ٿين ٿا. مثلاً. فرسوده رواجن جو جنون. اجائي خيالن ۾ رهڻ جو جنون ۽ عجيب قسم جي قبائلي فوقيت جو جنون. منهنجو خيال آهي تہ بلوچستان جي ماڻهن جي گهڻائي ان جنون ۾ مبتلا آهي. مون کي بلوچستان جي ڪنهن به شيءِ متاثر ناهي ڪيو هتي ڇا آهي جنهن کان متاثر ٿجي؟ ٺيڪ آهي پنهنجي زمين سان محبت جو احساس هڻڻ گهرجي پر ادراڪ کان سواءِ اهو جنون هڪ ڏينهن هوا ٿي ويندو." زاهد بلوچ پنهنجي ڳالهہ ختم ڪئي.

"مون بلوچستان جا اهم شهر ڏٺا آهن. بلوچستان جا پهاڙ خوبصورت آهن ۽ بلوچ ماڻهن جي ڪارين اکين جي روشني به مون ڏٺي آهي. مان انهن جي سونهن کان متاثر آهيان." گهرام پنهنجي راءِ ڏيندي چيو. بلوچستان هاڻ جوان ٿي ويو آهي. بلوچ نوجوان جيڪو ڪڏهن سردارن جي ملڪيت هو. هاڻ خودمختيار آهي. توڙي جو هن رياست نوجوانن سان ڪراهت وارو رويو رکيو ان جي باوجود هن پنهنجو پاڻ کي ڏکين حالتن لاءِ تيار ڪيو ۽ مضبوط خيالن سان قوم جي نمائندگي ڪئي آهي. هيءَ اسان سيني لاءِ نهايت فخر جي ڳالهہ آهي.

"پاڪستان جي رياست جو بلوچ نوجوانن سان ڪراهت وارو رويو ڪيئن آهي؟" خديجہ گهرام کان معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

"اهو تمام مشڪل آهي. اسين کي خاص سبب ڄاڻائي نہ ٿا سگهون. پر اسين ائين محسوس ڪيون ٿا."

"اُن مونجهاري مان نڪرڻ گهرجي ۽ رياست جو بلوچ ڏانهن ڪراهت جو سبب به تلاش ڪرڻ گهرجن. توهان ائين سمجهو ٿا؟" رتنا، گهرام ڏانهن ڏسندي چيو.

"ها! اها ڳالهہ سڀ کان مقدم آهي." ڪڏهن ڪڏهن اسين کي فيصلو ڪري نہ سگهندا آهيون. سردارن جو زمانو گذري ويو پر تڏهن به

اسين انهن کي ئي پنهنجن مسئلن جو ذميوار سمجهندا آيا آهيون. سردار خطرناڪ آهي پر ان کان وڌيڪ رياست خطرناڪ آهي. اها ڳالهه اسان چاغي جي سڙڻ کان پوءِ سمجهي. سردار جي اڻارڻي هاڻ معمولي نوعيت جي مسئلن تائين محدود ٿي وئي آهي. بلوچستان جو مقدمو سردارن جي ڪري مُنجهيل ڪونهي پر رياست جي طبقاتي بيهڪ ۽ ان جي بک ڪري آهي. رياست جو مطلب پنجاب آهي." حقيقت ۾ گهرام اهي ڳالهيون ٿي ڪيون جيڪي هن جيئن جو تيئن سمجهيون آهن.

"مان اها ڳالهه سمجهڻ کان قاصر آهيان ته بلوچستان حاڪم بلوچن جي مسئلن جا سنوان سڏا ذميوار ڪيئن ناهن؟ صوبائي حڪومتون ته مقامي بلوچن جون آهن." رتنا، گهرام کان پڇيو.

"مان ڪيترن واقعن جو شاهد آهيان ته سردار محض روايتي ڪلچر جو حصو وڃي رهيو آهي. بلوچستان جا ڪيترا ماڻهو ته ائين به سمجهن ٿا ته هاڻ رياست کي انهن سردارن جي به ضرورت ڪانهي. فوج هاڻ سڀ ڪم ڪرڻ لاءِ تيار آهي. مان توهان کي ٿو ٻڌايان ته هنن پوڙهن سردارن جو هاڻي کڻڻو ڪم رهيو آهي."

سردار پنهنجي قبيلي جي غريب ماڻهن جا فيصلا ڪري ٿو جنهن مان ڪيس ڇڪي آمدني ٿئي ٿي. فيصلي کان پوءِ بلند آواز ۾ دعا پڙهي ٿو. جنهن ۾ انسان لاءِ عذاب جا تفصيل ڄاڻايل هوندا آهن. جنهن ذريعي هو ثابت ڪرڻ چاهيندو آهي ته خدا ئي انسان لاءِ عذاب طئي ڪري ٿو ۽ ڪن ماڻهن کي نجات جو ذريعو ٿاهي ٿو. جنهن جو مطلب اهو هوندو آهي ته سردار ئي توهان جي نجات جو ذريعو آهي. مان توهان کي پنهنجي دوست جو واقعو ٻڌايان ٿو. قبيلي جي ڪجهه ماڻهن منهنجي دوست عزيز احمد تي چوريءَ جو الزام مڙهيو. دراصل ڳالهه اها هئي ته عزيز احمد پنهنجي والد کي ششڪ ڏيڻ کان منع ڪيو هو جيڪو سرداري محصول آهي.

سردار جي ماڻهن کي جڏهن خبر پئي ته عزيز احمد ششڪ جي خلاف ڳالهائيندو ٿو رهي ۽ والد کي به منع ڪيو اٿس ته هنن عزيز احمد مٿان چوريءَ جو الزام مڙهي ڇڏيو. هن جي والد کي چيائون ته باه جي ڇڙ وڻنداسين. باه جي ڇڙ جو مطلب باه جي ٽاڏن مٿان گذرڻ!

عزيز احمد سان جڏهن هن جي والد ذڪر ڪيو تہ هن چيو تہ اهو ڪيئن ممڪن آهي! ان سان سردار جي اثارتي قائم ٿي ويندي. مان تہ ائين نہ ڪندس. پوءِ ڪٽي ڪجهہ بہ ٿي پوي. هن نہ ٿي چاهيو تہ اهڙي رسم جو حصو ٿئي جنهن جو بنياد ئي جهالت ۽ وحشت تي ٻڌل آهي. توهان کي مان ٻڌايان تہ سردارن جا چوڪرا بيڪار، آواره ۽ پهرين درجي جا بدمعاش آهن پر ڪڏهن بہ ڪنهن کان باه جي ساک نہ ورتي وئي آهي. اها باه صرف عام ماڻهو جي ٻارن لاءِ ڏکائي وئي آهي تہ جيئن سردار جي طاقت جو اثر رهي. عام ماڻهو اهڙين تڪليفن کي برداشت ڪرڻ جو عادي ٿي ويو آهي. عزيز احمد جي والد کي خبر هئي تہ هن سان خطرناڪ راند کيڏي پئي وڃي. هن جي دل جي تڪليف ان احساس ڪري وڌندي پئي وڃي تہ جي هي عزيز احمد کي ڪنهن بہ طرح راضي ڪري وٺي. تڏهن بہ ميڙ ۾ گهٽائي سردار جي ماڻهن جي هوندي. جيڪي ڪنهن بہ ريت عزيز احمد کي سزا ڏيارڻ چاهيندا. چاڪاڻ تہ عزيز احمد سردار جي خاص آمدني يعني ششڪ ڏيڻ جي مخالفت ڪئي آهي. افسوس تہ هيءَ روايت ايجان بہ جاري آهي پر جيئن مون چيو تہ سردار کي اهڙي نندڙي ڪم جي اجازت مليل آهي تہ هو پنهنجن ماڻهن سان ائين ڪري سگهي ٿو مون سان جڏهن عزيز احمد ذڪر ڪيو تہ. اسين مقامي انتظاميہ سان ملياسين جنهن سنئون سڌو اسان کي چيو تہ جي توهان بيڏوهي آهيو تہ ان فيصلي کي قبول ڪيو.

اسان چيو تہ سردار کي ئي فيصلو ڪرڻو آهي تہ پوءِ توهان هي ادارا چو کوليو وينا آهيو؟ توهان اسان کي ۽ انهي ڏر کي تفتيش ۾ شامل ڪيو جنهن جي چوري ٿي آهي. هن چيو تہ هتي اسان کان وڌيڪ سردار طاقتور آهي. هن ڳالهہ تي اعتبار ڪندا تہ عزيز احمد جي والد پنهنجي ملڪيت وڪڻي سردار جو ڏنڊ پريو هن کي خبر هئي تہ اوائلي دور کان قائم سرداري نظام خلاف هي بيهي نہ سگهندو. چاڪاڻ تہ رياست عام ماڻهو جي بچاءِ سردار جي پويان بيٺل آهي. گهرام ڪجهہ گهڙيون خاموش ٿي ويو هن وري ڳالهائڻ شروع ڪيو.

رياست اجها هيءَ آهي. جنهن سردار کي هڪ سائيز ۾ آڻڻ لاءِ ان

کي ڪجھ رعايتون ڏنيون ته ڪجھ معاملن ۾ ان کان ڪجھ حق کسيا آھن. مثلاً، پراپرٽيءَ جو حق، زمين جيڪا ڪنھن وقت سردار جي ملڪيت سمجھي ويندي ھئي، ھاڻ رياست جي آھي، مقامي راھدار جو حق بہ ائين آھي ته ٻيا ڪجھ معاملا بہ ھاڻ سردارن وٽ ناھن رھيا.

"چڱو ھاڻ مان اھو پُڇي سگھان ٿي ته، جديد دور جي تقاضا ۽ حقيقت ڪھڙي آھي ۽ توھان ان کان ڪيترا باخبر آھيو؟" رتنا ھنن ڏانھن نھاريندي پڇيو.

بجار ۽ سندس دوست اھڙي سوال لاءِ تيار نہ ھئا. بجار پنھنجي آواز کي جائتو ڪيو ۽ ڳالھائڻ جي ڪوشش ڪئي.

"اسان لاءِ اھو سوال نھايت دلچسپ آھي." بجار وراڻيو بجار ھنن سيني کان عمر ۾ ننڍو ھو پر ان جي باوجود سيني ھن ڏانھن ٿي ڏٺو، ھن جي مختصر جواب جي ڪري سيئي ڏانھس نھارڻ لڳا جنھن جو ظاھري طور تي مطلب اھو ئي ھو ته سوال جو جواب بہ بجار ئي ڏئي.

"تي سگھي ٿو ته منھنجيون ڳالھيون توھان جي سوال جي فقط ڪجھ پاسن کي ئي واضح ڪري سگھن، ڇاڪاڻ ته ان سوال لاءِ اسان کڏھن بہ سنجيدگيءَ سان سوچيو ئي ڪونھي." بجار جي گفتگو سنجيده ھئي ۽ ان ۾ ھلڪي مسڪراھٽ بہ شامل ٿي وئي ھئي، جنھن سبب ان جو چھرو وڌيڪ دلڪش ٿي پيو ھو جيتوڻيڪ اھو سوال معمولي نوعيت جو ھو پر ھنن کي ڇڻ ڪنھن ڳجھارت جيان ٿي محسوس ٿيو جنھن ھنن کي وڌيڪ سوچڻ تي مجبور ڪري ڇڏيو ھو.

"مون توھان جي اڇڻ کان ٿورو اڳ پنھنجن دوستن سان بہ ان نقطي تي ڳالھايو ھو ايتري قدر جو اسين بلوچستان جي عجيب حالتن ۽ نوجوانن جي زندگي ۽ ملازمت جي معاملن تي بہ گفتگو ڪئي، اسين ان ڳالھ تي وڌيڪ سوچيو ته بلوچستان ھميشہ اھڙي حالت ۾ ته نہ ٿو رھي سگھي، اسين پنھنجي مستقبل جي خوفائتي ڏينھن کي ڪنھن بہ طرح ختم ڪرڻ ٿا چاھيون، اھڙي قسم جي گفتگو مان ڪلاس ۾ بہ ڪندو آھيان، توھان کي اعتبار ايندو ته انھن دوستن مان ڪجھ شاگرد جن کي عمده لباس پھريل ھوندا آھن، منھنجن ڳالھين تي کلندا آھن ۽ ڪجھ ته وري پنھنجو ڏيان موبائل

جي اسڪرين کان هٽائيندا ئي ناهن ۽ منهنجي گفتگو کي ڪنهن ڪاتي ۾ ئي نه آڻيندا آهن. انهن مان ڪجهه اهڙا به نوجوان آهن، جن جي دل ڪٽي سٽي هجي پر دماغ کان هو ان ڳالهه کي سمجهي ئي نه ٿي سگهيا ته مان چا پيو ڳالهايان ۽ ڪهڙي موضوع تي پيو ڳالهايان. مان پنهنجي ارد گرد جي دنيا ۾ هڪ طرف مذهب کي ته ٻئي طرف بيگانگيءَ کي وڌندي ڏسي رهيو آهيان. بلوچستان جي نوجوان جي زندگي خطرناڪ حد تائين جهادي ۽ جوشيلي طرز واري ٿيندي پئي وڃي.

هن ڪجهه سوچيندي چيو ته بلوچستان جديد دور جي تقاضائن ۽ حقيقتن کان گهڻو ڏور بيٺل آهي. ايجان ته بلوچستان جو ماڻهو پاڻي، صحت، خوراڪ ۽ سرداري نظام جهڙن مسئلن کان ئي ٻاهر نڪري ناهي سگهيو. بيشڪ موجوده نسل کي ان نقطي تي سنجيده ٿيڻ گهرجي ۽ موجوده حالتن مطابق پاڻ کي تيار ڪرڻ گهرجي. مان ائين سمجهان ٿو ته اسان کي پنهنجي شين جو خيال رکڻ گهرجي. بلوچستان جي ادب، ٻولي، ۽ ڏاهپ ۾ نوان خيال آڻڻ گهرجن ۽ سياسي تحريڪن کي ماڻهن جو محافظ ٿيڻ گهرجي. بجار پنهنجي ڳالهه ختم ڪئي.

"يونيورسٽيءَ جي شاگردن لاءِ هڪ عام تاثر اهو آهي ته هنن جو پڙهڻ ڏانهن گهٽ ۽ بائيڪاٽ تي زور گهڻو آهي. شاگرد ڪلاسن ۾ وڃن ئي ڪونه ۽ نه وري تعليم سان انهن جي ڪا دلچسپي چا ائين آهي؟" خديجه هنن کان سوال ڪيو.

ها! ڪجهه ائين به آهي پر اسين اڄ تائين اها ڳالهه سمجهي نه سگهيا آهيون ته انهن ئي شاگردن کي انتظاميه ۽ استاد پنهنجن آفيسن ۾ گهرائي ڪيڪ بسڪٽ کارائن ٿا. انهن جي چاپلوسي ڪن ٿا. انهن جون غير ضروري ۽ غير قانوني ضرورتون پوريون ڪن ٿا. انهن کي سيٽون ڏين ٿا. هاسٽلن جا ڪمرا ڏين ٿا. بلڪ پوري هاسٽل انهن جي حوالي ڪن ٿا ته پنهنجي مرضيءَ جا شاگرد رهائن. يونيورسٽي انتظاميه شاگردن سان گڏجي چا چا ڪري ٿي. ان جي ته ايجان اسان کي خبر ئي ڪانهي. اسين هتي عام شاگرد کي ٿا ڏسون ته اهو سخت تڪليف ۾ آهي. هي تعليمي خرچ جي بوجهه کان به پريشان آهي ته وري انتظامي نااهلي جو به شڪار آهي."

"توهان جو تعلق ڪنهن اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن سان آهي." رتنا، معلوم ڪيو.

"جي ها."

"ان مان توهان ڇا سکيا آهيو؟" رتنا ٻيهر سوال ڪيو.

"مون ان مان ائين سکيو آهي ته سياست ذهني قابليت جو به نالو آهي." بجار وراڻيو.

رتنا، گهرام ڏانهن نهاريندي ان کان پڇيو.

"شاگرد سياست مان مون اهو سکيو ته، مان قوم جي عظيم سماجي توڙي سياسي مقصد لاءِ ڪارائتو ٿي سگهان ٿو ۽ مون کي اها جديد دنيا جي تقاضائن کان واقف رکي ٿي ۽ تعليمي حقن ڏانهن سنجيده ڪري ٿي." گهرام وراڻي ڏني.

"ڪيترا ماڻهو شاگرد سياست کي خراب سمجهن ٿا، پنهنجن ٻارن کي روڪين ٿا، حڪمران به اهڙن خيالن جا آهن، توهان ڇا چوندو؟" خديجا بجار کان سوال ڪيو.

"شاگرد سياست جو پروگرام اصلاحي نوعيت جو ٿئي ٿو." بجار وراڻيو. "پر پاڪستان جهڙن ٻين ڪيترن ملڪن ۾ هن جو ڪردار ان ڪري سياسي ٿي وڃي ٿو ته رياست نوجوانن کي تعليم جهڙي بنيادي حق کان محروم رکي ٿي، نوجوان جي جدوجهد سياسي نوعيت جي ٿي وڃي ٿي، اسٽوڊنٽس فيڊريشن پوءِ ان ذريعي ثابت ڪرڻ چاهيندي آهي ته رياست ڪهڙي طبقي جي نمائنده آهي."

آخر ڪهڙي سبب جي ڪري، هڪ رياست ماڻهن کي ذهني جسماني غلام رکي ٿي، مون ان سوال کي تڏهن سمجهيو جڏهن مان شاگرد سياست جو حصو ٿيس، هڪ شاگرد جا ڪهڙا حق آهن، ان سوال کي سمجهڻ لاءِ شاگرد سياست ڪرڻي پوي ٿي، مثلاً، بلوچستان جي سياست ۾ هڪ رجحان اهو آهي ته فيڊريشن بلوچن جي دشمن آهي، مان ان سوال کي جيترو سمجهڻ جي ڪوشش ڪيان ٿو اوترو مون آڏو اها ڳالهه ڪُلي نروار ٿيندي وڃي ٿي ته، ڪالونيل دور جا پيدا ڪيل نظام پنهنجي متضاد صورت مان گذرن ٿا، انهي دور جا نظام ۽ رياستون عوام جي حقن کي تحفظ ڏيڻ بجاءِ طبقن ۽ خاندانن کي

تحفظ ڏين ٿيون. مان ائين سمجهان ٿو تہ ڪالونيل دور جون خرابيون وڌيڪ ڇڻيون ٿيندیون ۽ اسان کي جدوجهد ڪرڻ لاءِ درست رستي جي چونڊ ڪرڻ ۾ مدد ملندي.

"بلوچ نوجوان پنهنجي ماحول کان نڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪيو ڪري ڇا ائين آهي؟" رتنا، بجار کان سوال ڪيو.

ها! اهو فقط ڪنهن حد تائين، اجتماعي احساس، طبقاتي شعور اسان کي ٻين ڪيترن ئي پهلوئن تي سوچڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو پر جيئن تہ ماڻهو پنهنجي ماحول مان ئي سکي ٿو ان ڪري اهو صحيح آهي تہ اسين پنهنجي ماحول کان متاثر آهيون. ڇاڪاڻ تہ بلوچستان جي پوري تاريخ ويڑهہ تي مشتمل آهي. بلوچستان جي ماڻهن جي محب وطني هن زمين سان وابسطا آهي توڙي جو هو ڪنهن فلاسافي کان واقف ناهي پر هن کي پنهنجن پهاڙن سان عشق آهي. هن پنهنجي زندگيءَ جي ابتدا انهن جي وچ ۾ رهندي ڪئي آهي. ان ڪري مون هن ۾ بي رحمي بہ ڏٺي آهي تہ رحمدلي بہ."

"يونيورسٽي اندر ڪيتريون شاگرد تنظيمون ڪم ڪن ٿيون؟" رتنا معلوم ڪيو.

"8 کان 10." بجار وراڻي ڏني.

"انهن جو هڪجهڙي سان رويو ڪيئن آهي؟" رتنا معلوم ڪيو.

"موقعي پرستي وارو بلڪ هنن پاڻ کي ائين رکيو آهي." بجار وراڻيو.

"مطلب!؟" رتنا وراڻيو.

"شاگرد تنظيمون پنهنجي پروگرام کي ڪاب اهميت نہ ٿيون ڏين، هي انتظاميہ کان رعايتون وٺن ٿيون ۽ ان بنياد تي شاگردن کي پاڻ ڏانهن متوجهہ ڪن ٿيون."

"ادب، ڪتاب رسالا وغيرہ پڙهو ٿا." رتنا معلوم ڪيو.

"ڪجهہ سال اڳ بلوچستان يونيورسٽي اندر پروگريسو اسٽوڊنٽس سياست جو چڱو خاصو اثر هو جيڪو هاڻ تمام گهٽو گهٽجي ويو آهي، افغانستان جي حالتن هن علاقي جي جاگرافيائي سياست تبديل ڪري ڇڏي آهي . مائيگريشن جيئن تہ بنياد پرستي ۽ مذهبي جنونيت کي وڌائي ٿي، هتي بہ ائين ٿيو آهي. افغان مهاجرن جي اچڻ سان پرگريسو سياست جي جڳهہ تي ڪٽر پڻو مضبوط ٿيو آهي."

"ان جا کھڑا نقصان ٿيا آهن؟" خديجہ پڇيو.

"تمام وڏا نقصان ٿيا آهن." بجار وراڻيو.

"اسان کي هيءَ حقيقت پوءِ سمجهہ ۾ آئي تہ ترقي پسند فڪر جي نسبت، قومپرستن کي مذهب پرستي ڇوٽي پلي لڳي. بلوچستان ۾ تہ اسين ائين ٿيندي ڏسي رهيا آهيون. قومپرستن پوءِ هتي نسلي بنياد تي ڪجهہ استادن کي يونيورسٽي ڇڏڻ تي مجبور ڪيو هنن ائين ڪري جڻ بلوچستان لاءِ علم ۽ فهم جا دروازا بند ڪيا ۽ مذهبي جنونيت لاءِ دروزا کوليا. پوءِ تہ جماعتين کي ب موقعو مليو تہ يونيورسٽي ۾ پنهنجا پير ڄمائين."

"بلوچستان يونيورسٽي کي ڪيئن هئڻ گهرجي، ان لاءِ توهان جو ڪو ڪردار آهي" توکي شاگرد کان سوال ڪيو.

"ها! مون کي ڏک ٿئي ٿو جڏهن مان پنهنجي ڪردار تي سوچيان ٿو." گهرام چوڻ لڳو حقيقت هي آهي تہ اسان جو ڪردار گهڻو مثبت ڪونهي.

پر مون کي اڃان ڪجهہ ٻيو لڳي ٿو هي ذهني قابليت جو تہ مسئلو ناهي، هي پهريون دفعو ناهي، هر دفعي ڪنهن عظيم مقصد لاءِ مان پاڻ کي ڪارائتو سمجهان ٿي ڪونہ ٿو ان جو مطلب اهو آهي تہ منهنجي ذهني قابليت ب سطحي آهي، مان شايد گهڻي وقت تائين ان حقيقت کان انڪار ڪندو رهيس، پر هاڻ شايد ان حقيقت کي ميڙو پوندو تہ بلوچستان جا ماڻهو اجتماعي احساس وارا ماڻهو ناهن. هنن ڪڏهن ب پاڻ کي اهڙو ثابت ناهي ڪيو هن فقط پنهنجي راج پاڳ مال ملڪيت جو ئي سوچيو آهي، سڀ ائين ئي سوچين ٿا. ان ڪري عجيب قسم جي خود فريبي ۾ مبتلا آهن. هي وزير اعلي عجيب مسخرو آهي، جنهن کي پنهنجي قبيلي جي تاريخ کان علاوه ٻي ڪنهن شيءِ جي خبر ئي ڪانهي، هن کي ماڻهن کان نفرت آهي ۽ ماڻهو هن کي پنهنجو سردار سمجهي فخر ڪن ٿا. هي ماڻهن جي بيعزتي ڪندو رهي ٿو ان جي باوجود هنن کي ڪير چوڻ وارو ڪونهي، هي سڀ شيون ظاهر ڪن ٿيون تہ اسان جي قابليت ب سطحي آهي. گهرام جوش مان ڳالهائيندي ٿي ويو. هي چون ٿا تہ آزاديءَ جا رستا پهاڙن مان نڪرن ٿا. پرپاڻ گوادر جي زمين ڏارين کي

وڪٽي ڏين ٿا. يونيورسٽيز ڪٿان نئون انسان پيدا ڪندیون. هي پاڻ بيمار ماڻهن جي سهاري تي هلن ٿيون. هي وائيس چانسلر فوجين جو گماشتو. انهن جي نوڪري ڪرڻ لاءِ وينو آهي. هي چوڪيدار جن کي ته ڪير بلوچستان جي ڪاڻين ۾ مترڪي سان پٽر ڪٽڻ لاءِ به نه رکي. هي علمي تعليمي ادارن جا چانسلر آهن. هنن ۾ اهڙن ڪيترن ماڻهن بلوچستان کي داغدار ڪري ڇڏيو آهي. هنن جي ڪارڻ ڪيترا نوجوان تعليم جي حق کان محروم رهن ٿا.

"بيشڪ اسان ئي بلوچستان جي سياٽي جا ذميوار سمجهيا ويندا سين. اسان وٽ ڪو جواب نه هوندو جڏهن نوجوان اسان کان پڇندا ته توهان ان وقت ڇا پئي ڪيو جڏهن بلوچستان مصيبت ۾ هو." گهرام روح جي گهرائيءَ مان ڳالهائي رهيو هو.

"علحدگي ئي انهن مصيبتن جو حل آهي. عام ماڻهو ائين سمجهي ٿو؟" رتنا، گهرام کان سوال ڪيو.

"عام ماڻهو جو سوال مختلف آهي." گهرام وراڻيو علحدگي جو سوال سردارن جي دل وڻان آهي يا مڊل ڪلاس جي رومانوي انداز واري سياست ڪرڻ وارن جو هيءُ محبوب مشغلو آهي. عام ماڻهو جي زندگي ۾ جهاتي پائيندؤ ته هو هر طرف کان ڏُنل ڪُنل، محروم ۽ انتهائي بد تر حالت ۾ آهي. ان کي معاشي طور سردار، ششڪ جي صورت ۾ لٽي رهيو آهي ته حڪمران ٽيڪس جي صورت ۾. پري پري تائين نه انهن جي ٻارن لاءِ اسڪول آهن. نه اسپتال. نه پيئڻ لاءِ صاف پاڻي. تاريخ جو استاد پنهنجي ليڪچر جي شروعات ئي اُتان ڪري ٿو ته پهاڻن جو پاڻي ۽ خانه بدوشي بلوچن جي ثقافت آهي. هي انسان جي انتهائي غمزده حياتيءَ تي ڳالهائڻ لاءِ تيار ئي ناهي. هي ڄاڻي واڻي نوجوانن کي معاشي سوال ۽ بيداريءَ جي سوال کان ڏور رکن ٿا. هي اهڙيون ڳالهيون ڪري نوجوانن کي ذهني طور غريب رکڻ چاهين ٿا. مزي جي ڳالهه ته اهو سڀ اهي ماڻهو چئي رهيا آهن. جيڪي هاڻ شهرن ۾ سيٽل ٿي چڪا آهن ۽ ڪنهن طرح سرڪاري خزاني مان مناسب حصو وٺن ٿا. سيرينا هوٽل جي ايئرڪنڊيشن هال ۾ ثقافت تي پاشڻ ڏين ٿا ۽ اين. جي. اوز جي ڪاتي مان پئسا وصول ڪن ٿا.

"گوادر جي ترقي متعلق توهان نوجوانن جي کڻڙي راءِ آهي؟" رتنا شاگردن کان گڏيل سوال پڇيو.

"ها! ترقي ٿيڻ گهرجي، چاکاڻ ته گهٽي وقت تائين ترقي کي روکي نه ٿو سگهجي، پر بلوچن جي خدشن کي دور کرڻ کان سواءِ ائين ٿيو ته ان جا نتيجا خراب نڪرندا." بجار وراڻيو.

"کڻڙا خدشا؟" خديجہ پڇيو.

"هي رڳو معاشي ترقي جو سوال ناهي، پر ساڳي وقت انساني حقن ۽ مقامي وسيلن جي حفاظت جو سوال بہ آهي." بجار گرمجوشيءَ مان وراڻيو.

انهي حقيقت کان ڪيئن ٿو انڪار ڪري سگهجي ته بلوچستان جي زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ جيڪو ڪجهہ آهي بلوچن جو آهي، ڪير ائين سوچي ٿو ته بلوچن کي ماري انهن جي وسيلن تي قبضو ڪري سگهجي ٿو ته اهو ناممڪن آهي، خدا هر ماڻهو جي قدمن هيٺان ان جي زندگي جي گذر سفر جا بہ ذريعا رکيا آهن، ۽ ان کي ان کان باخبر بہ رکيو آهي، جنهن لاءِ هو سدائين وڙهيو آهي ۽ اڄتي بہ وڙهندو جيڪڏهن ڪنهن ان کي ان جي ان حق کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ته ان جا خطرناڪ نتيجا نڪري سگهن ٿا. اسان بلوچ زير زمين ڏنل خزانن تي هميشہ خدا جا شڪرگذار رهيا آهيون، هُن ڪنهن جي مُحتاجي کان سواءِ اسان لاءِ چشمن جي پاڻيءَ جو بندوبست ڪيو فصل لاءِ زرخيز زمين ڏني ، پهاڙن جو قيمتي پٿر ڏنو، انهن کي بيشمار معدنيات سان پري ڇڏيو. خدا جا فيصلا هر ماڻهو لاءِ شاندار معني رکن ٿا. انهن سيني تي حق بہ مقامي ماڻهن جو آهي، ان مان هنن کي ڪير بہ بيدخل نه ٿو ڪري سگهي."

"علم ڇا آهي؟" معاف ڪجو مان توهان کان سمجهڻ چاهيان ٿو، جام دُرڪ سيني ڏانهن نهاريندي سوال ڪيو.

"علم ، ضرورتن مان هڪ ضرورت آهي." گهرام جو خيال هو.

"علم ، آگاهي آهي." منهنجي خيال ۾ بجار وراڻيو.

"علم ، انسان جي اندر جي طوفان کي گهٽائي ٿو ۽ زنده رهڻ ۾ مدد ڪري ٿو؟" زاهد بلوچ جو تبصرو هو.

"توهان پنهنجي راءِ ڏيو." بجار جام دُرڪ ڏانهن نهاريندي چيو.

مون کي عجب ٿو لڳي ته مان علم تي پنهنجي راءِ ڏيان. مون ته توهان کان سکڻ ٿي چاهيو. توهان علم ۽ علمي ماڻهن جي وچ ۾ رهو ٿا. مون لاءِ توهانجي راءِ اهم آهي پر تڏهن به مان ائين سمجهان ٿو ته علم کڏهن مڪمل ٿئي ئي ڪونه ٿو." مون کي مٿس کڏهن به اعتبار ناهي رهيو. منهنجي سامهون ان جو هڪ روپ هوندو آهي ته ٻئي لمحي ان جي حقيقت ڪجهه ٻي هوندي آهي. هي تبديل ٿيندڙ حالتن سان تبديل ٿئي ٿو. علم جي حقيقت اها آهي ته هو نه کڏهن ختم ٿئي ٿو نه وري توهان کي سکون سان رهڻ ڏئي ٿو. ائين ممڪن ئي ڪونهي ته مان هن کان سواءِ ڪٿي به رهي سگهان. هن کي ڏيڻ لاءِ گهڻو ڪجهه آهي. هن جون مهربانيون شاندار آهن. تيز دماغ هن ذريعي راڄ ڪن ٿا ته معصوم دليون هن جي هٿان مارجن ٿيون.

"خدا توهان کي سلامت رکندو. توهان سان شاندار گفتگو رهي." خديجه ۽ سندس ساٿي ائين چئي اُٿي بيٺا.

خديجه ۽ سندس دوست فيڪلٽي آف آرٽس ڏانهن روانا ٿي ويا.

*

(27)

پيرڪ خوشيءَ مان مسڪرائڻ لڳو هن جو دوست نصير خان هن جي سامهون بينو هو. هن جوش مان پاڪر پائي سندس ڳل چميا . نصير جون اکيون پيرڪ کي ڏسي چمڪي پيون. هن آڏرياءَ جا لفظ ادا ڪندي چيو: دوست مان توهان جو ئي پئي انتظار ڪيو. نصير سيني کي سلام ڪيو ۽ سيئي دوست نصير جي آفيس ڏانهن روانا ٿي ويا. جتي اڳ ۾ ئي ڪجهه ليڪچرار ۽ پروفيسر هنن جو انتظار ڪري رهيا هئا.

پيرڪ، هرهڪ دوست جو تعارف ڪرايو ۽ هنن جي اچڻ جو مقصد بہ بيان ڪيو.

"توهان هتي آيا اسان کي خوشي ٿِي." نصير گرمجوشيءَ وچان سيني ڏانهن نهارينديِ چيو.

"پروفيسر بهادر ڪيئن آهي؟" نصير خان، باران کان پڇيو.

"سرفرازي سان قائم ۽ دائم آهي." باران وراڻيو.

پروفيسر بهادر هتان جڏهن ويو ٿي تہ مون سوچيو تہ هي شخص لاهور جي تنگ ڳلين ۾ ڪيئن رهي سگهندو. نصير پروفيسر بهادر کي ياد ڪندي چيو هن جو آواره روح ڪشادي آسمان تي اُڏرڻ جو عادي آهي. هي ڪيئن پنهنجو پاڻ کي سنيالي سگهندو پر هو تہ پنهنجي جاءِ تي موجود آهي. بلڪ هن ائين ڪري ڏيکاريو تہ هڪ ڪامريڊ پاڻ کي ڪيئن ضابطي ۾ رکي سگهي ٿو.

پروفيسر بهادر واقعي بہ ڪمال جو ماڻهو آهي. خديجہ ان لاءِ نيڪ چونديِ آهي تہ ان جو روح بلوچستان ۾ اٽڪيل آهي، باران بلوچ، پروفيسر کي ياد ڪندي چيو لاهور ۾ تہ ان جو جسم آهي، هن

جي ڳالهين جي تازگي ۽ حرارت اڄ بہ پنهنجي ساڳي توانائيءَ سان برقرار آهي. هي ئي آهي جنهن اسان کي ان قابل ٺاهيو جو اسين پنهنجي ذات کان ٻاهر جي دنيا ۾ نڪري سگهياسين. هن جي موجودگيءَ سبب اسان زندگيءَ جي ڪيترن حقيقتن کان واقف ٿي سگهياسين. هي نہ هجي ها تہ شايد اسان مان هر ماڻهو مصنوعي حياتي گذاري مري وڃي ها.

"ها بلڪل" تون صحيح ٿو چوين باران. نصير وراٽيو مان توکي پروفيسر متعلق هڪ واقعو ٻڌايان ٿو.

پروفيسر کي ڪنهن ڪانفرنس لاءِ اسلام آباد وڃڻو هو. باءِ ايئر ٽڪيٽ هجڻ جي باوجود هن فيصلو ڪيو تہ باءِ روڊ ويندو. مون کيس تعجب مان پڇيو. ائين چوڻا ڪيو. ڇيائين باءِ روڊ ماڻهن سان ملڻ جلڻ جو موقعو ملي ٿو عام ماڻهو جي خاموش نگاهن جي اداسي کي سمجهڻ لاءِ انهن جي نزديڪ وڃڻو پوندو مان تہ هن جو هميشہ ڪان شڪر گذار رهان ٿو ڇاڪاڻ تہ هڪ فلسفي کي ٻڌڻ جي قيمت ادا ڪرڻي نہ ٿي پوي. هي تہ منهنجي پر ۾ ويهي بغير ڪنهن معاوضي جي سمجهہ ۾ اچڻ جهڙيون ڳالهيون ڪندو منهنجي من کي چيڙيندو ۽ خاموش ڪندو وڃي ٿو مان هن جي هر ڳالهہ کي سچو سمجهندي ها ۽ ها ملائيندو وڃان ٿو ڇاڪاڻ تہ هن جي گفتگو ڪنهن رياڪار چالباز جيان ڪنهن جي شان ۾ بيان ٽيل يا اُتاريل نہ هوندي آهي. ائين هجي تہ شايد مان هن جو هڪ لفظ بہ سمجهي نہ سگهان. هو چوندو آهي تہ انسان کي صاف موسيقي جي رڌم جيان هجڻ گهرجي. آبشار جي پاڻي جيان هجڻ گهرجي. ۽ اهڙو هجڻ گهرجي جنهن کي سمجهي سگهجي. پيار ڪري سگهجي. پروفيسر بهادر چوندو هو تہ لوڪل ۽ ڪٽارا بسن اندر هڪ دنيا آباد هوندي آهي. زندگي جا اصل موضوع اتان ئي ملن ٿا. اهڙا شاندار موضوع. قيمتي خيال ۽ ماڻهو مفت ۾ ملن تہ باءِ ايئر جي عياشي ڇو ڪجي مان اهڙا هزارين هوائي سفر انهن ماڻهن مٿان قربان ڪري سگهان ٿو.

باران توکي خبر آهي تہ پروفيسر بهادر جو گهر دنيا جهان جي ماڻهن سان پريو پيو هوندو هو ۽ هر ماڻهو کي ڏئ تي ماني ملندي هئي.

مٿين منزل تي پروفيسر بهادر جو دوست رام جئہ سنگهاڻي پنهنجي هارن سان رهندو هو.

رام جئہ سنگهاڻي اهو جنهن جي زمين تي بلوچ قبيلي جي ڪجهہ ماڻهن قبضو ڪيو تہ هن ڪابہ مزاحمت نہ ڪئي، هن محض ايترو چيو تہ زمين ماءُ آهي هن لاءِ رت وهائجي اِها سئي ڳالهہ ناهي، توهان کي ڪپي تہ ڪٽو ان لاءِ ڪنهن جو خون نہ ڪيو. ۽ نہ رت وهايو.

"مون کي جئہ سنگهاڻيءَ جو شاداب چهرو ياد آهي، هن هٿي پنهنجو سپ ڪجهہ وڃايو ان جي باوجود هن جي چهري تي مون ڪڏهن گهنج نہ ڏٺو" پيرڪ، جئہ سنگهاڻيءَ کي ياد ڪندي چيو.

توڪلي پيرڪ کي چيو پاڻ جڏهن سنگهاڻيءَ سان مليا هئاسين تہ هن جي چهري تي ڪيڏو سڪون هو جڙ ڪجهہ ٿيو ئي نہ هو. جئہ سنگهاڻي پنهنجو سپ ڪجهہ وڃائڻ جي باوجود پنهنجا هار وٺي پروفيسر بهادر وٽ اچي رهيو. هن کي ڪنهن کان ڪا شڪايت نہ هئي، هن جي واتان مون هميشہ سنا ۽ سهڻا لفظ ئي ٻڌا، هي ڪجهہ وقت بوربنگ هائوس ۾ رهيو، جتي هن ۽ هن جي گهر واري آنند آشرم جي نالي سان بيمار ۽ ضعيف ماڻهن جي علاج ۽ دوا درمل جو مفت ادارو قائم ڪيو. هن جي گهر واري ڊاڪٽرياڻي هئي، هن جي هٿن کي خدا ناهيو ئي شفا ۽ شفقت لاءِ هو هن آشرم ۾ جيڪي آيا ۽ جڏهن آيا پنهنجا غم، ڏک ۽ تڪليفون وساري ويا. هڪ پيري چا ٿيو جو هڪ ڪٽر جماعتي جيڪو خود هڪ مهاجر ۽ يوپي مان مائگريٽ ڪري آيو هو تنهن جئہ سنگهاڻيءَ کي طعنو ڏيندي چيو تہ توهان کي تہ هاڻ هندستان لڏي وڃڻ گهرجي، هاڻ توهان جو اهو ئي تہ ديش آهي، جئہ سنگهاڻي ڪڏهن بہ تکو نہ ڳالهايو اُن ڳالهہ هن کي سخت تڪليف پهچائي، هن ان کي سڏو چيو: مهاجر تہ تون آهين، مان تہ هتي پنج هزار سالن کان رهندو پيو اچان، مان چو وڃان؟ اهو جماعتي پوءِ تہ ان جي پويان ئي پئجي ويو. هڪ پيري هن جي گهر واري بيمار ٿي پئي، هن جو علاج ڊاڪٽر نرملا ڪيو جنهن مان هو شفايابب ٿي وئي. مون کي ان ڳالهہ جو احساس آهي تہ ان واقعي هن کي ڪيترين راتين تائين جاڳائي رکيو هوندو هي شرنارٿي ڪيئن ٿي ٿي سگهيو

هن جو پيڇ تہ هن زمين سان هو باوجود ان جي جو هن جا ڪيترا دوست، ساٿي مائگريٽ ڪري ويا، هي اڪيلو ۽ تنها بہ ٿي ويو ملڪيت تي بہ ہين قبضو ڪيو ان جي باوجود هن پنهنجو سڳ سياپو هِن ڏرتيءَ سان جوڙي رکيو."

هن ڪڏهن بہ ڪنهن سان ڪا شڪايت ڪانہ ڪئي. هڪ پيري پروفيسر بهادر سندن گهر ويو تہ بوربنگ هائوس جي هڪ ننڍي ۽ بوسيده ڪمري ۾ ڪين ايڏو خوش ڏٺو جڏ دنيا جون بيشمار نعمتون ان ڪمري ۾ ئي هجن. پاڻ ۽ سندس زال ڊاڪٽر نرملا ائين ٿي ڳالهايو جڏ گلاب ٿي ڦڙيا. پروفيسر بهادر هنن کي ننڍڙي ڪمري ۾ وڏيون ڳالهيون ڪندي ٻڏو هن کي ان ڳالهہ تي حيرت ٿي تہ هنن هڪ لمحي لاءِ بہ هڪڙئي سان معمولي قسم جي ڪا شڪايت نہ ڪئي. هنن جي عظمت کي ڏسي پروفيسر بهادر هنن کي چيو توهان مون وٽ هلو هنن ان دوران کي بہ جواب نہ ڏنو. جڏ سنگهاٽي پروفيسر بهادر کي چيو.

"پائي بهادر! ڏٺيءَ اکيون ڏنيون آهن ڏسڻ جي لاءِ پر ان مان اسين ڇاڪاڻ ڏسون. ان جو مدار تہ اسان جي عقل ۽ فهم تي آهي. ڏک ۽ تڪليفون اکين جي خوبصورتي وڌائين ٿيون. لڙڪ اظهار هوندا آهن تہ توهان مضبوط تعلق سان جڙيل آهيو. عظيم انسان جو ري ايڪشن اکين مان جهلڪندو آهي. تون جي شاعر آهين تہ سمجهي سگهين ٿو. ڇاڪاڻ تہ اکيون ئي درست ۽ صحيح منصف آهن. عظيم انسانن جا چهرا اکين جي نماڻائي، محبت سان منور دل ۽ سڪون جهڙي نعمت ڪري عظيم هوندا آهن. منهنجون اکيون انهن ماڻهن جي اڳيان ڪجهہ بہ ناهن پر مان ڪوشش ڪيان ٿو تہ انهن ماڻهن جي راه تي هلندي پنهنجو پاڻ کي ہين اڳيان نِوايان ۽ پنهنجي باقي بچيل وقت کي ہين انسانن لاءِ وقف ڪيان. منهنجون اکيون اهو نہ ٿيون ڏسن تہ ڪمرو سوڙهو آهي. ديوارون رنگ کان محروم آهن. مون لاءِ اهي ڳالهيون ان قدر اهم ناهن."

پروفيسر بهادر موٽي آيو. ڪجهہ عرصي کان پوءِ بوربنگ هائوس بند ٿيڻ شروع ٿيا تہ جڏ سنگهاٽي ۽ ڊاڪٽر نرملا پنهنجو سامان کڻي اچي پروفيسر جي گهر جي مٿين پورشن تي رکيو ان ڏينهن پروفيسر بهادر کي جيترو مون خوش ڏٺو پنهنجي پوري زندگيءَ ۾ ڪڏهن نہ ڏٺو هو.

مسٽر ڪمال ٽيڪ چوندو هو تہ مسلمان تلوار ۽ بندوقون هلائي هلائي بي رحم ٿي ويا آهن ۽ پنهنجو پاڻ کي فرقہ پرستي، نسل پرستي ۽ هاڻ قوم پرستيءَ ۾ ان قدر ورهايو آهي جو هاڻ هنن جو گڏجڻ ڪنهن معجزي کان گهٽ نہ هوندو هنن پنهنجي اندر ۾ هڪبئي لاءِ ايترو تہ زهر پري ڇڏيو آهي جو هنن کي هاڻ هندستان، پاڪستان ۽ بلوچستان کان علاوه ٻي ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ ئي نہ ٿي اچي.

"مسٽر ڪمال ڪير آهي؟" رتنا، نصير کان معلوم ڪيو.

هو توکي ڪنهن سرڪاري اسپتال جي دم جي مريضن وانگر ڪمزور ۽ عاجزي وارو انسان معلوم ٿيندو. سندس پيٽ پُٽي سان لڳل. هو توکي قطعي مرڻ واري حالت جهڙو معلوم ٿيندو. پر دراصل هو بلند ڪردار ۽ هڪ بهادر شخص آهي، هو پنهنجي هاڻي جي ڪري ائين آهي، ورنہ هو پنهنجي خيالن ۾ بلوان آهي، هن جي گفتگو ڪنهن راز جيان ڪُلي ٿي ۽ پوءِ ڪُلندي وڃي ٿي،هو بنا ڪنهن ساهي جي ڪيترا ڪلاڪ ڳالهائي سگهي ٿو سندس چهري جي بناوٽ تہ معمولي آهي پر اکين ۾ دوستاڻي چمڪ ڪيس هر وقت ماڻهن ۽ شاگردن جي نزديڪ رکي ٿي، مٿي جا وار ڊگها ۽ منجهيل هجڻ ڪري ڪيترا ماڻهو هن کي يونيورسٽيءَ جو پروفيسر سمجهڻ بجاءِ ٿي. وي ڊرامن جو فنڪار سمجهندا آهن، هي ڪيترن خوبين جو مالڪ آهي، ڳالهائڻ ۾ ڪڏهن بہ شروعات نہ ڪندو آهي، ڳالهائيندڙ کي پورو موقعو ڏيندو آهي تہ پنهنجي ڳالهہ پوري ڪري، ان کان پوءِ هي پيشقدمي ڪندو آهي، هن مٿان ڪيترين ئي تُهمتون لڳيون، ڌريي هجڻ جون تہ ڪڏهن بلوچن جي ايجنٽ جون تہ ڪڏهن ڪميونسٽ هجڻ جون، هي ائين تہ سيني جو آهي، پر پنهنجي خيالن کي پيش ڪرڻ مهل هي ڪنهن جو بہ ناهي، ان وقت هي تاريخ جو استاد، جديد دور جو رهنما ۽ هڪ سٺو انسان ۽ دوست ٿي ڳالهائي ٿو.

"دراصل، مسٽر ڪمال ۽ جئہ سنگهاڻيءَ جي ڪهاڻي هڪ جهڙي ۽ هڪبئي سان ملندڙ جلندڙ آهي." نصير وراٽيو.

ماڻهو اگر زنده آهي تہ پنهنجي آدرش ۽ پنهنجي فڪر سان، مسٽر ڪمال کي ان طرح جي زندگي گذارڻ کان محروم ڪرڻ جي

ڪوشش ڪئي پئي وئي، هي نہ چاهيندي بہ فيصل آباد شفٽ ٿي ويو.

مسٽر ڪمال بلوچستان يونيورسٽي ۾ تاريخ پڙهائيندو هو هُو تاريخ جي انسائيڪلوپيديا آهي، هن فلسفي جي تاريخ کي محض ياد رکڻ ۽ وسارڻ کان مٿي سنئو سڌو انسان جي آزادي ۽ قومن جي تبديلي سان جوڙيو. هي ٻيڪ چوندو هو تہ سوشلزم جو مقابلو مذهب ٿي ڪري سگهيو ٿي، ڇاڪاڻ تہ سوشلزم ۾ تبديل ٿيڻ جي صلاحيت آهي، مذهب ائين ناهي، ان ڪري سرمائيداري ماڻهن جي هٿن ۾ اهڙو هٿيار ڏنو جنهن کي اکيون ٻوٽي هلائڻو هو جيڪو خوب هليو پروفيسر بهادر جي ذريعي مسٽر ڪمال جي واقفيت جئہ سنگهاڻي سان ٿي جيڪا پوءِ دوستي ۾ تبديل ٿي وئي، پروفيسر بهادر جي نسبت مسٽر ڪمال بي باڪ ۽ ڳالهائڻ ۾ هڪ جرئتمند انسان هو هن کان پنهنجا دوست پڇندا هئا تہ ڪمال توکي اهڙو سخت موقف رکندي خوف نہ ٿو ٿئي، تہ هو چوندو هو:

"تاريخ ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندي آهي، مان تہ انسان کي اهي واقعا ياد ڏيارينديو آهيان جيڪي ان کان سرزد ٿيا جيڪي هاڻ نہ ٿيڻ گهرجن." هو چوندو هو تہ:

"تاريخ ۾ عورت سان ڇاڪيو ويو ۽ ٻردن ڪيئن شيطان جي جڳهہ والاري، ان کي دهرائڻ سان انسائيت ديرتائين سلامت رهي نہ سگهندي، خدا کي ڪنهن جانور جي قرباني نہ ڪپي، پر هي انسان خدا آڏو ڪيئن بيهي سگهندو جڏهن هي شرمندگي سان پنهنجا گناه ڳڻائيندو ويندو هن ڳالهہ کي چڏيو تہ توهان هڪ زنده وجود آهيو پر اهو خيال ڪيو تہ زندگي توهان جي هٿن، اکين، قدمن ۽ خيالن کان گذري اڳتي وڃي ٿي، ڇاڪاڻ تہ زمين تي انسان کي اڇلايو نہ ويو هو پر ان کي تهذيب ۽ تمدن جي آغاز واسطي مرحلي وار ارتقا جي رستي مان گذرڻو پيو."

هن ڪڏهن بہ پاڪستان جي تاريخ کي مذهب سان نہ جوڙيو هن ڪڏهن بہ ائين نہ چيو تہ پاڪستان جي جنم جو بنياد ڪو مذهب هو بلڪ هن جو موقف واضحهو تہ زمين تقسيم ٿي پر مسلمانن ڇا ڪيو يوپي ۽ سي پي وارن لاءِ ڪئمپن ۾ ٿئي وقت جي ماني پهچائيندا هئا،

اڳتي هلي انهن اهڙيون حرڪتون ڪيون جنهن ڪري هن زمين جا مقامي رهواسي لڏڻ جي مجبور ٿي ٻيٺا. مذهب ماڻهن جوا ڪيون ڦيرائي ڇڏيون. هو انسان مان ڦري وحشي ٿي ٻيٺا. ٻنهي طرف کان مذهب جا واپاري سرگرم ٿي ويا. هڪٻئي کي مارينداٰ ائين زمين تي اُڇلينداٰ ويا جڏ انسان نہ. ردي جي ڪاغذ جا ٽڪرا هجن. توهان کي خبر آهي لڳ ڀڳ چار ڪروڙ ماڻهو لڏيا ۽ ماريا ويا جنهن ۾ وڏو تعداد عورتن ۽ ٻارن جو آهي. تاريخ جي اها سڀ کان وڏي مائگريشن هئي. توهان پنهنجن ابن ڏاڏن کان پڇندا تہ چوندا اهو سڀ پاڪستان لاءِ هو پر مان چوان ٿو تہ اهو مخصوص طبقن جي مفادن لاءِ هو. جيڪب آباد. ڪشمور ۽ شڪارپور جي هروڇن تہ حد ڪري ڇڏي. اهي هروڇ جيڪي هندن جا مقروض هئا. تقسيم کان پوءِ هڪ دم آسودا ٿي ويا بلڪ تر جا زميندار ٿي ويا. سنڌين. هندن جي ڇڏيل ملڪيت کي امانت ٿي سمجهيو تہ بلوچ قبيلن انهن تي قبضو ڪيو. ڪٿي تہ انهن هندن کي ڊيڄاري ڊمڪائي لڏ پلاڻ تي مجبور ڪيو ۽ سندن مال متاع سستي قيمت تي خريد ڪيو. هاڻ هو زمين جي طاقت جي آڌار تي ماڻهن جا فيصلا ڪن ٿا. اسيمبلين جا ميمبر ٿين ٿا تہ ۽ سنڌ جي بدقسمتيءَ تي وڏا وڏا ٽهڪ ڏين ٿا. هو چوندو هو تہ جابلو قوم جي نسبت زرخيز ۽ سڌي زمين جا ماڻهو وڌيڪ سفر ڪندا ۽ ڦُربا رهيا آهن.

هڪ ڀيري مسٽر ڪمال سان چا ٿيو مان توهان کي ٻڌايان ٿو نصيُر. توڪلي. خديجہ ۽ دوستن سان مخاطب ٿيندي چيو. مسٽر ڪمال تاريخ جو ڪلاس پئي ورتو ڪلاس ۾ هڪ مذهبي جماعت جا شاگرد بہ ويٺل هئا. مسٽر ڪمال. ايشيا جي سياسي تاريخ تي ڳالهائي رهيو هو هن کان ڪنهن سوال ڪيو تہ بلوچستان جي تاريخ ۽ تهذيب جي ابتدا ڪٿان ٿئي ٿي؟

مسٽر ڪمال جواب ڏيندي چيو: جنهن تهذيب جا اڄ اسين وارث آهيون. آريا تهذيب جو تسلسل آهي. هن پوري اعتماد سان جواب ڏنو اسين سڀ ان جي پيداوار آهيون. اسان جو اڄ جو مذهب اوائلي هندو ڌرم جي پريڪٽس تي ٻڌل آهي. بلڪ ايشيا جي تهذيب آريا تهذيب جي جسم ۽ ذهن جي پيداوار آهي. بلوچستان ۾ اوئلي دور جا ڪُرد

پروچ باه جي پوڄا ڪندا هئا. پنڌران جي پهاڙي چوٽين تي موجود زرتشتين جا قبرستان ۽ آثار ايجان ۾ موجود آهن. جيڪي باه جي پوڄا ڪندا هئا. چندرگپت ۽ اشوڪ جي زماني کان پڌ مٽ جا آثار چلگڙي ۽ تنبو جي علائقن ۾ نظر اچن ٿا. محمد بن قاسم جي اچڻ کان ۾ پهرين 635 عيسوي راءِ خاندان جي بادشاهت جو سال. جنهن سنڌ. ملتان کان بلوچستان جي پهاڙن وارن علائقن کي پنهنجي سلطنت ۾شامل ڪيو جنهن ۾ بلوچستان جو جهالاوان جو علائقو ۾ شامل هو. اسلام تہ گهٽو پوءِ هن خطي ۾ آيو چيو وڃي ٿو تہ هن خطي ۾ اسلام محمد بن قاسم جي ذريعي پکڙيو سوال آهي تہ محمد بن قاسم ۽ راجا ڏاهر جي خونخوار جنگ جو بنياد ڪهڙو هو راجا ڏاهر دنيا جي باقي بادشاهن جيان سنڌ تي راج ڪري رهيو هو ائين جيئن حجاج بن يوسف بصره تي راج ڪري رهيو هو تہ پوءِ آخر محمد بن قاسم کي ڪهڙي مقصد لاءِ سنڌ ڏانهن موڪليو ويو جيڪڏهن اسلام جو ئي جهنڊو بلند ڪرڻو هو تہ پهرين دجلہ ۽ فرات کان شروع ڪري ها جيڪي هن کي سنڌ کان وڌيڪ نزديڪ جون سرحدون هيون. دنيا جي پوري تاريخ ان ڳالهہ جي شاهد آهي تہ دنيا جي مهذب تهذيبن هميشہ ڦورن هٿان ڦربيون رهيون آهن. چاڪاڻ تہ اهي خوشحال ۽ امن پسند هيون. تڏهن سنڌ ۾ ڪپهہ جو شاندار فصل ٿيندو هو ۽ هاڻ ۾ ٿئي ٿو جنهن مان دنيا جو قيمتي ڪپڙو ٺهي ٿو عرب سامراجيت کي سنڌ ۽ بلوچستان جهڙي خوشحال ۽ قدرتي وسيلن سان مالامال ۽ ڪپهہ جهڙي شاندار فصل ۽ ان مان ٺهندڙ قيمتي ڪپڙي جي خبر پئي. تہ لڳا الزام هٽڻ تہ راجا ڏاهر تنهنجي علائقي ۾ اسان جا جهاز ڦريا ويا آهن. مال موتراڻي ڏي. تنهن زماني ۾ بحري قزاق قريب قريب سمورن ملڪن جي جهازن کي لٽي فرار ٿي ويندا هئا. انهن تي ڪنهن جو اختيار ۽ ڪنهن ۾ قسم جو ڪو ڪنٽرول نہ هو اها ڳالهہ سيني کي معلوم هئي ان جي باوجود هن راجا ڏاهر ڏانهن ڏمڪي ڏياري موڪلي تہ سامان موتراڻي ڏي مسٽر ڪمال چيو ٿي تہ مون کي تہ انهيءَ ڳالهہ جو ۾ شڪ آهي تہ حجاج بن يوسف جا جهاز ڦريا ئي ڪونہ ويا هئا. هن سنڌ تي چڙهائي جو بهانو ڪيو هو. جڏهن تہ ٻيو سبب هن چيو تہ اهو ٿو معلوم ٿئي تہ حجاج بن يوسف

بصره جي بن اهم صوفي بزرگن جو خون ڪيو هو ان مان هڪ هو عبدالله بن زبير ۽ ٻيو سندس پاءُ منصور جنهن جون هن ٽنگون ۽ ٻاهون وڍرايون. هي ٻئي ٻيبي اُسم جا پٽ هئا جيڪا حضرت محمد ﷺ جي ويجهي رشتي ۾ هئي. هن واقعي بصره جي ماڻهن ۾ سخت ڏک ۽ ڪاوڙ جي لهر پيدا ڪئي ۽ هن خلاف عوام ۽ فوج ۾ ڳجهي مخالفت به ٽيڻ لڳي جنهن کي مائي ڪرڻ لاءِ هن کي ڪجهه اهڙو ڪرٽو هو جيئن عوام ۽ فوج جو ڏيان هٽي. ان وقت جو خليفو وليد بن عبدالملڪ هن جي اشارن تي هلندو هو ۽ هي پاڻ بصره جو گورنر هو هن ڪوڙيون سچيون ڪهاڻيون گهڙي خليفي وليد بن عبدالملڪ کي سنڌ تي چڙهائيءَ لاءِ راضي ڪري ورتو ۽ محمد بن قاسم کي حڪم ڏنو ته سنڌ تي حملي جي تياري ڪري. جنهن لاءِ افواه هئا ته قاسم حجاج بن يوسف جي حرم جي عورتن تي ٻُري نظر رکي ٿو راجا ڏاهر ته بهادريءَ سان وڙهيو پر پوءِ برهمڻ جي هڪ خاص حلقي هن سان غداري ڪئي. ان ڳالهه کي به تصديق ڪرڻ جي ضرورت آهي ته اهڙي قسم جي ڪا غداري ٿي به هئي يا نه. پر ڪجهه مؤرخ چون ٿا ته راجا ڏاهر سان ڪا غداري نه ٿي. پر جيئن ته محمد بن قاسم پاڻ سان 6000 کان به مٿي جنگجو سپاهي آندا جيڪي جنگ جي پوري مهارت رکندا هئا. اهو ئي سبب ٻڌيو هن جي شڪست جو راجا ڏاهر جي شڪست کان پوءِ محمد بن قاسم سنڌين سان ڇا ڪيو تاريخ ان متعلق بلڪل خاموش آهي. ان رهيل چيپٽر کي لکڻ جي ضرورت آهي. پر پوءِ جيڪي نوان مسلمان ٿيا. انهن هڪٻئي سان ڇا ڪيو ان تي ڳالهائڻ لاءِ انسان کي تلخ لفظ گهرجن جيڪي مون وٽ ناهن.

مسٽر ڪمال هاڻ جديد پاڪستان جي سياست ۽ معيشت تي ڳالهائڻ لڳو پر ان کان اڳ ۾ محمد بن قاسم جو هن اهڙو تعارف ڪرائي هڪ مذهبي جماعت جي شاگردن کي ڪاوڙائي وڌو سندس سامهون اٿي بيٺا. "توهان اسان جي فرشته صفت مجاهد جي خلاف ڳالهائي رهيا آهيو."

"توهان سڀ ويهي رهو مان توهان کي ٿو ٻڌايان ته هنن فرشتن پوءِ جيئرن انسانن سان ڇا ڪيو ۽ ان کان به اڳتي محمد بن قاسم

سان پوءِ چا ٿيو." پر جماعتي شاگردن چيو: اسان وڏيڪ پنهنجن رهنمائن جي بيعزتي برداشت نہ ڪنداسين، تنهن تي مسٽر ڪمال هنن کي چيو تہ توهان نہ ٿا ٻڌڻ چاهيو تہ نہ ٻڌو ٻيا تہ ٻڌڻ چاهيندا، توهان بيشڪ وڃي سگهو ٿا، جماعت جا شاگرد پنهنجي منهن ڳالهائيندا ٻاهر هليا ويا پر هنن اها ڳالهہ وساري ڪانہ.

ٻئي دفعي وري مسٽر ڪمال سنڌ ۾ آباد بلوچي قبيلن جي تاريخ ۽ حقيقت تي پئي ڳالهايو هن جو چوڻ هو تہ سنڌ ۾ آباد بلوچ ڪلهوڙن جي راڄ ڏاڻي کي تحفظ فراهم ڪرڻ جي لاءِ آباد ڪيا ويا، هن سنڌ جي ڪچ ۽ حُر تحريڪ ۾ بگٽي بلوچن جي ڪردار تي ڳالهائڻ شروع ڪيو هن چيو تہ سنڌ جو حاڪم ميان غلام شاه ڪلهوڙو جنهن جا ذاتي محافظ بلوچ هئا، جنهن جي فوج ۾ بہ وڏو تعداد بلوچن جو هو جنهن ڪچ جي راجپوتن تي اسلام ۽ ڪفر جي نالي تي دراصل ان ڪري حملو ڪري ڏنو تہ جيئن اهو سرسبز ۽ ساريال علائقو پنهنجي قبضي ۾ آڻي سگهي. ڪچ کي پاڻي سنڌو نديءَ مان ملندو هو جيڪو پوءِ هنن درياء جو منهن موڙي بند ڪيو ۽ پوري ڪچ کي ويران ڪري ڇڏيو. راجپوت، ڪچ جا اصولڪا سنڌي هئا. غلام شاه جڏهن انهن تي جنگ مڙهي تہ تاريخ ۾ اهڙو واقعو ٻئي هنڌ ڪٿي بہ ڪونہ ٿو ملي تہ راجپوتن پنهنجن گهر وارين ، نياڻين ۽ ٻارن کي خنجر ۽ تلوارون هٿن ۾ ڏئي اهو چئي جنگ تي روانا ٿيا تہ جنگ هارائڻ جي صورت ۾ غلام شاه جهڙي ظالم شخص جي هٿين چڙهڻ کان بهتر آهي تہ پاڻ کي ماري ڇڏجو. ائين ئي ٿيو راجپوتن جنگ هارئي تہ ٻئي طرف عورت ۽ ٻارن جي لاشن جا بہ ڍير لڳي ويا.

جيئن سنڌين سان ٿيندو آيو آهي، اسين تہ انهن کان اڄ تائين ان ڳالهہ جي معافي بہ ناهي ورتي تہ حُر تحريڪ دوران جيڪا انگريز سامراجيت جي خلاف پهرين وڏي منظم ويڑهہ هئي، تنهن کي ڪچلڻ لاءِ انگريزن بلوچ قبيلن کي سنڌ ۾ جي ايم بئراج ۽ درياڻن جي ڪناري جون زرخيز زمينون انعام ۾ ڏئي آباد ڪيو، انهن کي طاقتور ڪيو تہ جيئن انگريزن جي حق ۾ حُر تحريڪ جي باغين جي طاقت کي ڪمزور ڪن، هي معمولي ڳالهہ ناهي.

مسٽر ڪمال جي اهڙن ڀالهين ڪري قومپرست ۽ هن مٽان هر وقت چڙيا پيا هوندا هئا. هڪ دفعي هي ۽ جئہ سنگهاڻي سرياب روڊ جي ڪنهن هوٽل تي ويٺا هئا تہ ڪجهہ نوجوان مسٽر ڪمال جي انسلٽ ڪرڻ جي مقصد سان هن آڏو اچي بيٺا. هُنن هِن مٽان هٽ ڪٽڻ جي ڪوشش ڪئي تہ جئہ سنگهاڻي ڇوڪرن کي ڏکي پوئتي ڪيو ۽ مسٽر ڪمال جي اڳيان بيهي هنن کي چوندو ويو توهان ڪهڙا بهادر آهيو جو هڪ استاد مٽان هٽ ڪٽو ٿا. جئہ سنگهاڻيءَ جو ڳلو جوش ڪري خشڪ ٿي ويو هو. ۽ چهرو سُرخ ٿي ويو هو اُتي جيڪي ماڻهو ويٺا هئا. انهن جي بقول تہ جئہ سنگهاڻي پنهنجي دوست ڪمال جي دفاع ۾ ائين رڙيون ڪندي ڀالهائي رهيو هو جڙ اهو واقعو هن سان ٿيو آهي. هن جي اندر جا ڏک يڪجا ٿي ويا هئا. توهان پارٽ ماتا جا ٽُڪرا ڪيا. هاڻ انسانيت جا ٽڪرا ڪرڻ چاهيو ٿا. توهان جيترا ڪٽر بلوچ آهيو اوترو مان بہ ڪٽر پائي بند آهيان. مان انسان جي ذات سان ٻڌل آهيان. توهان اسان کان ڪڍهن بہ ڪٽي نہ ٿا سگهو. مان ٿو توهان کي ياد ڏياريان تہ توهان وٽ هي جيڪي ملڪيتون ۽ زمينون آهين. اهي اسان جن ابن ڏاڏن جون آهن. توهان پنهنجي غرور کي قابو ۾ رکو. مان توهان جهڙو نہ ٿي سگهيس چاڪاڻ تہ مان تهذيب کي مارڻ نہ ٿي چاهيو. ۽ جي توهان ائين چاهيو ٿا تہ مان توهان جو مقابلو ڪندس. مان جي ڪمزور ۽ گيدي هجان ها تہ هزارين ماڻهن جيان پنهنجي زمين کي ڇڏي شرنارٿي ٿي وڃان ها. ۽ مون پنهنجي ماتر يومي کي نہ ڇڏيو. مون کي اعتبار هو تہ هي ڏکيو وقت بہ گذري ويندو مان ان وقت بہ بهادريءَ سان اوهان آڏو بيٺل رهيس تہ هاڻ بہ بيٺو آهيان ۽ توهان جي مرده روح کي جاڳائڻ جي همت رکان ٿو . توهان ۾ همت آهي تہ مسٽر ڪمال کي هٽ لائي ڏيکاريو. ان جو نتيجو اهو نڪتو تہ نوجوان پنهنجي منهن ڪجهہ ڀالهائيندا واپس هليا ويا.

توکي خبر آهي تہ جئہ سنگهاڻي پوءِ ڪاڏي ويو." پيرڪ. نصير کان معلوم ڪيو.

"پروفيسر بهادر جي وڃڻ کان پوءِ. هي بہ هتان هليو ويو." نصير ڏکاري لهجي ۾ چيو.

"ڪيڏانهن ويو؟" رتنا پريل اکين سان نصير کان معلوم ڪيو.

"ان بابت ڪافي عرصي کان پوءِ ڄاڻ ملي ته هو سنڌ جي شهر لاڙڪاڻي هليو ويو." نصير وراڻيو.

"ڊسٽر ڪمال جو چا ٿيو." رتنا پڇيو.

"فيصل آباد هليو ويو." نصير وراڻيو.

"ان جي عجيب ڪيفيت ٿي وئي هئي. مان ان سان جڏهن آخري پيرو مليو هئس." نصير جي پر پر ويڻل ڪنهن استاد ڳالهايو. هو اڪيلو ٿي ويو هو جئڻ سنگهاڻي پر هن جو ساه هو هن کي مون پنهنجي حياتي پر ڪڏهن به خوفزده ٿيندي نه ڏٺو هو واقعي به بهادر انسان آهي پر جئڻ سنگهاڻي جي وڃڻ کان پوءِ هي ڄڻ عجيب قسم جي خوف پر مبتلا ٿي ويو هو مان هن کي ڏسندو هئس هو آفيس جي ڪمري اندر هلندو ۽ ڳالهائيندو هو ۽ دروازي تي بيهي دادا دادا ڪري سڏيندو هو. مسٽر ڪمال جئڻ سنگهاڻي کي دادا ڪري سڏيندو هو. هڪ پيري هو گهٽو ٽڪل ٿي نظر آيو هن جي خماريل اکين مان لڳو ٿي ته هن پوري رات ننڊ ناهي ڪئي، هي آفيس آيو ته هو پر ڪا بيچيني هن کي ستائي رهي هئي، مان هن جي پر پر ويٺو هئس ته هن اوچتو ڳالهائڻ شروع ڪيو.

"هو مون کي خاموش ڪرڻ چاهين ٿا، مان حقيقتن کي جيئن جو تيئن بيان ڪيان ٿو مان ائين نه ڪندس ته مري ويندس، مان ڪيئن چاهيندس ته پنهنجن خيالن کي مصنوعي روپ ڏيان، ان کان بهتر آهي ته مان مري وڃان يا هتان ڪٽي ٻئي هنڌ هليو وڃان، هن کي اهو احساس ستائي رهيو هو ته هي دادا کان سواءِ ڪجهه به ناهي ۽ اها ڳالهه هن کي خوفزده ڪري رهي هئي."

"مسٽر ڪمال هڪ غير معمولي انسان آهي، اسان سڀ کي ان ڳالهه جو احساس هاڻ ٿئي ٿو هو غير معمولي ۽ درست مشورا ڏيندو هو هن پنهنجي حياتيءَ کي ڪجهه ان طرح جوڙيو هو جو ڏک سک پر جيئڻ وارو انسان هو هن پنهنجي حياتي ٻين سيني ڳالهين کي ڇڏي فقط ان خاطر گذاري ته پنهنجي گفتگو عام ماڻهو لاءِ آسان ۽ حڪمرانن لاءِ سخت ڪري هو چوندو هو ته ان سان هن کي راحت

ملي ٿي، هن بي چين شخص کي راحت ته خير ڪڏهن به نه ملي پر ان لاءِ هن تڪليفون ضرور ڏٺيون. هن ڪڏهن به ائين نه سوچيو هو ته هن کي ائين يونيورسٽي ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ويندو. هن جي غير موجودگي جو احساس هميشه رهندو." نصير پنهنجي ڳالهه ختم ڪئي.

❊

(28)

"توهان اسان کي جيڪي ڳالهيون ٻڌايون، سچ پچ ٻڌي سخت ڏکارا ٿي ويا آهيون." خديجہ نصير ۽ پروفيسرن سان مخاطب ٿيندي چيو. اسين بلوچستان جي دوستن جا وڇايل خواب، خيال ۽ پرجوش زندگي جا لمحا ڳولڻ آيا آهيون . جيڪي ڪٿي گم ٿيندي نظر اچن ٿا. بلوچستان کي سياسي، سماجي طرح ديوار سان لڳايو پيو وڃي.

پاڪستان جي حڪمرانن ائين ته چاهيو ٿي ته قومن جي وچ ۾ اتحاد ۽ اتفاق جا هٿ گرمجوشيءَ کان محروم رهن. اهڙي خاموشي اسان کي مجبور ڪيو ته اسين پنهنجي ليکي بلوچستان جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو جائزو وٺون . جيڪي هر ڏينهن خراب کان خراب تر ٿيندين پيون وڃن. منهنجو مقصد انهن واقعن سان آهي جيڪي رياستي ادارن جي جبر ڪري پيدا ٿي رهيا آهن. يعني بلوچستان ۾ مسنگ پرسن وارو سوال ۽ وري جڏهن پنهون جي گمشدگيءَ جو اطلاع مليو ته اسان جي تشويش ۾ گهڻو اضافو ٿي ويو. اسان سيني لاءِ انسان جي آزادي ۽ حياتي جو سوال سڀ کان وڌيڪ اهم آهي. اهو رڳو سياسي سوال ئي ناهي. اهو انسان جو بنيادي حق بہ آهي. پنهون سميت ڪيترن نوجوانن جو گم ٿيڻ معمولي نوعيت جي صورتحال ڪانهي. جنهن کان پوءِ ئي اسان کي اهو فيصلو ڪرڻو پيو ته پاڻ کي بلوچستان وڃڻ گهرجي. اسان سيني کي هڪڙي سان ڳالهائڻ گهرجي. ته جيئن اسين شين کي، سمجهڻ جا اهل ٿي سگهون.

اسين اوهان کان ڪجهہ سکڻ آيا آهيون. اوهان بلوچستان جي ڪيترن نسلن کي علم ڏنو هن زمين سان توهان جي گهري وابستگي آهي. توهان بلوچستان جي مسئلن تي جيڪا راءِ رکندا. سڀ کان وڌيڪ اهم هوندي.

"مون کي اوهان ٻڌايو ته پنهون کي ڪيئن بازياب ڪرائجي ۽ ڪيئن نوجوانن جي زندگين کي محفوظ ڪجي؟" خديجہ پنهنجي ڳالهہ ختم ڪئي.

"هن ملڪ جو اهو دستور آهي ته هي مصيبتون پيدا ڪندو آهي ۽ پنهنجن نوجوانن کي ان مٿان قربان ڪندو آهي." شاڪر بلوچ ڳالهائڻ جي ابتدا ڪندي چيو شاڪر بلوچ سوشل اسٽڊيز جو ليڪچرار آهي، قرباني جي ٻکري وانگر، اسان پنهنجن ڪيترن نوجوانن جي زندگين کي وڃايو آهي، اسان سيني جون اکيون ڳوڙهن سان تر ٿي وڃن ٿيون جڏهن ڪنهن نوجوان جي گم ٿيڻ جي خبر ملي ٿي، مان توهان کي ٻڌايان ته مِسنگ پرسن جا واقعا ته 80 جي دور کان ٿيندا پيا اچن، .بلوچستان جي نوجوانن کي مڇي جي ڪنڊن جيان ڪڍي اڇلايو پيو وڃي.

اهو سڀ هي رياست پئي ڪري ۽ ڪيتري عرصي کان ڪندي پئي اچي، اسين سيني انهن ڳالهين تي تمام گهڻو ڳالهايو آهي ته اهڙن واقعن کي ڪيئن روڪجي؟ پر حقيقت هي آهيءَ ته رياست اسان جي تصور کان بہ وڌيڪ ظالم آهي، هي هر ڪنهن جي ڇاڻ رکي ٿي ۽ مهل مناسبت سان حملو ڪري ٿي، سندس خلاف جيڪي ثبوت آهن انهن جي هوندي بہ ڪيس ڪير پچڻ وارو ڪونهي، هن حقيقت کان پوءِ ٻيو ڇا چئي سگهجي ٿو ته پوليس، عدليہ ۽ سمورا سول ادارا هنن اڳيان مُجرمن وانگر خاموش آهن، بلوچستان هينئر ہن واضح ڊرين ۾ تقسيم ٿيل آهي، هڪڙا آهن جيڪي رياست جو حصو آهن ۽ ٻيا اُهي آهن، جيڪي ان جي خلاف آهن، هتي ٽين ڪابہ قوت ڪانهي، بلوچ نوجوانن وٽ پنهنجي بچاءَ لاءِ ڪا ڳالهہ رهي ئي ڪانهي، انهيءَ حالت ۾ هنن لاءِ مرڻ يا مارڻ کان سواءِ ٻيو ڪو رستو نہ ٿو رهي.

"توهان جي ڳالهہ جو مڪيہ تت اهو آهي ته بلوچستان جي علحدگي ۽ ورهاڱي کان علاوہ ڪنهن ٻئي خيال تي نہ ٿو ڳالهائي سگهجي؟" توڪلي شاڪر کان پڇيو.

"اڄ تائين مان ٻڌ تر ۾ هئس، پر هاڻي پنهنجي پختي يقين سان چوان ٿو ته فيڊريشن سان هاڻ نہ ٿو هلي سگهجي، بلوچستان جي

نوجوانن جي ذهنن مان پاڪستان ميسارجي ويو آهي. پاڪستان سان جيترو وقت ۽ وڌيڪ گڏ رهياسين ان جي ايجان ۽ ڳري قيمت ادا ڪرڻي پوندي. آزاديءَ کان پوءِ بلوچستان جا مؤرخ ۽ تاريخ نويس، جڏهن اپياس ڪرڻ ويهندا تہ هو ورهاڱي کي درست قدم قرار ڏيندا۽ بلوچ نوجوانن تي فخر ڪندا جيڪي هن راه ۾ ماريا ويا."

"باقي قومن کان علحده رهي ڪري؟" خديجہ چيو.

"ها! بلڪل مان ائين سمجهان ٿو" شاڪر بلوچ وراڻي ڏني.

"چا ٿيندو جڏهن توهان اڪيلا پاڪستان جي منظم ۽ جديد اسلح سان ليس فوج سان مقابلي ۾ هوندا؟" خديجہ، شاڪر کان پڇيو.

"مان سوچيندو آهيان تہ ڪنهن جي حصي ۾ فوج جو تعداد سڀ کان گهٽو هجي. نوڪرين ۽ وسيلن جي ڳهٽائي هجي ۽ بين صوبن جي نسبت صوبائي ۽ قومي اسيمبلي جي ميمبرن جو تعداد ٻيٽو هجي تہ اهڙي جمهوريت ۽ رياست کي ڪهڙو نالو ڏجي؟ در اصل اها غير هموار رعايت ئي آهي جنهن پنجاب جي ڪلاس کي طاقتور ٺاهي ڇڏيو آهي، جنهن باقي قومن ۽ انهن جي حقن کي بلڪل پنتي اُڇلي ڇڏيو آهي.

پاور پالينڪس ۾ پنجاب جي سياسي ۽ عددي حيثيت گهٽ ٿيندي ؟ مون کي ائين ٿيندي نظر ڪونہ ٿو اچي. اهو ڪيئن ممڪن آهي تہ فوج جنهن پاڻ کي سياسي ۽ معاشي طرح مضبوط ڪيو آهي پنهنجي عددي حيثيت گهٽائي. ان ئي فوج پويان اسيمبلين ۽ جمهوريت جي نالي تي پنجاب جو ايليٽ ٻيٺو آهي. اهو فارمولو تہ پاڪستان جي وجود سان گڏ استعمال ۾ اچڻ شروع ٿيو. بنگالين جو اعتراض ٻہ اهو هو تہ انهن جي ووٽ کي قبول ڪيو ويجي. پاڪستان جي جمهوريت تہ ان وقت ئي پنهنجي خونخوار روپ ۾ سامهون اچي وئي هئي. مون کي اوهان آڏو اهو بيان ڪندي ٿورو عجيب ٿو لڳي. پر مان انهن اهم حقيقتن بابت اوهان کي آگاه ڪرڻ ٿو چاهيان تہ بلوچستان جو ماڻهو پنهنجي طرفان طئي ڪندو پيو وڃي تہ انهن کي هاڻ وڌيڪ فيڊريشن ۾ ناهي رهڻو. فيڊريش کي ان ڳالهہ جي پرواه ڪانهي بلڪل ائين جيئن هنن بنگالين جي پرواه نہ ٿي ڪئي. پنجاب پنهنجي سطح تي ڪڏهن ٻہ باقي قومن کي اچڻ نہ ڏيندو. اهو ممڪن ئي ڪونهي":

"بلوچ، پنجاب کان پنهنجي جان آجي ڪري، سردار جي حوالي ڪندو؟" ائين سمجهو ٿا، رتنا، سوال ڪيو.

"ها! ائين به ٿي سگهي ٿو. پر منهنجيءَ نظر ۾ بلوچن لاءِ اهو سوال بي معنيٰ ٿيندو پيو وڃي." شاڪر بلوچ چيو. چو ته بلوچ تحريڪ ۾ جيڪو نوجوان شامل ٿي رهيو آهي، اهو هڪ ته نظرياتي طرح ميچوئر آهي، ٻيو ته هيءَ تحريڪ ملڻي قبائل جي تحريڪ آهي جنهن ۾ مري، بگٽي سميت ٻين قبيلن جا نوجوان آزاديءَ جي ڪاز تي گڏ آهن جيڪا سردارن جي سوڪالڊ آزاديءَ جي تحريڪ کان وڌيڪ فڪري ۽ عوامر سان اٽيچڊ آهي.

"ڪنهن هڪ پارٽي يا ليڊر جو نالو ٻڌائيندا، جيڪو سردار نه هجي؟ توهان اها ساڳي غلطي ڌهرائي رهيا آهيو جيڪا بنگالين کان ٿي. هنن به ته ان ڳالهه کي اهميت ڪانه ڏني، ته زمين جو اصل مالڪ ڪير ٿيندو.؟" طلعت سوال ڪيو.

"آزادي جي تحريڪن ۾ واقعي به اهو سوال غير اهم ٿي ويندو آهي." شاڪر بلوچ وراڻي ڏني.

"بلوچستان جي زمين ۽ ان جي هيٺان سون، گيس ۽ پيٽرول جون جيڪي ڪاڻيون آهن، بلوچن جون هجڻ گهرجن، اهو سوال هينئر جو ڪيئن ناهي." طلعت ٻيهر سوال ڪيو.

"ڪيتريون ئي ڳالهيون آهن جيڪي اڃ مڪمل ئي رهنديون، آزاديءَ کان پوءِ شايد اهي مڪمل ٿيڻ طرف وڃن." شاڪر بلوچ وراڻيو.

"توهان کي خبر آهي ته، جن ملڪن آزاديءَ جي ويڙهه وڙهي ۽ ناڪام رهيا، هاڻ ڪيئن آهن؟" طلعت کين چيو.

"مون پنهنجا دليل اهو ثابت ڪرڻ لاءِ ڏنا ته بلوچستان اندر ۾ واضح رجحان آهن، ٿيون کو به رجحان ڪونهي." شاڪر ڳالهائيندي چيو "ڪميونسٽ پارٽي به انقلاب لاءِ جيڪي پاليسيون ڏنيون، اهي بلوچستان ۾ دم ٽوڙي ويون." شاڪر گفتگوءَ جو انداز تبديل ڪيو چاڪاڻ ته هڪ پاسي انقلاب جي ڳالهه ڪجي ۽ ٻئي پاسي فوجي وردي پاتل ڊيموڪريسي لاءِ ماٺهن کي ووٽ جي اپيل ڪجي ڪا سٺي حڪمت عملي ڪانهي، مان سمجهان ٿو منهنجي روشن خيالي پارٽي

جي تربيت ڪري آهي، پر جنهن ڀَالهه کي مان اڳ ۾ درست سمجهندو هئس، هاڻ ائين چو ڪيان؟ جيستائين پاڪستان جي رياست خلاف انقلاب جي ڀَالهه آهي، اها جيڪڏهن غير واضح ۽ ڪمزور انداز ۾ بيان ڪيل آهي تہ اهو عمل انقلاب دوستي بجاءِ انقلاب دشمني ثابت ٿيندو. اها ئي پارٽي هئي جنهن اسان کي مجبور ڪيو تہ نعب جي پليٽ فارم تي ڪم ڪيون، جيڪا بورجوا ڪلاس جي موقعي پرستن جو گروپ هو. اها اميد ئي فضول هئي تہ انهن سان گڏجي پارٽي ۽ جمهوريت کي بچائي سگهجي ٿو هي ڀَالهه عيان آهي تہ فوج جي پنهنجي هڪ سياسي ۽ معاشي ايجنڈا آهي.

بيشڪ اسان نہ ٿا ٻڌائي سگهون تہ هن ويڑهه جا ڪهڙا نتيجا نڪرندا، ممڪن آهي تہ بلوچ انقلاب جي راه تي هلندي پنهنجي زمين ۽ پنهنجي شناخت بچائي ونڻ ۽ ائين بہ ٿي سگهي ٿو تہ فوج ظالمانہ ڪارواين ڪري بلوچن کي وقتي طور تي خاموش ڪري ڇڏي، پر مان ان ڀَالهه تي قائم آهيان، فيڊريش جي ديوار ڪرٽي آهي.

مان ائين بہ سمجهان ٿو تہ بلوچ سماج پنهنجي پيداواري لحاظ کان ايجان پراڻن رشتن تي بيئل آهي، اسان هتي ماڻهن جي هٿن ۾ هٿوڙا ڪيئن ٿا ڏئي سگهو ن . توهان چوڏاري ڏسندؤ تہ لاتعداد زمين آهي جيڪا زراعت ۽ صنعت کان محروم آهي، ماڻهن جي معاشيات ايجان بہ هڪ صدي پراڻي آهي، جانور پالڻ وڪڻڻ ئي ماڻهن جي معيشت آهي بلڪ بلوچن کي ان حالت ۾ رکيو ويو آهي، اسان کي سردارن کان ايڏو خوف ڪونهي جيترو پاڪستان کان، توهان کي اندازو آهي تہ بلوچستان جا ڪيترا نوجوان ماورا عدالت، قتل ٿيا آهن ۽ ڪيترا مِسنگ آهن.

بيشڪ اسين اڳين مورچي واري ويڑهه نہ پيا وڙهون پر ان فيڊريشن خلاف آگاهي جي جدوجهد ۾ اسين ڪامياب ٿيا آهيون ، توهان پوري بلوچستان جو دورو ڪري ڏسو ديوارون شاهدي ڏينديون، تہ اها ويڑهه اسان کٽي آهي، بلوچستان جي طاقت ماضيءَ جي پيٽ ۾ پاڻ کي وڌيڪ منظم ڪيو آهي، توهان شايد پنهون جي گفتگو ناهي ٻڌي، هن جي لفظن ۾ گهرائي آهي، سچ اهو آهي تہ بلوچستان جو هر ٻيو نوجوان پنهون وانگر ئي سوچي ٿو هي نوجوان آزادي جي لاءِ ڪنهن بہ

طاقت جو مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار آهن ۽ ڪنهن بہ تڪليف کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار آهن. هي طاقت هزارين عذابن ۽ تڪليفن کانپوءِ بہ زنده رهڻي آهي، مونکي ان لاءِ ڪو بہ خوف ناهي آزادي کان پوءِ اسان جي حالت بنگال جيان ٿي ويندي ۽ مون کي ان ڳالهہ جي پرواه ناهي تہ ڪيترا ماڻهو ماريا ويندا ۽ عورتن جو ڇا ٿيندو هيءَ آزاديءَ جي جنگ آهي، ان ۾ اها ڪا حيرت جي ڳالهہ نہ ٿيندي، ائين ٿيندو يا ان کان بہ وڌيڪ، جنهن لاءِ اسين ذهني ۽ جسماني طور تيار آهيون، جنهن ڳالهہ کان اسين ڀڄي رهيا آهيون، اها هيءَ آهي تہ ڪميونسٽ ان تحريڪ ۾ طبقن جي ڳالهہ ڪري ماڻهن کي بيوقوف ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي نہ ويجن.

"ڪميونسٽ تحريڪ کي ان طرح پيش ڪرڻ مان توهان جو مطلب ڇا آهي؟" خديجہ، شاڪر بلوچ کان سوال ڪيو.

"هائو! هيءَ ڳالهہ گهٽو ڪري قومپرست تحريڪ جي خلاف آهي تہ ڪميونسٽ ويهي اسان کي طبقاتي نظام جي تعليم ڏين. مان قبول ٿو ڪريان تہ تو کي اها ڳالهہ ناگوار گذرندي هوندي ۽ شايد مان ان جي تشريح بہ نہ ڪري سگهان، شاڪر، خديجہ ڏانهن نهارينديءَ چيو. پر مان اها ڳالهہ سمجهان ٿو اجتماعيت ۽ بين الاقواميت جو سوال ڪنهن ماڻهو کي راهب ۽ پادري تہ ڪري سگهي ٿو پر انقلابي ڪڏهن بہ نہ. آزاديءَ جي تحريڪ اجتماعيت جي تحريڪ نہ ٿي بنجي سگهي. اسين ڪيئن ٿا خواهش ڪري سگهون تہ بلوچ آزادي جي تحريڪ پنجاب جي گهٽين ۾ وڙهي ويندي، ائين ممڪن ٿي ڪونهي.

اها ويڙهہ بلوچستان جي زمين تي ئي وڙهي ويندي ۽ بلوچ ئي وڙهندا. مان توکي ايجان بہ اهميت واريون ڳالهيون ٻڌايان ٿو. چاغي جي پهاڙ کي ڪنهن باه لڳائي، سوئي جي گيس ڪنهن جي قبضي ۾ آهي، هرنائي جو ڪوئلو ڪير پيو کڻي، 412 ملين ٽن سون، چاندي ۽ ٽامي جا مالڪ ڪير ٿيا وينا آهن، ان جي باوجود ڪو اسان کي پائپيءَ جو درس ڏئي تہ اهو اسان لاءِ عجيب ناهي، ڪميونسٽ اسان کي ائين سيکارينداً رهيا تہ سوشلزم ئي انهن سيني مسئلن جو حل آهي، پر اسان اهو تجربو بہ ڪري ڏٺو. اسان سوشلزم جا نعرا هنيا، رشيا کي پنهنجو ڪعبو ٺاهيو، ان اڳيان پنهنجو سر نوايو. استالن سيني ماڻهن

کي ماري مجائي سوشلزم جي رستي تي هلڻ لاءِ مجبور ڪيو. پنهنجن ڪامريڊن کي مارائيندو افغانستان تائين اچي پهتو. اسان خوش هئاسين ته هاڻ اجهو ڪي اجهو پاڪستان ۾ به سوشلزم آيو. سوشلزم ته ڪونہ آيو پر بلوچستان ۾ پُٹي فوج ڏيارڻ موڪلي. بلوچستان جا رشيا نواز ترقي پسند به هميشہ افغانستان کان سوشلزم کي ايندي ڏسي رهيا هئا. حقيقت هيءَ آهي ته رشيا نواز سوشلسٽ پنهنجي اندر کان، نواب ۽ سردار ئي هئا. ٽيڪ آهي انهن سردارن جو سوشلزم ڏانهن لاڙو سندن ذاتي حڪمت عملي هئي، پر تون سمجهين ٿي ته ڪميونسٽ پارٽي انهن کي پنهنجو ساٿاري سمجهڻ تي ڪيڏو نہ خوش ٿيندي هئي. توکي اندازو آهي ته ان سان ڪميونسٽ تحريڪ کي ڪيڏو وڏو نقصان ٿيو. انهن هڪ طرف پاڻ کي ماسڪو نواز سوشلسٽ ٿي سڏيو ته ٻئي پاسي پنهنجو ششڪ ڇڏڻ لاءِ تيار نہ هئا. مير غوث بخش بزنجي کان پڇندا هئاسين ته: سائين توهان سوشلسٽ آهيو ته پوءِ پنهنجي راڄ جي ماڻهن کان ششڪ وٺڻ ته بند ڪيو ته چوندو هو ته: مان ششڪ ڪيئن ٿو بند ڪري سگهان. اهو ته منهنجو سرداري حق آهي.

بلوچستان جي سردارن کي اهو اعتراف ڪرڻ گهرجي ته بلوچستان جي ماڻهن کي غلام رکڻ واري ڪم ۾ انهن جو سڀ کان وڏيڪ ڪردار آهي. هنن ته رشيا جي سوشلزم کان ويندي پُٹي واري سوشلزم کي به آزمايو. بلڪ انجواءِ ڪيو.

مان توسان هڪ سچائي شيئر ڪيان ٿو شاڪر بلوچ اتساه مان چيو. اپريل 1976ع پُٹي پنهنجي ڪوئٽا جي دوري دوران سردارن جي وچ ۾ بيهي اعلان ڪيو ته بلوچستان ۾ سرداري نظام جو خاتمو ڪيو وڃي. هن اهو اعلان ان وقت ڪيو جڏهن بلوچستان جو گورنر خان آف قلات هو جنهن وقت اهو اعلان ٿيو. بلوچستان جا ڪجهہ سردار پائپ پي رهيا هئا. ته ٻيا پُٹي جي تقرير مان لطف اندوز ٿيندا پنهنجن ڏندن جي وٽين ۾ قاتل گوشت جي ٽڪرن کي ڪڍي رهيا هئا. هنن کي خبر هئي ته هن جي تقرير سان نہ سرداري نظام ختم ٿيندو ۽ نہ ئي اڳتي ختم ٿيڻو آهي. بلوچستان جا سردار ان وقت پُٹي سان گڏ هئا. انهن کي اهڙيون هدايتون مليل هيون.

ان وقت جام لسبيلي ۽ خاران جو والي سردار هو ۽ پيپلز پارٽي جو ليڊر به هو مڪران جو چگو مڙس به پيپلز پارٽي ۾ هو. چيف آف ساراوان نواب رئيسائٽي به پيپلز پارٽيءَ ۾ هو. چيف آف جهالاوان نواب زهري ۽ پشتونن جو نواب جوگيزئي ۽ سبي جو نواب باروزئي پيپلزپارٽيءَ ۾ شريڪ هئا. پُٹي جو سوشلزم سردارن جي ذريعي جيڪو قائم ٿيٽو هو سو ته ٿيو پر ان جو ٻيٽو نقصان اهو ٿيو جو سردارن جي legitimacy قائم ٿي وئي. سرداري ٽيڪس ششڪ جيئن جو تيئن قائم رهيو رائلٽي جو حق انهن وٽ رهيو جرگا، قبائلي فيصلا، ڏنڊ ڇٽي جو اختيار انهن وٽ ئي رهيو ڪي به زرعي اصلاحات ڪو نه ٿيا.

اهو به تلخ سچ آهي ته ماسڪو به انهن سردارن سان ئي ڳالهائيندو هو. سردارن وري پوءِ ٻيو پلٽو ڪاڏو 1977ع وارو آمريت جو اونداهون دور شروع ٿيو. جنرل ضياء اقتدار تي قبصو ڪري شب خون جي ابتدا ڪئي ته سمورا سردار پُٹي کي سولي تي چڙهڻ لاءِ چڏي ضياء الحق جي قبيلي ۾ شامل ٿي ويا. هنن ته پنجاب جي اشرافيه جو حصو ٿيڻ لاءِ سنڌي ٻولي ۽ کي خيرباد چوڻ ۾ به دير نه ڪئي ۽ اردو کي پنهنجي تدريسي ٻولي طور اسڪولن ۾ رائج ڪرڻ جو اعلان ڪيو. سردارن چگٽائي واري پاسي ڪڏهن سوچيو ئي ڪونه. هنن جي خودداري جو مطلب رياست پاران طئي ٿيل رعايتن ۾ اضافو ڪرڻ آهي. هي جهالت جي حد تائين خود پسند آهن. اڇڪلهه ته هنن جي قيمت هڪ رڍ برابر به ڪونهي.

خديجه ۽ ٻين ساٿين لاءِ هيءَ نهايت حيرت جهڙي ڳالهه ٿي ڏٺي ته شاڪر بلوچ پنهنجي پختي فڪر ۽ تجزئي باوجود ڪو واضح موقف اختيار نه ڪري رهيو هو ۽ ڪٽي ڪٽي ته سيني کي رد ڪندي ٿي ويو. هي جيڪي ڳالهيون ڪري رهيو هو ڪيترن ئي نظرياتي اختلافن سان پريل هيون ۽ ائين پئي معلوم ٿيو ته بيشمار خيال ڪنهن هڪ سمت ۾ وڃڻ جي بجاءِ گاڏڙ ساڏڙ ٿي ويا آهن. جيتوٽيڪ هو اطمينان سان ڳالهائيندو ۽ مشڪندو به ٿي ويو پر هي جڙ نظرياتي خيالن جو اظهار ڪرڻ بجاءِ لفظن کي تلاش ڪري رهيو هو.

"مان توهان جي ڪجهہ ڳالهين سان سهمت ناهيان." خديجہ شاڪر بلوچ ۽ ٻين معزز استادن ۽ پروفيسرن ڏانهن نهاريندي چيو.

"توهان بلوچستان جي سنگين ۽ پيچيده مسئلن تي ڳالهائڻ بجاءِ پنهنجي سموري گفتگو رشيا نواز سردارن ۽ خيالي اجتماعيت ۽ بين‌الاقواميت متعلق ڪندا رهيا آهيو سماج کان ويندي فرد تائين جو دور مسلسل نون تجربن، خيالن ۽ ڪاميابين ۽ ناڪامين تي ٻڌل هوندو آهي. اهو دور اوستائين زنده رهي ٿو جيستائين ڪي ٻيا خيال نئين طرح سان سامهون نہ ٿا اچن. ڪيترا قومپرست نوجوان پنهنجن شروعاتي تعليمي ڏينهن ۾ قوم کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ تيار ئي نہ هوندا آهن. پر پوءِ انهن جي اڪثريت، جمهوريت ۽ بين‌الاقواميت پسند ٿي وڃي ٿي. ڇاڪاڻ تہ انسان فطرتن قدرت پاران طئي ٿيل هڪ نہ ڏسندڙ سڳي سان ٻڌل آهي ۽ اهو سڳو آهي زمين. زمين تي اسين سڀ انسان برابر آهيون. ان حقيقت کي مڃڻ کان پوءِ ئي اسين هتي توهان جي وچ ۾ موجود آهيون. ڪي مهينا اڳ باران بلوچ قومپرست هو. هاڻ هو اجتماعيت ۽ بين الاقواميت تي يقين ٿو رکي. انسان جي حياتيءَ جي پيٽ ۾ انسان جا خيال تيزيءَ سان تبديل ٿيندا رهن ٿا.

باران قومپرستي ۽ اجتماعيت وارا خيال ڪڏهن بہ ڪنهن اسڪول جي بينچ تي ويهي پڙهي حاصل نہ ڪيا. پر ان لاءِ ملڪ اندر رهندڙ عام ماڻهو جي زندگي کي پڙهيو ۽ سمجهيو. بلوچستان جي رنجيده ۽ ڏکايل ماڻهن جي حالتن جو مشاهدو ڪيو جنهن هن جي خيالن کي نئين طرح جي خيالن سان متعارف ڪرايو. اجتماعيت کا خراب ڳالهہ ڪانهي. خراب ڳالهہ تہ استحصال آهي. جنهن جون پاڙون بلوچستان جي زمين اندر تمام گهرائي تائين وڃن ٿيون. سردارن جو رشيا نواز ٿيڻ سندن ضرورت هئي. اهو طبقو حالتن جي تبديليءَ سان ٻدلڻ ٿئي ٿو توهان کي خبر هوندي تہ ان ڪلاس هڪ عرصي تائين بلوچستان جي ماڻهن مٿان راج ڪيو. برطانوي نو آبادي جاگيردارانہ ۽ سردارانہ نظام جي ساڻ سان ئي قائم ٿُئي. جنهن بلوچستان جي ماڻهن کي هڪ قدم بہ اڳتي وڌڻ نہ ڏنو اهڙي طرح بلوچستان جو معاشرو پنهنجن پراڻن رشتن جون پاڙون اکيڙڻ بجاءِ ان

جو محافظ ٿي بيٺو نو آبادي نظام هڪ طرف استحصال لاءِ نون طريقن تي ڪم ڪري رهيو هو تہ ان وقت بلوچستان جو سردار انگريزن لاءِ ڪرايي جي سپاهي جي طور ڪم ڪرڻ لڳو ترقيءَ جي نالي تي انگريزن انهن علائقن مان ريلوي جو پٽڑيون وڇائڻ شروع ڪيون جتان معدني وسيلا ٿي ملیا. سنڌ ۾ بہ ائين ڪيو ويو. اهڙن علائقن مان ريلوي لائن ٿي گذري جيڪي ڪپهہ، باجهر ۽ تيلي ٻجن جي پيداوار وارا زرخيز علاقا هئا. تہ جيئن انهن کي آسانيءَ سان برطانيا جي مارڪيٽ تائين پهچائي سگهجي. اوڻويهين صدي هڪ طرف پوري دنيا مان لُٽيل ڪچي مال مان صنعتي ترقيءَ طرف وڌي رهي هئي تہ ساڳي وقت سرمائيدرانہ اجاراہ داري خلاف مزدور تحريڪون بہ منظم ٿي رهيو هيون. پيرس ڪميون يورپ جي پوري معاشري کي جنجهوڑي ڇڏيو. پر بلوچستان جي معاشري تي ان جو اثر ڪٿي بہ محسوس نہ ٿيو. ڇاڪاڻ تہ سردار پنهنجي روايتي طريقن سان عام ماڻهو جي زندگي کي باقي دنيا کان تنها ۽ اڪيلو ڪري رکيو هو. ٻئي طرف ايران جو رضا شاه ۽ ترڪي جو مصطفيٰ ڪمال پنهنجن پنهنجن سماجن کي يورپ جهڙو ٺاهڻ طرف وڃي رهيا هئا. جن هن پوري خطي کي بہ متاثر ڪرڻ شروع ڪيو ۽ هڪ ڪلاس ان جو نقل ڪري رهيو هو ۽ اهڙي ئي طرز جي زندگي گذاري رهيو هو جيئن ايران جي مخصوص ڪلاس ٿي گذاري. جنهن ڪالهہ سخت طبقاتي ڇڪتاڻ کي پيدا ڪيو. بلوچستان ۾ بہ اهڙي صورتحال جنم ورتو ۽ اڪثر ڀيت ماڻهن جي زندگيءَ جي بنيادي ضرورتن کان محروم ٿيندي وئي ۽ نہ ختم ٿيندڙ عذاب ڏانهن ڌڪجندي وئي. رياست ۽ سرداري نظام بلوچستان جي پوري پيداوار ۽ قدرتي وسيلن جو استحصال ڪري عام ماڻهو جي زندگيءَ جي معيار کي بيحد هيٺ ڪرائي ڇڏيو. جنهن سبب معيشت تي جمود طاري ٿي ويو. خانہ بدوشي واري زندگي گذارينڊڙ بلوچ ششڪ ۾ پين سرداري ٽيڪس جي ٻيڻي عذاب ۾ مبتلا ٿي ويا. عام ماڻهو جي غصي کي سردار پنهنجي حق ۾ استعمال ڪرڻ وارو ٻيهودو ڪم ڪرڻ لڳو ۽ ان جي بدلي انگريزن کان رعايتون وٺڻ لڳو. انگريزن هنن کي نقدي توڙي انتظامي طاقت مهيا ڪئي.

اهڙي وقت جڏهن پوري يورپ ۾ هي ڪلاس مري رهيو هو بلوچستان ۾ هن کي زنده رکيو ويو بلوچستان جي ماڻهو پنهنجين نه ختم ٿيندڙ تڪليفن مان اها ڳالهه اخذ ڪئي ته موجوده نو آبادي نظام ئي ڏکن ۽ مشڪلاتن جو ڪارڻ آهي، هي نظام عام ماڻهو جي ڪابه پرواهه نه ٿو ڪري، ۽ هنن ان ڳالهه کي ڏيان ۾ نه ٿي آندو ته انگريز جي بچاءَ ۾ بينل سردار جو چا ڪن؟

سردار هر پيري قومپرستيءَ جي چادر ويڙهي سامهون اچي بيهي ٿو انهن کان بلوچن کي ڪيئن بچائجي؟ جي هر بلوچ ائين سوچي ته بلوچستان جون حالتون شايد ائين نه هجن ها.

بلوچ تاريخي طور تي ڊيمو ڪريٽ ۽ محب وطن رهيو آهي، ميرچاڪر خان جي چوند به جمهوري طريقي سان ٿي باوجود جو هو هيٺين طبقي جو عام ماڻهو هو، اهو واقعي به ٽڪائيندڙ ڪم آهي، پر اهو سوال زمين جي منصفانه تقسيم ۽ وسيلن تي مقامي ماڻهن جي حق سان جڙيل آهي، اسان ائين سوچيندا آهيون ته اهڙي محاذ جي ڪهڙي اهميت آهي، اهڙا تجربا ته اسين اڳ ۾ ڪري چڪا آهيون، اهو سوال دراصل اسان کي نئين طرح سان سوچڻ تي مجبور ڪري ٿو ته نئين سر پنهنجين صفن کي درست ڪيون، پوري ملڪ جا ماڻهو ڪنهن نه ڪنهن طرح هن رياست مان بيزار آهن ۽ وڙهن به ٿا، ۽ ڪي ڳالهيون اهڙيون به ٿين ٿيون جو ماڻهو پنهنجي جان به ڏئي ڇڏين ٿا. هر فلسفو پنهنجي دور جو سچ هوندو آهي پر ٻئي دور لاءِ غلط، اڄ اسان کي نعب سان اتحاد ڪرڻ وارو عمل غلط لڳي ٿو پر ڪالهه اها ضرورت هئي، انسان جو عقل ۽ صلاحيت تاريخ جي قيٽي جيان گهمندڙ آهي، ان جو بنياد به ان ڳالهه تي هوندو آهي، هر دور هر قوم ۽ هر رجحان پنهنجي دور جي سچائي ۾ ساه کڻن ٿا، ائين اوستائين رهندو جيستائين ڪا بي حقيقت پنهنجي نئين روپ سان نروار ٽي نه ٿي اچي، اها هڪ سادي حقيقت آهي ته خارجي طاقت هڪ پٿر کي به متحرڪ ڪري ٿي، اها حرڪت ان طاقت يا هٿن تي چڏيل آهي ته اُهي ڪيستائين ان پٿر کي متحرڪ رکي سگهن ٿا، اهو اصول انساني سماج جي پوري فلسفي جي تشريح ڪري ٿو پٿر پاڻ ائين سوچي ئي نه ٿو سگهي ته ان

کي ڇو پيو هوا ۾ اڇليو وڃي، يا هن جي حرڪت ڪنهن خارجي سبب جي ڪري آهي، هي پنهنجي خواهش ڪري هوا ۾ ڪونہ ٿو ڦري. اها ئي ڳالهہ انساني آزادي متعلق بہ چئي سگهجي ٿي. انسان کي پاڻ تي جيڪو فخر آهي، ان جو بنياد ان حقيقت ۾ آهي تہ انسان پنهنجي وجود کان تہ باخبر هوندو آهي، پر هو خارجي تبديلين ۽ اثرات کان ناواقف رهي ٿو جيڪي ان اندر مختلف رجحان پيدا ڪري ٿو ارڙهين صدي جا مادیت پسند ان حقيقت کي معلوم ڪري چڪا هئا تہ ماڻهن جا پاڻ ۾ سماجي تعلقات انهن جي شعوري سرگرميءَ جي نتيجن ۾ ترقي ناهن ڪندا. ڇاڪاڻ تہ ماڻهو شعوري طور تي پنهنجن ذاتي ۽ شخصي خواهشن پويان ڊوڙن ٿا. ڪڏهن ڪڏهن تہ انهن کي خود بہ خبر ناهي هوندي تہ هو اِن قدر بيخبر ماڻهو وانگر ڊوڙي ڇو رهيو آهي. سرمائيداري جي بي انتها بک بہ ائين هوندي آهي.

روم جي امير شهرين، غريب هارين جون زمينون خريد ڪري ورتيون، ۽ بيدخل ٿيندڙ هاري شهري مزدور ٿي ويو. انساني حرص جو نتيجو تهذيبن جي تباهيءَ جي صورت ۾ نڪري ٿو يا انقلاب جي صورت ۾ اٽلي جي جمهوريت بہ پنهنجي اشرافيہ جي حرص ۽ بک جي نتيجي ۾ تباهہ ٿي وئي. اسان انسان جي فطرت جو جيڪڏهن صحيح مطالعو ڪيو هجي ها تہ شايد اها ڳالهہ اسان کي سمجهہ ۾ اچي وڃي ها تہ سماجي تعلقات جي نوعيت ۽ طريقن جي حد کير ٿو طئي ڪري. مارڪس نون معاشي مفادن جي دريافت ڪري ٿو مارڪس کان بہ اڳ فرانسيسي فلسفِي ان نتيجي تي پهچي چڪا هئا تہ معاشرتي صورتحال ۽ ملڪيتي تعلقات، پوري سماجي نظام جا بنياد آهن. ان ڪري شهري معاشري جي تشريح سياسي اقتصاديات ۾ تلاش ڪرڻي پوندي.

مان پڇان ٿو تہ انتها پسندي جيڪا هن ملڪ ۾ موجود آهي، جنهن ڪيترن ئي معصوم ۽ بي گناهہ انسانن جي زندگيءَ جو زيان ڪيو ڪيرہڏائي سگهي ٿو تہ اهڙيون حالتون ڪنهن پيدا ڪيون. ڇا رياست ان کان آجي آهي ۽ ان پوري کاڻي پويان ملڪيتي مفاد نہ آهن. هيءَ صورتحال اسان کي مختلف انداز ۾ سوچڻ تي مجبور ڪري ٿي. هڪ تہ اسان جي مقابلي ۾ رياست وڏيڪ منظم

۾ وڏيڪ آرگنائيز آهي ۾ ائين لڳي ٿو اسان جي نسبت ان جي منظم ٿيڻ جو انداز ميڪانڪي ۾ آگاهي جا وسيلا اسان کان وڏيڪ بهتر آهن ۾ ۽ اهم ڳالهه ته جتي به ترقيءَ جي رفتار سست هوندي آهي، اتي آگاهي جا وسيلا محدود ۾ استحصال جا ذريعا تيز هوندا آهن، بلوچستان جي صورتحال به ڪجهه اهڙي آهي.

دوستو! تفصيل سان ڳالهائڻ جو منهنجو مقصد هي آهي ته اسان کي هتي صاف ۾ واضح گفتگو ڪرڻ گهرجي. اسان مان هر ماڻهو پورهيت کي پنهنجي قسمت تي ڇڏي ڏيڻ ٿو چاهي. ڇاڪاڻ ته آگاهي جي محدودو وسيلن ۾ استحصال جي جديد شڪلين ان سوال کي ايترو ته ڏندلو ڪري ڇڏيو آهي جو هر ماڻهو غلام هجڻ جي باوجود پنهنجي مالڪ لاءِ دعا ڪندو رهي ٿو.

هتي ملڪ ته تقسيم ٿيا آهن پر زمينون تقسيم ناهن ٿيون، ڪالهه تائين مون هتي علم ڏنو هاڻ نسلي متييد ڏسان ٿي. بلوچستان يونيورسٽي جو انساني زندگيءَ جي مختلف پهلوئن ادب، فلسفي ۾ سياسيات تي اهم تدريسي ڪم هو هي ئي اها جڳهه آهي جتي تاريخ جا استاد علمي آگاهي ڏيندي بلوچ معاشري کي تبديل ڪرڻ جي صلاحيت رکندا هئا. علمي بحث ۾ مذاڪرا ٿيندا هئا. جنهن سان شاگردن جي تربيت ٿيندي هئي. توهان مسٽر ڪمال کي پڃائي ڪڍيو ۾ پروفيسر بهادر کي يونيورسٽي ڇڏڻ تي مجبور ڪيو ۾ ڪيترن جو ته خون به ڪيو. جئه سنگهاڻي جي ملڪيت تي قبضو ڪري. توهان ڪيئن ٿا تقاضا ڪري سگهو ته بلوچستان جي ويڙهه پنجاب ۾ سنڌ جي گهٽين ۾ وڙهي وڃي.

دنيا ۾ جا ڏوهاري بلوچستان ۾ اچي پناهه وٺن ٿا. مذهبي انتهاپسند پوري بلوچستان مٿان پنهنجو غلبو قائم ڪرڻ لاءِ ڪوٺتا جي گهرن. ڳلين ۾ يونيورسٽين اندر گهڙي آيا آهن. هي هزاره ڪميونٽي جي ماڻهن کي محض ان ڪري ماري رهيا آهن ته اهي شيعا مڪتبه فڪر جا آهن. يا هنن جن پروفيسرن کي نان بلوچ هئڻ جي ڪري ماريو وڃي ٿو ان پويان ڪهڙا مقصد آهن. ڪوٺتا. پنجگور. سبي ۾ ڊاڀر تائين گوريلا ويڙهه جي جيڪا رٽ لڳائي پئي وڃي واقعي

بہ اها بلوچستان جي آزادي جي ويڑھ آهي. ہہ ڏينهن اڳ اخبار ۾ مون پڑھيو تہ آزادي جي ويڑھ لاءِ هو آمريڪا سميت هر ملڪ جي مدد وٺڻ لاءِ تيار آهن. هي واقعا بلوچستان جي حالتن کي سمجھڻ لاءِ ڪافي آهن تہ ملڪيتي مفاد دراصل قومن جي اصل مسئلن کي پوشيده رکي ماڻهن جي آگاهي ۽ بين الاقواميت جي امڪانن کي ختم ڪري استحصال جي جديد شڪلين سان نمودار ٿين ٿا.

ڇا اهڙي حالت ۾ بلوچستان جي ماڻهن، پورهيتن ۽ نوجوانن کي قسمت تي ڇڏي ڏجي، مان پوري ريت پنهنجي نظريي جي آڌار ان خلاف بينو آهيان ۽ توهان کي بہ ان خلاف بيهڻ جو چونديس، اسين انهيءَ خلاف جي بيهي رهياسين تہ منهنجي خيال ۾ اهو ئي ڪافي آهي. مان ايجان بہ ان نقطي جي وضاحت ڪرڻ چاهيندیس، خديجہ رواني‌ءَ سان ڳالهائڻ لڳي.

اسان ۽ توهان کي ان ڳالهہ جو ادراڪ هڻڻ گهرجي تہ سرداري ۽ جاگيرداري نظام جي اختتام جو وقت اچي ويو آهي ۽ هي‌ءَ رياست سرمائيداري نظام کي متعارف ڪرائڻ جي ڪوشش ۾ آهي. گوادر ان سلسلي جي ڪڑي آهي، پاڪستان جي فوج سميت ملڪي ۽ غير ملڪي ڪاروباري ادارا سرمائيدارن جي صفن ۾ بينا آهن ۽ پاڪستان ڏانهن نهاري رهيا آهن، بلوچستان جا قومپرست ۽ سردار سرمائيداري جي منفي پهلوئن تي ڳالهائڻ بجاءِ رعايتن تي انحصار ڪري رهيا آهن، جيڪي تہ انهن کي ملنديون پر عام بلوچ جو ڇا ٿيندو؟ ان ڳالهہ جو انهن کي ڪو ادراڪ ۽ احساس ئي ڪونهي، توهان سيني کي پٽ فيڊر هاري تحريڪ ياد هوندي، تڏهن هي سردار ڪٽي بينا هئا، اها ڳالهہ ايجان بيان ڪرڻ کان رهيل آهي.

اسين ممڪن حد تائين پنهنجو ٻيهر جائزو وٺون، سياسي افراتفري مان جان ڇڏايون ، پنهنجن نوجوانن جي بهتر تربيت ڪيون، ۽ انهن ڪمزورين کان پاڻ کي بچايون جيڪي اسان کان سرزد ٿيون آهن.

❋

(29)

"جج آزاد ناهن، وڪيل ڪيترا ب دليل ڏئي، ڪجهه ب ناهي ٿيٽو هن ظالم رياست کان اسين واقف آهيون، هنن کي ڪنهن ب طرح حڪمراني ڪرڻي آهي، پوءِ ڪٽي پوري قوم کي مارڻو پوي، هنن کي زمين ٽِي گهرجي ۽ زمين اندر پوشيده خزانا ٿا گهرجن، هنن چاغي جلايو، ته جيئن ان جي خاڪ مان ب پئسو ٺاهي سگهن، هوغرور ۽ آهن ۽ باقي قومن کي جاهل ۽ت سمجهن ٿا، هنن جا فوجي جنرل وار لارڊ جيان زندگي گذارين ٿا ۽ ڪيترن اعزازن سان نوازيا وڃن ٿا، هي ڪڏهن ب رڳائر نه ٿا ٿين، سويلين روپ وٺي اسلام آباد جي ڪنهن وڏي عهدي تي براجمان ٿي ويهن ٿا، هنن باقي قومن جي ذهني حالت کي ان قدر مفلوج ڪري ڇڏيو آهي جو ڪو ب هنن سان برابري جي تقاضا نه ٿو ڪري، هي چور هجڻ جي باوجود شرمسار ناهن، جي ايجان ب اعتبار نه ٿا ڪيو ته مون سان بلوچستان جي روڊن تي سفر ڪري ڏسو."

شاه حسين مري کي سيئي ڏيان وچان ٻڌي رهيا آهن، جنهنجو چهرو سفيد پٽاڻن جهڙو آهي، ۽ هي پٽاڻ نه، بلوچ آهي.

شاه حسين مري کي پوڙهي ٽيڻ ۽ ڪا جلدي ڪانهي، سندس اکين ۽ سپنا جرڪن ٿا پر انهن جي حاصلات لاءِ ب هن کي ڪا جلدي ڪانهي، هي جيترو ڏيان ڏئي ٻڌي ٿو اوترو ڏيان سان ڳالهائي ناهي سگهندو. ڏگهيون ڳالهيون نه سهي پر گهٽي اختصار مان ب ڪم ناهي وٺندو هن ڪڏهن ب اکرن جو سودو ناهي ڪيو ۽ چگي شيءِ کي عزت ڏني، ڪيترن کي لڳندو آهي ته هي چاليهه ورهين جو آهي پر دراصل هن جي عمر پنجهاه ورهين کان ب مٿي آهي، هن پاڻ کي هميشه خوش رکيو، پوءِ ڪٽي ڪهڙا ب حالات هجن، سيئي هن جي عزت ڪن ٿا

چاکاڻ ته ڪوئٽا جي هي انهن پراڻن ڪامريڊن مان آهي ، جيڪي ايان تائين به بلوچستان جي حالتن جو گهرو سياسي، سماجي ۽ تاريخي ادراڪ رکن ٿا.

"اهي سيئي ڪنهن نه ڪنهن طرح سان مليل آهن، عام ماڻهو وري به انصاف لاءِ ڪورٽن ڏانهن واجهائي ٿو پر انهن کي درست حقيقت جي خبر ڪانهي ته اصل ۾ هي مختلف چهرا ئي هن نظام جا رکوالا آهن." شاه حسين مري جي زبان مان نڪرڻ وارا لفظ واضح ۽ چٽا هئا. هن ڪجهه ٻيون ڳالهيون به ٻڌايون.

"ها! ائين ممڪن آهي پر ڪهڙي ريت؟ توهان ائين ڪيئن ٿا چئي سگهو ته رڳو بنياد پرست تنظيمون ئي ان سازش جو حصو آهن." رتنا، شاه حسين مريءَ کان سوال ڪيو.

"پاڪستان جي فوج ۽ ايجنسين جو بنياد پرست مذهبي جماعتن ۽ تنظيمن کان سواءِ ڪنهن تي به اعتبار ناهي، توکي اعتبار ڪرڻ گهرجي، مان سچ چوان ٿو ته هي بلوچستان کي باهه ڏيڻ لاءِ بنياد پرست جماعتن کي منظم ڪري رهيا آهن، مظلوم قومون، ماڻي هي ڳالهه سوچين ٿيون ته اسان پنهنجو گهر ڪيئن بچايون، مون ڏانهن خيربخش ماڻهو موڪليو هو ته بلوچستان جي صوبائي خودمختياري جي معاملي تي صلاح ڏي، هن جي بقول ته بنگلاديش ويڙهڻ کان پوءِ پاڪستان جي ملٽري ۽ سويلين سرڪار سخت دٻاءَ ۾ آهي، هي بلوچن سان ڪجهه صوبائي خود مختياري جا معاملا طئي ڪرڻ چاهين ٿا، هن ائين سمجهيو ٿي ته هي اسان لاءِ سٺو موقعو آهي ته بلوچستان جا صوبائي حق طئي ڪجن ۽ انهن جو فيصلو ڪرڻ گهرجي، مون ڪيس چيو ته اهي ڳالهيون اڳ ۾ به ٻڌايون ويون آهن ۽ ڪيترا ڀيرا وڌيڪ ٻڌايون ويندیون.

"جيڪڏهن مان ڪمزور آهيان ته طاقتور مون کي ڇو حق ڏيندو؟"

خودمختياري ته وڏي ڳالهه آهي، هي ته بلوچن جا بنيادي حق به نه ڏيڻ چاهيندا ۽ اسين به ته صبح جو هڪڙي ڳالهه ڪيون ٿا ته شام جو ٻي، اسان به ته اهڙو ڪو فصل ڪونهي پوکيو جنهن جو ميوو ونون، هڪ سردار لاءِ ماڻهو جي اهميت ڪهڙي آهي؟ خودمختياري ماڻهو جو

مسئلو آهي ٿي ڪونہ . ڪيترن ماڻهن کي انهيءَ ڳالهہ جي خبر ئي ڪانهي، ان ڪري خودمختياري جي معاملي ۾ ملڻري سرڪار هڪڙن سردارن کي انگيج رکڻ ٿي چاهي ته ٻين کي بندوق سان مارڻ ٿي چاهي.

"تنهنجي انهي ڳالهہ خير بخش تي ڪهڙو اثر ڪيو هو؟" خديجہ، شاه حسين مريءَ کان معلوم ڪيو.

"هو هميشہ سنيون شيون ڏسندو آهي ڇاڪاڻ ته هو دل جو سٿو آهي." شاه حسين وراڻيو.

بلوچستان جو حقيقي سوال ڪهڙو آهي؟ ان متعلق هن جي ايپروچ بہ سطحي آهي، مون جڏهن ڪيس چيو ته ماڻهن کي پهرين سردارن کان آجو ڪجي ۽ ماڻهن کي حقيقي زندگي گذارڻ جو حق ڏجي، انهن ۾ ذات جي آزادي جو احساس پيدا ڪجي، پنهنجن نوجوانن کي بيزار ڪندڙ تدريسي طريقن مان ڪڍي نئين دنيا کان روشناس ڪرائجي، ڪيترا ئي اهڙا نوجوان آهن جيڪي چئي رهيا آهن ته بلوچ سماج پنهنجن پراڻن رشتن تي هليو ته ختم ٿي ويندو. اسان کين نون رشتن کي تلاش ڪرڻ جو موقعو ڏيون، ڳُوناڻي سطح تائين ننڍڙي پئماني جي صنعتي ترقي سان نون رشتن کي اڀرڻ ودڻ جو موقعو ملندو. جنهن سان ماڻهو خوشي ۽ خوشحالي واريون شيون ڏسي سگهندا.

"ائين ڪوبہ سردار نہ ٿو چاهي." شاه حسين اُداس ٿيندي چيو. خير بخش بہ نہ، هنن لاءِ مقدس اهي چند رعايتون ۽ خطاب آهن جيڪي موجوده سرڪار رائلٽي جي صورت ۾ هنن کي ڏئي ٿي. رياست بہ بدلاءِ نہ ٿي چاهي، چون ٿا ته سردار بلوچستان جي ترقي آڏو رڪاوٽ آهن، پر جي ڏسجي ته ڪيترا ئي اهڙا علائقا آهن جتي مضبوط قسم جو سرداري نظام نہ هجڻ جي باوجود ترقيءَ جو نالو نشان ڪونهي، جيئن مڪران، گوادر تربت آواران سبي، ڪچي جا علائقا.

هي پنهنجن ماڻهن کي آزاد ۽ خوشحال ڏسڻ نہ ٿا چاهين، ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو ئي هنن جي طاقت آهن، توکي خبر آهي ته هنن ماڻهن کي ڪيئن نہ ذات، پات ۽ قبيلن ۾ تقسيم ڪري رکيو آهي، بلڪ هي قبائليت جي نالي تي عام ماڻهن کان خطرناڪ ڪم ڪرائن ٿا، ته جيئن سرداري هڪ نظام جي روپ ۾ قائم رهي.

توهان سوچيندا هوندا تہ هي مان سپ ڪجهہ سردارن جي خلاف ڳالهائي پنهنجي اندر جي اوبر ڪيڻ ٿو چاهيان!

"ائين ناهي، مان سردارن جي خلاف آهيان، چاڪاڻ تہ زندگيءَ ۾ ڪابہ شيءِ مقدس ناهي هوندي" شاہ حسين سنجيده ٿيندي وراڻيو هِن ملڪ انهن سردارن کي مقدس ڪري رکيو آهي، هي تہ بيماري آهي، تہ سردار جي چوڻ تي ٻُڪڻي، مريءَ کي ۽ مري، ٻُڪڻيءَ کي قتل ڪرڻ لاءِ تيار آهي، هر ماڻهو لاءِ ڪي اهڙيون گهڙيون بہ ٿيندیون آهن جيڪي ان کي نئين طرح سان سوچڻ تي مجبور ڪندیون آهن، نفرت دائمي طرح ماڻهو جي اندر رهي ئي ڪانہ ٿي سگهي، پر مون کي ڪنهن گهڙي ائين محسوس ٿيندو آهي تہ هنن سردارن ماڻهن جي دلين جا دروازا ائين بند ڪري ڇڏيا آهن جو هي ماڻهو اهڙي هجڻ تي فخر ڪن ٿا.

"شاہ حسين، چا هي سچ آهي تہ هڪ قبيلو پاڻ کي ٻئي قبيلي کان برتر سمجهي ٿو؟" رتنا کانئس پڇيو.

"مون وٽ ان بابت ڪتاب آهن، جن ۾ لکيل آهي تہ سيئي قبيلا ۽ وري سب ٽرائيب جن جون پنهنجون پنهنجون شاخون آهن، هر شاخ پاڻ کي ٻئي شاخ کان برتر سمجهي ٿي، انهن جا علائقا بہ ورهايل آهن، مون کي ئي ڪٽي ڏُس مان پڙهيو لکيو آهيان، قبائلي برتري ۽ روايتن جو قائل ناهيان، ان جي باوجود بگڻين جي علائقي ۾ داخل ٿيڻ وقت خوف ۽ وسوسن ۾ گهيرجي وڃان ٿو انهن جي نظر ۾ منهنجو پڙهيو لکيو هجڻ بزدليءَ جي ڳالهہ آهي.

"تنهنجي اکين مان باهہ وسڻ گهرجي ۽ هٿ ۾ بندوق هجڻ گهرجي." هو مون کان ائين پڇندا آهن.

"چگو ماڻي اسان کي صلاح ڏي تہ پنهون کي ڪيئن بازياب ڪرائي سگهجي ٿو؟" توکليءَ کانئس پڇيو.

مون کي هن باري ۾ خبر پئي تہ مون پنهنجي ليکي بہ معلومات وٺڻ چاهي تہ ان دوران ڪيس ڪورٽ هليو ويو هي ڪينگرو ڪورٽون ڪيتري قدر آزاد آهن، انهن جي تہ توکي خبر آهي، پر ماڻهو چون ٿا تہ جج چاهي ٿو تہ وڪيل جي بجاءِ سڌو مون سان رابطو ڪيو

پئسا ڏئي پنهنجو ماٺو ڇڏائي ويو نہ تہ بيشڪ جيل ۾ سڙندا رهو.هي ملڪ اهڙي حالت ۾ پهچي ويو آهي، جتي پاڳل جي تشخيص بجاءِ ان کي مارڻ جو مشورو ڏنو ويندو آهي.

مون پنهنجن دوستن جي مجلس ۾ ٻہ پنهون جو ذڪر ڪيو هو هنن مون کي خطرناڪ مشورو ڏنو هنن اها ڳالهہ واضح طور تي چئي تہ پنهون همت وارو ۽ بهادر نوجوان آهي، هي ڪو پاڳل شخص ڪونهي جو ڪنهن کي ڪجهہ ٻڌائي ملڪ کان ٻاهر هليو ويو هجي يا ڪنهن جڳهہ تي وڃي لِڪو هجي، اهو ممڪن ئي ناهي، پر مان توکي ڪجهہ اهڙا اشارا ٻڌائيندس، جنهن مان خبر پوي ٿي تہ پنهون ڪٿي آهي.

مان توکي ٻڌائڻ گهران ٿو هڪ پيري ميجر عمر مون وٽ ان ڪري آيو هو جو ڪيس خبر پئي تہ مان ڪيپٽن سرور بلوچ جو مامو آهيان، هن مون مان اها اميد ٿي رکي تہ ڪيس پهاڙي گڌ هٽ ڪري ڏيان، پوءِ هو اڪثر مون وٽ ايندو هو ڪڏهن اڪيلو تہ ڪڏهن سرور سان، هڪ پيري هو تازو سبي کان واپس ٿيو هو مون ڪيس پنهون جي متعلق پڇيو. هن ڪجهہ اشارا ڏنا. تون اعتبار ڪندين، هن جڏهن پنهون جون وصفون ٻڌائيندي چيو ان جهڙو هڪ نوجوان ماٽڪ بند جي اوسي پاسي جي علائقي مان ڪنهيو ويو آهي تہ مان ڪيهون ڪري روئڻ لڳس، مان سرور کي نيايو ڏياري موڪليو تہ ميجر عمر کي چوي تہ منهنجي گهر نہ اچي؟ ڇاڪاڻ تہ هن جي موجودگي ڪري مان ائين سمجهان ٿو تہ جڻ هن ئي اهو ڪم ڪيو آهي ۽ جي منهنجو تحمل جواب ڏئي ويندو تہ مان هن جو خون ڪري وجهندس، ان ڪري هن کي روڪ تہ مون وٽ نہ اچي.

"پوءِ تو ڇا ڪيو؟" توڪلي بي چينيءَ مان کيس ڏسندي پڇيو.

"مون پنهنجي دوستن آڏو هيءَ ڳالهہ رکي." شاه حسين وراڻيو.

"هنن چيو هن جو خون ٿي ويندو."

"پر ائين ڇو ٿيندو؟" هن جي عمر ئي ڪيتري آهي، خديجہ ڏڪاري لهجي ۾ چيو.

"هائو! منهنجي سڀاجهي پيٽ، اسين سڀ ان درد جي ڪيفيت ۾

مبتلا آهيون، جنهن کي تون شدت سان محسوس ٿي ڪرين، ڪير نه ٿو ڄاڻي ته آخر هي ملڪ اسان سان ان حد جي دشمني ڇو پيو ڪري، هنن ڪيترن نوجوانن جو خون ڪري ڪيترن خاندانن کي درد ۽ ڏک جي اذيت ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي، بلڪ انهن کي ذهني طور تي بيمار ڪري ڇڏيو آهي."

"آخر تون ڪو رستو به ٻڌائيندين؟" توڪلي رڙ ڪري هن کان معلوم ڪيو.

شاهه حسين مري اوچتو توڪلي جي رڙ ڪري ڳالهائڻ تي چرڪي پيو.

"مان ڪوبه فيصلو ڪري نه سگهيس، منهنجي دل زور سان دڙڪڻ لڳي، جڏهن منهنجن دوستن، چيو ته ان کان سواءِ ٻيو ڪوبه رستو ڪونهي." شاهه حسين ڏاڍيان ڳالهائيندي چيو.

"تون ڪنهن جي ٿو ڳالهه ڪرين؟" توڪلي شاهه حسين کان معلوم ڪيو.

"هي، مظاهر بلوچ، نهايت دلڪش، بهادر ۽ بيخوف انسان آهي، هو جڏهن خاص حالتن ۾ ڳالهائيندو آهي ته ان جي نتيجن تي ناهي سوچيندو."

هن جڏهن پنهون جو ذڪر ڪيو ته صاف لفظن ۾ چيائين ته اِهو ايجنسين جو ئي ڪم آهي، اسين ڪورٽ جي آسري پنهنجو نوجوان وڃائي وهنداسين، پنهون جي حياتيءَ کي بچائڻو آهي ته اسان کي اهو فيصلو ڪرڻ گهرجي. پوءِ هن اها تجويز رکي، هن چيو ته پنهون کي بچائڻ جو واحد رستو اهو آهي ته اسان حڪومت جي ڪنهن خاص ڪارندي کي اغوا ڪيون ۽ ان جي بدلي ۾ پنهون جي ڇُهر ڪيون.

"تووٽ ڪاڪر جي ڳالهه آهي يا هميشه هوا ۾ لٽيون هڻندو آهين؟" مون کيس چيو.

"تون جي منهنجي جڳهه تي هجين هان ته اڃان به آساني سان ڳالهه کي سمجهي سگهين ها." مظاهر مون کي چيو ۽ تون ته هميشه ائين چوندو رهندو آهين ته حقيقي حياتي هڪ خواب جيان آهي، جنهن جي ڪا تعبير ڪانهي، موت کان پوءِ ٻي جهان کي مان ڇاڪندس مون کي ته حال ۾ جيئڻ گهرجي، اهو به شان سان، توکي جي هن زندگيءَ ۾ شان سان جيئڻو آهي ته پوءِ منهنجي اکين ڏانهن

نهار. انهن جي سوالن کي سمجهڻ جي کوشش ڪر ۽ جي اڃان به ڪجهه سمجهه ۾ نه اچي ته فَريءَ جي چهري ڏانهن نهار جيڪو ڪيترن ڏينهن جي اوجاڳي ڪري ڪوماجي ويو آهي، جي اڃان به توکي پڪ ڪرڻي هجي ته پنهون جي امڙ جي سوالن جو مقابلو ڪر ته توکي حقيقي زندگيءَ جي معنيٰ سمجهه ۾ اچي ويندي ته ڪن رشتن لاءِ ماڻهو ڪيڏا اهم هوندا آهن. تون ان خواب مان ٻاهر نڪر. خواب بي جان شين لاءِ ناهن ڏسبا. پنهون هڪ اهڙي جان آهي جيڪا هاڻ اسان سڀ لاءِ اهم آهي. توکي اها ڳالهه ڏيان ۾ رکڻ گهرجي ته ان رستي کان سواءِ پنهون کي بچائڻ جو ٻيو ڪو به طريقو ڪونهي. ان کان اڳتي مان کا به گفتگو نه ٿو ڪرڻ چاهيان.

"تون چاهين ٿو ته سڀ ڪجهه تباهه ٿي وڃي؟ توکي ان جي نتيجن جي خبر آهي." مون مظاهر بلوچ کي چيو.

"ها مون کي خبر آهي." هن وراڻيو.

"توکي ڪا خبر ڪانهي." مون کيس وراڻي ڏني. توکي جي انهيءَ ڳالهه جو احساس هجي ها ته اها صلاح نه ڏين ها! تون وسارين ٿو ته هن سان بلوچ سياسي تحريڪون ختم ٿي ويندیون. هي ائين ئي ته چاهين ٿا ته اسين ان حد تائين وڃون ته جيئن هو اسان کي دهشتگرد ڊڪليئر ڪن ۽ نوجوانن کي مارڻ آسان ٿي پوي.

"تون انهن مان ڪهڙي اميد ٿو رکين؟" مظاهر وراڻيو. هو ته هاڻي ٻه ماري رهيا آهن. مون کي سياسي تحريڪن کان وڌيڪ پنهون جي زندگي جو فڪر آهي. مان ان کي بچائڻ چاهيندس.

"مان توکي سياسي تحريڪن جي اهميت ۽ حقيقت بابت پنهون جا دليل ٻڌايان ٿو." مون کيس چيو. پنهون چاهيندو هو ته. بلوچستان جي آزادي هڪ سياسي تحريڪ سان ممڪن آهن. اجتماعيت ۾ طاقت ٿئي ٿي. ماڻهو جڏهن مجموعي طور تي تحريڪ جو حصو ٿيندا. ته صحيح فيصلا ڪري سگهندا.

"تون مون سان سوشلزم جي ڳالهه نه ڪر ۽ نه وري ان زنجير ۾ ڦاسائڻ جي ڪوشش ڪر! مان جيڪو چوان ٿو ان کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪر." مظاهر منهنجي دليل کي رد ڪندي چيو. مظاهر ۽

منهنجي وچ ۾ هاڻ جڙ بحث چڙي پيو هن وڏيڪ چيو ته هي ڪنهن نظريي جي جنگ ناهي پر پنهون کي زنده سلامت ڪڍي اچڻو آهي ۽ ان کي بچائڻ جو ٻيو ڪوبه طريقو ڪونهي. اسان جيڪڏهن ويهي سياسي تحريڪن ۽ نتيجن جي پرواه ڪنداسين ته دير ٿي ويندي. اها ايذاءُ ڏيندڙ ڳالهه ٿيندي ته ڪيترن نوجوانن جيان پنهون به اسان کي مسخ شده حالت ۾ ملي. مظاهر ڳالهائيندو ٿي ويو.

"مان ان صلاح کي رد ڪيان ٿو ۽ اهڙي ڪنهن به اُبهرائي جي اجازت نه ڏيندس." مون کين پنهنجو فيصلو ٻڌايو. مظاهر جون اکيون پرجي آيون. هن مون سان ڪجهه به نه ڳالهايو. هو پنهنجي ليکي ڪجهه به نه ٿي ڪري سگهيو. جي هن جي وس ۾ هجي ها ته هي شايد ائين ڪري به ويهي ها.

"پنهون کي وڃائڻ جو مون کي سدائين ڏک رهندو. مان کين چوندس ته مان ذليل ۽ بزدل ناهيان جنهن پنهون کي بچائڻ لاءِ ڪجهه نه ڪيو. مون کان جڏهن منهنجي تاريخ ۽ منهنجي آئيندي جو نسل پڇندو ته مان کيس واضح چوندس ته سياسي تحريڪ ان ڳالهه جي اجازت نه ڏني." مظاهر ديوار سان ٽيڪ ڏئي پاڻ سان ڳالهائيندو رهيو.

مون هن جي اکين مان لڙڪ وهندي ڏٺا. هن کان اڳ جو هي پنهون لاءِ روئي رڙي مان کيس وڃي پاڪرن ۾ پريو. هي جڙ اندر کان ڦِسي پيو ۽ ڪيتري دير تائين سڏڪا پري روئندو رهيو هي جڏهن ڪجهه سامت ۾ آيو ته مون کيس چيو.

"ٽورو غور ڪر! پنهون کي اسين سڀ ڏسڻ گهرون ٿا. هو اسان جي دل ۽ دماغ جو حصو آهي." مون کيس چيو. هن جي آدرش، جدوجهد ۽ قرباني کي سمجهڻ لاءِ تحمل، برداشت ۽ گهري ادراڪ جي ضرورت پوي ٿي. پنهون جو عڪس اسان ۾ سدائين لاءِ رهڻو آهي. ڇاڪاڻ ته پنهون هڪ عمل جو نالو آهي.

منهنجا عزيز! ائين ناهي ته مون وٽ فڪر آهي. روح ناهي. مان پنهنجي روح کان پنهون کي ياد ڪري روئان ٿو ۽ پنهنجي فڪر کان ان کي هڪ حقيقت سمجهان ٿو جيڪا سدائين رهڻي آهي. مون جنهن ڳالهه جي تشريح ڪرڻ ٿي چاهي اها طريقيڪار متعلق آهي.

قرباني عظيم شيءِ آهي پر ان کان بہ وڌيڪ سچائي هڪ ٻي آهي، توکي ڪائنات جي اُصولي عمل جو درس ڏيڻ نہ چاهيندس جو تون خود ان کان چڱيءَ طرح واقف آهين، پر ان کان بہ اڳتي جي مان ائين چوان تہ بيداري ڪنهن هڪ شخص کي بچائڻ کان وڌيڪ اهم ٿئي ٿي تہ شايد منهنجي اها ڳالهہ توکي موقعي پرستي ۽ بزدلي وانگر بہ لڳي، ۽ شايد تون ائين بہ چوين تہ ان سان ڇا ٿيندو؟ پنهون تہ نہ موٽندو!؟

پر جي تو روس جي انقلاب جي تاريخ پڙهي آهي ۽ ان کان بہ اڳ بلوچ قبيلن جي تاريخ پڙهي آهي تہ اتي ڪجهہ اهڙا واقعا بہ توکي نظر ايندا جيڪي هڪ عام ماڻهو لاءِ ناپسنديده ۽ موقعي پرستي جي دائري ۾ اچن پر دراصل ان پٺيان هڪ گهري بيداري ۽ دانائي بہ پوشيده هوندي آهي، مثلاً، چاڪر رند جو پنهنجي پاءُ گهرام سان گڏجڻ جنهن چاڪر کي سردار مڃڻ کان انڪار ڪيو هو.

گهرام هميشہ پنهنجي لاشار هجڻ تي فخر ڪندو هو هن کي اهو ادراڪ نہ هو تہ انسان جي قيمتي زندگي لاءِ ڪهڙيون شيون اهم آهن، هن کي هميشہ پنهنجي 40 هزار لاشار تي غرور رهندو هو، پر اهو 40 هزار لاشار گنداواه جي سرحدن تي جڏهن اڪيلو ۽ تنها ٿي ويو ۽ شڪست سامهون نظر ٿي آيس تڏهن چاڪر رند اهڙو فيصلو ڪيو جنهن سڀ کي حيران ڪري ڇڏيو، چاڪر خان لشڪر وٺي گهرام سان گڏ وڃي ٻيٺو ۽ گهرام جي شڪست جي اديشن کي ختم ڪري ڇڏيو.

تاريخ جي اهڙن واقعن کي تون ڪهڙو نالو ڏيندين، پر جي مان ائين ڪرڻ جي توکي اجازت ڏيان جيئن تون چاهين ٿو تہ پوءِ انسانيت جو ڇا ٿيندو؟ جيڪا مجموعي طور تي هن سماج جي اذيت کي پوڳي رهي آهي، هر ماڻهو پنهنجي پياري لاءِ ان حد تائين وڃي تہ پوءِ مجموعي سياسي ۽ سماجي قدر تہ تباه ٿي ويندا، هي ظالم معاشرو بہ اهڙن نتيجن لاءِ ان عمل کي همٿائيندو تہ پوءِ سيئي شيون غير اهم ٿي ويندیون ۽ جنهن کي جيئن سمجهہ ۾ ايندو ڪندو وتندو. هڪ انسان کي بچائڻ جي جيستائين ڳالهہ آهي، اهو نقطو سڀ کان اهم آهي پر دانائيءَ جي تقاضا ڪهڙي آهي، اسان جو ڪم اتي تہ ختم ٿيڻ نہ گهرجي، اڳتي جي سفر جو ڇا ٿيندو؟ جڏهن تون ان سفر کان ئي پاڻ

کي ٻاهر ڪري ڇڏيندين ته هنن ظالمن کي ته وڏيڪ راج ڪرڻ جو موقعو ملي ويندو. مون کي ٻڌاءِ! تون ائين ڪرڻ چاهيندين؟ منهنجو ياءِ قتل ٿي وڃي ٿو ته منهنجي دانائي مون کان ڪهڙي ٻالهه جي تقاضا ڪندي، مون کي روايتي طرح جو انسان نه ٿيڻ گهرجي، مون کي ويڙهه جي رستي جي پوري ڄاڻ هئڻ گهرجي، ۽ اهو لازمي ب آهي ته ڪهڙي ويڙهه جا ڪهڙا نتيجا نڪرندا. مان بلوچ سردارن وانگر آزادي جي نعري کي مفاد جي حد تائين ڏسڻ نه چاهيندس. هيءَ هڪ سنجيده ويڙه آهي جيڪا سياسي تحريڪ ذريعي وڙهي ويندي. ڇاتون چاهيندين ته مان ڪنهن سردار جهڙو ٿيان! تون ائين ڪڏهن ب نه چاهيندين، بلڪ تون ائين چاهيندين ته مان ظلمت جي خلاف ماڻهن کي ائين جوڙيان جو دشمن تنها ٿي وڃي. مان ائين نه چاهيندس ته دشمن مون کي اڪيلو ڪري ماري.

مون مظاهر بلوچ جي چهري کي ڏنو جيڪو هاڻي ڪافي سڪون ۾ اچي ويو هو. مون هن کي وڏيڪ چيو ته، اسين اهي سمورا محاذ استعمال ڪنداسين جن سان اسان جو سڌو عوام سان تعلق جڙندو. اسين ڪورٽ جي هر حاضري تي پيش ٿينداسين، باوجود ان جي جو اسان ان مان ڪا وڏي اميد ڪونه ٿا رکون. شاه حسين مري پنهنجو هٿ پنهنجي چهري متان گهمايو. هن ڇت پاڻ کي وڃائڻ کان بچائي ورتو هو.

مون وٽ اهو ئي آهي، جيڪو هاڻ توهان آڏو بيان ڪيو. شاه حسين مري ڪجهه گهڙين لاءِ خاموش ٿي ويو.

شاه حسين جي ٻالهين سيني جي دل تي چگو اثر ڇڏيو ان مان هنجي ذهني قابليت ٿي نظر آئي.

"آفرين! منهنجا دوست!" توڪلي، شاه حسين سان مخاطب ٿيندي چيو.

"مظاهر بلوچ ان ٻالهه لاءِ راضي ٿي ويو هوندو." توڪلي، شاه حسين کان معلوم ڪيو.

"هو خاموش ويهڻ وارن مان ناهي! پر هن ٻالهه تي هو خاموش ٿي ويو ان مان لڳو ته آسمان صاف ٿي ويو.

"هيءَ حقيقت پنهنجي جاءِ تي! پر ڪالونيل دور کي ته اسان جو نسل پوئتي ڇڏي آيو آهي، موجوده دور ۾ اسين ڪٿي بيٺا آهيون؟" رتنا، شاه حسين مري کان سوال ڪندي چيو.

"منهنجي لاءِ ڪابه هڪ شيءِ انسانيت سان پيار ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي." شاه حسين مري جواب ۾ چيو. "ڪاڪاڻ ته مان هڪ عام انسان آهيان، مون لاءِ منهنجي سادگي ئي سڀ ڪجهه آهي، زندگي جي فلسفي تي ته مان تڏهن سوچيان ٿو جڏهن ڪو مصنوعي عمل منهنجي سادگيءَ سان ٽڪرائي ٿو. جنهن کي پيدا ڪرڻ وارو عام انسان نه پر ڪلاس آهي. گوشت جو اڳهه عام ماڻهو نه پر رياست مقرر ڪري ٿي. اڄي کان ويندي ماني جي اڳهه تائين هر طرف رياست ويٺي آهي، پر مون کي تعجب ٿئي ٿو ته بلوچ نوجوان رياست خلاف جيڪي شڪايتون رکي ٿو ان کان وڌيڪ جذباتي حد تائين نسلي بنياد تي تقسيم ٿيل آهي، منهنجو تعلق مري قبيلي سان آهي، ان ڳالهه جي حوالي سان مان اوهان کي پنهنجي حقيقت ٻڌايان ٿو. هتي جڏهن سردار وڙهندا آهن ته پوري جو پورو قبيلو وڙهي ٿو. هتي قبيلن جي ويڙهه ٽيندي آهي، ورهاست ٽيندي آهي ۽ انهي بنياد تي ماڻهو ماريا ويندا آهن. مان اڄان پنهنجي سادگي ۾ رهندي قبيلن ريتن، رواجن تي پورو يقين رکندو هئس. مري سردار جي ڀڳڻي سردار سان ويڙهه هلندڙهئي، ان ويڙهه ۾ شامل ٽيڻ لاءِ مون کي به موڪليو ويو. تڏهن اها روايت هئي ته نوجوانن کي به شامل رکو ته جيئن قبائلي ريتن رسمن کان واقف ٿي سگهن. مون ڏٺو پئي هر عام مري جنهن جي پوري زندگي خانه بدوشي ۾ گذري، جن جي ٻارن جي جسم تي پائڻ لاءِ پورو ڪپڙو به نه هو. پنهنجن روايتن کان به وڌيڪ سردار جي حفاظت ۽ ان جي مفاد جي حصول لاءِ ان قدر جذباتي ۽ جوش ۾ هو جو مون ائين ٿي سمجهيو هنن جي سامهون خدا هجي ته هي خدا کي ڇڏي سردار جي پويان لڳي پوندا. هنن پنهنجو پاڻ کي ان ڳالهه لاءِ تيار ڪري ورتو هو ته جيڪو ڪجهه آهي اهو ئي آهي، ان کان سواءِ هو هڪ لمحو به زنده رهي نه ٿا سگهن.

ماڻهن کي اهڙي حالت ۾ رکڻ سان ئي سردار زنده رهي سگهي ٿو. مون پهريون پيرو ان ڳالهه تي سوچيو ته جنهن ڀڳڻي کي نه ڪڏهن مون

ڏئو نہ وري ان کي سچائڻ، ان کي مارڻ ، خون ڪرڻ جو مون کي ڪهڙو حق ، مان شايد ان سوال تي ڪڏهن بہ نہ سوچيان ها جيڪڏهن مان اسڪول وڃڻ جو ضد نہ ڪيان ها.

بلوچستان يونيورسٽي ۾ ٽن پروفيسرن جو خون ٿيو تہ ڪنهن بہ سردار ان جي مذمت نہ ڪئي. شاه حسين مري ڳالهائيندو ويو پر ان کي ري ايڪشن سان تعبير ڪندي بلوچ مزاحمت کي نسلي رنگ ۾ رڱيو ويو مون ان عمل جي مخالفت ڪئي، پر ان کان بہ وڌيڪ اسلام جي نالي تي شيعہ-سني تفريق وڌي ۽ ۾ بين ڪيترن ئي هنڌن تي مذهبي جماعتن پاران ٻارن مٿان انگريزي پڙهڻ تي پابندي لاڳو ڪئي وئي.

"هي تہ نهايت خطرناڪ ڳالهہ آهي، بلوچستان جو روح تہ ٽڏي مني چشمي جيان آهي." خديجہ وراٽيو.

"ڪيترا ئي اهڙا ماڻهو هوندا آهن، جيڪي محب وطنيءَ جي خالي ڪوکلي احساس سان، پنهنجن ماڻهن سان دشمني ڪري وهندا آهن" شاه حسين مري وراٽيو.

هو ائين سمجهندا آهن تہ هو دوستيءَ جو فرض ادا ڪري رهيا آهن. شاه حسين پنهنجي گفتگو کي توازن ۾ رکڻ جي باوجود جذباتي ٿي ويو هو. هن چيو تہ پروفيسر کي سزايافتہ خوني نہ هئا جو انهن سان ائين ڪيو ويو. هو تہ ڪيتري وقت کان نوجوانن کي تاريخ، ادب ، فلسفو پڙهائي رهيا هئا . علم ۽ علم واري انسان کي نسلن ، فرقن ۽ذات پات ۾ نہ ٿو ورهائي سگهجي. هي محب وطنيءَ جي ڳالهہ ناهي، هيءَ پنهنجي نسل سان دشمنيءَ جي برابر آهي، هنن کي مارڻ سان ڇا ٿيو، مصنوعي فڪر جاءِ والاري.

ادب ۽ فلسفي کان سواءِ انسانيت سان ڪيئن ٿو پيار ڪري سگهجي، ماڻهو جي ڪائڻ، پيئڻ ۽ مري وڃڻ جو ئي تہ سوال ڪونهي، ان کي ڪيئن زنده رهڻ گهرجي، ۽ هڪ ڳالهہ سينيءَ لاءِ ڪيئن ساڳي ٿي سگهي ٿي ۽ انساني سماج جي سياسي، معاشي حقن لاءِ ڪهڙي طرح دنيا جون قومون يڪجا ٿي سگهن ٿيون، ادب ۽ فلسفي جي زبان سان ئي تہ ائين ممڪن آهي، هنن کي ڇاڻي واڻي ماريو ويو تہ بلوچستان جي نوجوانن کي ان زبان ۽ خيال کان محروم رکجي.

"توهان کي بلوچستان جي شيعہ ۽ سني علائقن ۾ بہ وڃڻ گهرجي جيڪي توهان کي ياد ڏيارينداتہ بنياد پرستي ڪيتري نہ خطرناڪ ٿئي ٿي." شاه حسين مري، توڪلي ۽ ٻين دوستن سان مخاطب ٿيندي چيو.

❋

(30)

"مون کي پنهنجو رئو ڪونہ ٿو ملي، وقت تي ڪابہ شيءِ نہ ملندي" فرزانہ رڙيون ڪندي پنهنجي رئي کي ڳولڻ لڳي، هن کي اڄ چوٽون ڏينهن آهي. پنهنجي پاءُ جي بازيابيءَ لاءِ پريس ڪلب ٻاهران بک هڙتال تي ويٺل آهي . هن لاءِ ٻين شين سان گڏ مٽي ۾ ڇهري کي ڏکڻ بہ لازمي آهي. تہ جيئن بلوچي روايت قائم رهي، هي روايتن جي پابندي کي ڪڏهو ڪو اڇلائي ڦٽو ڪري ها، پر شايد بلوچ معاشري جي مروج روايتن کان پاڻ کي ايجان آزاد نہ ڪري سگهي هئي.

رت ۾ ٻڌل بلوچ معاشري جي روايتن ۾ عورت، جسم ۽ نسل وڌائيندڙ رڍ، ٻکري کان اڳتي ڪجهہ بہ ناهي. بلڪ روزانہ جي استعمال جي ڪيترن شين کان بہ گهٽ اهميت رکي ٿي.

فَري، جڏهن بہ پنهنجي پاءُ جي آزادي واسطي بک هڙتال لاءِ رواني ٿي، تہ سيني ڪيس رئو پائڻ ۽ نقاب لڳائڻ جو پابند ڪيو ڪنهن بہ هن جي جرات کي ڏيان ۾ ئي نہ آندو ۽ نہ ڪنهن هن کي ان جرات ۽ همت لاءِ تعريف جا چند لفظ بہ چيا.

فَري تعريفي جملن جي ڪڏهن پرواه نہ ڪئي ۽ نہ وري هن جي حيران ڪندڙ جوش ۾ ڪا ڪمي آئي، هي تہ اهڙي رشتي، مقصد ۽ فرض سان جڙيل آهي جنهن جو اندازو ڪرڻ مشڪل آهي.

حقيقت ۾ اهڙا ماڻهو بہ آهن، جيڪي تعريف ڪندا تہ ٻئي طرف کان هن جي تذليل ڪندي اهو نہ سوچيندا تہ هي سورمي جڏ ڪنهن محاذ تي روزانو وڙهڻ وڃي ٿي، اهڙا ماڻهو پنهنجي ناقص تربيت ۽ جهالت جي ڪري بک هڙتالي ڪئمپ تي ويڙ واري عمل کي شرمناڪ فعل سمجهندي فري مٿان گند اڇلڻ چاهيندا هوندا، انهن

سيني ڳالهين جي باوجود هن ۾ حيران ڪن تبديلي آئي آهي. هن پنهنجو پاڻ کي ڏکين حالتن لاءِ تيار ڪيو بلوچ سماج جي پيچيده رشتن ۾ پنهنجي پاءُ جي بازيابي لاءِ ثابت قدمي سان بيٺي رهي. هن جا ڪيترا ئي اخباري بيانن هن جي سنجيدگي ۽ بهادري کي ظاهر ٿي ڪيو يونيورسٽي ۽ ڪاليج جون شاگرديائيون، گل وڪيڙ وارا، راندیڪا ۽ چوڙيون وڪڻڻ واريون، اخبارون رسالا وڪڻڻ وارا، سياسي ۽ سماجي ورڪر هن کي ڪاميابيءَ جي پڪار ڪئي.

پر آخر هي به ته انسان آهي، عورت آهي ته ڇا ٿيو صرف مردن جا ڪلها ئي بار کڻڻ ۽ ذميواريون نيائڻ لاءِ هوندا آهن ۽ اهي ئي شابس جي لائق هوندا آهن ڇا! هي معاشرو شايد اجان اها حقيقت نه سمجهي سگهندو ته جيئن اوندهه سپ لاءِ اوندهه ٿئي ٿي، ائين ان کي روشنيءَ ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ ڪنهن جنس يا عمر جو شرط نٿو رکي سگهجي. فري کي رئي اوڍڻ تي اعتراض ڪونهي پر هن کي ڏک ماڻهن جي رويي ۽ ڪار گذاري ڪري ٿيندو آهي، فري پاڻ سان ڳالهائيندي رئو ڳولينديءَ رهي ٿي.

هن معاشري ۾ جيئڻ ڪنهن قدر مشڪل آهي، اهو به عورت لاءِ جنهن جي پوشاڪ، شڪل صورت ۽ رئي جي هيٺ سرڪڻ تي هر وقت ڳالهايو وڃي ٿو ۽ خاص طور تي عورت جي تعليم، تربيت ۽ آزادي واري سوال تي طوفان کڙو ڪيو وڃي ٿو. چولي جو مٿيون بٽڻ بند ناهي، ٻانهون ننڍيون آهن، رئو صحيح ناهي، ان کان اڳتي ته ماڻهو سوچي ئي ڪو نه ٿو هنن جو دوکان ان ڳالهه تي کلي ٿو ۽ ان تي بند ٿئي ٿو. دراصل اهڙا رويا غربت ۽ جهالت جي ستايل ماڻهن ۾ عام جام آهن، هي ڪلاس امير، شرفاءِ ۽ مالدار طبقي جي نسبت وڌيڪ تهمت پسند، رياڪار، جنوني ۽ سنگين ڏوهن جو شڪار رهندو آهي، هي ئي اهو ڪلاس آهي جنهن وٽ تماڪ چکڻ جيترا پئسا به نه هوندا آهن، هنن کي شرفاءِ ۽ اميرن گهٽ اجرت تي خريد ڪري رکيو آهي ۽ هنن جي ڪاڌي پيتي، جو انتظام سيلاني ويلفيئر ٽرسٽ جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جي اوپن ايئر فوڊ تي هر ڏينهن فقيرن، ريڑهو هلائيندڙ، معمولي اجرت تي ڪم ڪندڙ ماڻهن جي قطار روزانو ڏسڻي

کان ڊگهي ٽيندي وڃي ٿي، عام ماڻهو اڳتي سوچي ٻه ته ڪيئن سوچي، اهو سوچڻ جو ڪم ٻه رياست مذهب جي حوالي ڪري ڇڏيو آهي، مذهب ئي سوچيندو ته ماڻهو کي ڪيئن رهڻو آهي ، ڇا ڪرڻو آهي، ٻارن جي تعليم ڪيئن ۽ ڪهڑي مدرسي ۾ ڪرڻي آهي، رياست هنن کي اهڙي دائمي بک ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو آهي جو ان کان اڳتي هي سوچين ئي ڪو نه ٿا، توهان کنهن ڳوٺ ۾ يا اسٽيشن جي پٽڑين جي ٻنهي پاسي کان گٽر نالن مٿان گهر اڏي رهندڙ ماڻهن ۾ نيڪي ڪمائڻ جي خيال کان ڪجهه راشن ڪٽي وڃي ورهائيندو ته اندازو ٿي ويندو ته هن ملڪ جي ماڻهوجي صبر ۽ برداشت ۽ سنڌس معراج جي حد ڪٿي ٻيئل آهي. اتي جي ڪلي لاءِ مرڻ ۽ مارڻ تي لهي اچڻ وارن ماڻهن جو ڪهڙو ڏوهه. هنن پنهنجي عمر ۾ رڳو بک ئي ته ڏٺي آهي.

پر جڏهن جنگ وڙهي ويندي آهي ته اهي ماڻهو ناهن وڙهندا ملڪ جا دفاعي ادارا ۽ تربيت يافته فوج وڙهندي آهي ۽ ملڪ جو دفاع ڪندي آهي، ان ڪري هي ملڪ باقي ٻين ماڻهن تي چو خرچ ڪري، سڀ ڪجهه ملڪ ئي ته آهي، ان جا مفاد ۽ ان جو انٽريسٽ ئي ته سڀ کان مقدم آهن، ان ڪري هي رياست هڪڙو ئي هاڻي پالي ٿي.

ڦري پنهنجي آزادي کي وساري چُڪي آهي، هن پنهنجي ڏک کي لڪائيندي پاڻ کي چيو. ٺيڪ آهي هاڻي مون کي اجائي خيالن کي ڇڏي ٻاهر نڪرڻ گهرجي جو ڪيمپ تي پهچڻ جو وقت ٿي ويو آهي. ڪيمپ ڏانهن ويندي هن ڪوشش ٿي ڪئي ته ڪنهن کي ٻه ڏسي پر هر گذرندڙ ماڻهو هن کي ڏسندو ٿي ويو ماڻهن جي نظرن جا سوال سچ پچ هن کي بيحد رنجيده ڪري رهيا هئا. ايستائين جو ڪي ماڻهو ته گهر جي دروازي ۾ داخل ٿيڻ کان پهرين پنهنجو پورو منهن هن ڏانهن ڦيرائي ٿي نهاريو ڦري پنهنجي دل جي حوصلي سان هلندي ٿي وئي، هي پنهنجي ٻاءُ جي غيرموجودگيءَ واري احساس ۾ وکوڙجي وئي ، هو جڏ پنهنجي حال ۾ نه هئي.

بک هڙتالي ڪيمپ تي پهچندي پهچندي هن کي ڪجهه دير ضرور ٿي هئي پر هن جي پهچڻ سان سيني هن کي پليڪار چيو هن ڪيمپ ۾ اُهي ماڻهو ويٺل آهن جن جا پائر ، پٽ ۽ مڙس رياستي ادارن

پاران کٹي گم ڪيا ويا آهن. جن بابت هن وقت تائين ڪابہ خبر ناهي تہ ڪٹي آهن. فَريءِ جي پر ويٹل آهي ڪوئٹہ جي نسيم بلوچ جنهن جي جيون ساٿي جليل بلوچ کي ايجنسي جي ڪارندن اغوا ڪيو نسيم، فريءَ کي ٻڌايو تہ هن جو سُهرو قدير بلوچ بئنڪ جو رٽائر ملازم آهي ۽ هن جو وَرُ جليل ريپبلڪن پارٽيءَ جو انفرميشن سيڪريٽري هو ريپبلڪن پارٽي بلوچستان جو هڪ ننڍڙو گروپ آهي جيڪو اڪبر بگٹي جي جمهوري وطن پارٽي کان الڳ ٿيو هو نسيم ٻڌايو تہ هن جي خاوند تي سخت تشدد ڪيو ويو هن جون ٻانهون پويان ٻڌل هيون. هڪ مهيني کان پوءِ هن جو لاش ويران رستي تان مليو بابا قدير پنهنجي پٽ جي شهادت جي ايف. آءِ. آر آءِ ايس. آءِ جي چيف جنرل شجاع پاشا خلاف درج ڪرائڻ ٿي چاهي پر ڪا بہ پوليس اسٽيشن ائين ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿي.

جليل کي مون هميشہ هڪ ذميوار جيون ساٿي ۽ شفيق والد جي روپ ۾ ڏٺو هي پنهنجي ڌرتيءَ سان ڪميٽيڈ ماڻهو هو هن جو پڙهڻ ۽ لکڻ سان جذباتي لڳاءَ هو ايجنسيون اسان جي ماڻهن کي چونڊي چونڊي مارين ٿيون.

نسيم جي پر ويٹل آهي پروين بلوچ، جنهن بہ فَريءَ کي پنهنجي استوري ڪجهہ اِن طرح سان ٻڌائي تہ هن جي جي خاوند قدوس بلوچ کي ٻہ سال پهرين FC وارن اغوا ڪيو جيڪي ہن اڻ رجسٽرڈ پک اپ ۾ آيا، جن ۾ سادن ڪپڑن سان ايجنسين جا اهلڪار ويٹل هئا، اسين مسلسل ٻہ سال قدوس کي تلاش ڪندا رهياسين. هن سان ٻہ ٻيا دوست گڏ هئا، جن کي پوءِ آزاد ڪيو ويو هنن اسان کي ٻڌايو تہ ايجنسين وارا هر ٻئي ڏينهن اهو چئي ڊوڙائيندا هئا تہ توهان کي ماريون ٿا . اسان کي چوندا هئا پڇو اسان نہ چاهيندي بہ پڇندا هئاسين، هو پويان فائر ڪندا هئا، اسين سمجهندا هئاسين تہ اسان مان هنن کنهن کي ماري ڇڏيو پر هي خوف پيدا ڪرڻ لاءِ ائين ڪندا هئا، هي هر ڏينهن اها پريڪٽس ڏهرائيندي هئا، مارڻ جو هنن جو پنهنجو طريقو هوندو هو هي انهن ماڻهو جي چونڊ ڪندا هئا جنهن لاءِ هنن کي اها پڪ هوندي هئي تہ هي هر لحاظ کان اهم ماڻهو آهي،

تنهن کان پوءِ ان کي مارڻ جي بيرحم ڪاروائي ڪندا هئا. گهٽو ڪري ڪارڪنن کي ماري ويران سڙڪ تي اڇليندا آهن يا هلندي گاڏي مان يا ان کان بہ وڌيڪ بي رحم ڪاروائي ڪندي لاش کي هيليڪاپٽر مان اڇلائي ڇڏيندا آهن. پروين جون اکيون پرجي آيون هيون، هن چيو تہ هنن قدوس سان بہ ائين ڪيو هن جي متي تي گولين جا نشان هئا ۽ هلندي گاڏي مان اڇليو ويو هو. مسلسل ٻن سالن جي گمشدگيءَ کان پوءِ اسان کي ان جو لاش ڪوئٽا جي ويران رستي تي مليو، اسين بہ پنهنجو ڪيس عدليہ ۽ انساني حقن جي ادارن وٽ ڪٽي وياسين تہ اسان کي ٻڌايو وڃي تہ قدوس بلوچ کي ڪهڙي ڏوهہ ۾ ماريو ويو آهي؟ قدوس ڪوبہ ڏوهہ ڪيو هو تہ ان جو ٽرائل ڪهڙي ڪورٽ ۾ هليو؟ اسان کي ان جو جواب گهرجي، ڪيس تہ ڪورٽ ۾ آهي پر پوري سال کان اسين ڪورٽ جي جواب جي انتظار ۾ آهيون، مان سمجهان ٿي تہ هي رياستي ادارا ايجنسين اڳيان ڪابہ حيثيت ڪو نہ ٿا رکن، بلڪ هي انهن جي ئي مفادن لاءِ ڪم ڪن ٿا، هنن کي اسان آزمايو آهي، هي ادارا انصاف جي برعڪس نا انصافي تي ٻڌل آهن، ڪوئٽا جا سيڪ وڏا واقعا ۽ هنن جي معنيٰ خيز خاموشي ان طرف اشارو ڪري ٿي تہ هي محض مالدار طبقي ۽ رياست جي بيرحم پاليسين سان وفادار آهن.

قدوس هنن سيني کان وڌيڪ محب وطن هو. جنهن ڪڏهن ڪوڙ نہ ڳالهايو، ڪڏهن ڪنهن سان دوکو نہ ڪيو، هن کي همیشہ پنهنجي اپوجهہ ماڻهن جي اذيت پري زندگي تي افسوس رهندو هو، هن کي ماڻهن جي سماجي حالت کي تبديل ڪرڻ جو فڪر هو ۽ هُن سادي نموني سان انهن کي حل ڪرڻ جي لاءِ انقلابي رستي جي چونڊ ڪئي، ڪنهن ماڻهو کي محض ان ڪري مارڻ تہ هو سوچي ٿو سمجهي ٿو ۽ پنهنجن ماڻهن لاءِ الڳ رستي جو انتخاب ڪري ٿو تہ پوءِ آخر اهڙي رياست جي باقي رهڻ جو ڪهڙو جواز آهي، هن مرڊود ملڪ کي تہ تباهہ ٿيڻ گهرجي. پروين جوش مان ڳالهائيندي ٿي وئي، مان ٻاويهہ ورهين جي آهيان، هن عمر ۾ مو نکان منهنجو خاوند ڪسيو ويو آهي.

مون کي اها منحوس رات ياد آهي، شهر جي ڳلين مان اونداهيءَ جا جلوس ٽي نڪتا. ماڻهن جون صدائون، هڪلون، جانورن جو مستيون ۽ ديوارن جا نعرا سڀ خاموش ٽي ويا هئا. شهر جو نقشو ويڙهي ڇڏ ڪنهن پنهنجي جيب ۾ رکي ڇڏيو هجي. مان ڪنهن اڻ ڄاتل خوف ڪري حيران هئس ۽ ائين ٽي محسوس ڪيم ڇڏ ڪا مصيبت اسان جي رستي ۾ هجي. اهو احساس واجبي هو ڇاڪاڻ ته قدوس ائين سمجهيو ٽي رياست خلاف مزاحمت تيز ڪري ٿي پنهنجن ساڻين جي زندگي کي بچائي سگهجي ٿو. ايتري ۾ ڪجهه ماڻهو گهر جا دروازا ٽوڙي اندر آيا. انهن مان هڪ رڙيون ڪندي چئي رهيو هو: پنهنجا هٿ مٿي ڪريو ۽ هو اشارا ڪري مون کي خاموش رهڻ لاءِ چئي رهيو هو. هنن سڀ ورهين جي بابا کي ڏڪا ڏنا. هنن قدوس کي چماٽون پي هنيون. منهنجي رڙين ڪرڻ تي مون ڏانهن رائفلون سڌيون ڪيون ۽ خاموش ٽي ويهڻ جا دڙڪا ڏيندا رهيا. هنن قدوس کي گاڏي ۾ ائين ڦٽو ڪيو ڇڏ ريڍ ٻڪري هجي. مان هتي ڪيمپ ۾ هر روز اچان ٽي. مان اوستائين ايندي رهنديس جيستائين مون کي اهو نه ٽو ٻڌايو وڃي ته قدوس کي ڪهڙي ڏوهه ۾ ماريو ويو؟ فرزانه توکي اهو به ٻڌايان ته مون کي ۽ بابا کي مارڻ جون ڌمڪيون ملنديون آهن. ڪنهن اڻ ڄاتل نمبر تان گاريون ڏيندي چوندا آهن ته گهر کان ٻاهر نڪرندينءَ ته ماري ويندينءَ. خاموش ٽي ويهڻ ۽ پر مان ڪڏهن به خاموش نه ٽيندس پوءِ ڇو نه ماري وڃان. مون پنهنجي جيئڻ کي قدوس جي غم ۾ تبديل ڪرڻ بجاءِ ان کي پنهنجي طاقت ۾ تبديل ڪيو آهي. هنن منهنجي زندگي جا دروازا بند ڪيا آهن پر مان پنهنجي تنهائي کي ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ڪالهه جي نسبت اڄ مون ۾ وڌيڪ طاقت ۽ همت محسوس ڪئي آهي. اها ٽي ڳالهه منهنجي زندگيءَ لاءِ ڪافي آهي. پروين ڏک جي ڪيفيت ۾ وڌيڪ هڪ جملو به نه ڳالهائي سگهي.

پروين جي پختي ارادي ۽ يقين کي ڏسي فَري به جڏ پنهنجي بي ترتيب ۽ الجهيل وجود کي جوڙڻ لڳي. هن هاڻ پروين جي يقين کي پنهنجي طاقت ۾ تبديل ڪيو ڪيمپ جا سمورا چهرا هن کي پنهنجا سڃاتل ٽي لڳا. هنن سمورن جي ڪهاڻي ۽ درد به هڪ هئا. هنن مان ته

ڪيترا اهڙا بہ آهن جيڪي بلوچستان جي ڏوراهن علائقن مان آيل آهن ۽ رات جو ڪيمپ جي فرش تي شال ويڙهي سمهي رهن ٿا. هي سڀ ڇڻ هڪبئي جي گهرجاياتي آهن. جيتوڻيڪ انهن جي دلين ۾ دردن جو اڻ کٽ سلسلو هو ان جي باوجود ائين لڳندو هو ته. هو صبح جو 6 وڳي کان رات جو 8 وڳي تائين رائفلون هٿ ۾ تاڻيو دشمن جو انتظار ڪري رهيا آهن.

هي هڪبئي سان ايترا ته مانوس ٿي ويا آهن جو بنا ڪجهہ هڪبئي کي ٻڌڻ جي هڪبئي سان گفتگو ڪري سگهن ٿا. هڪبئي جا ٿهڪ ۽ لڙڪ سنياڻي سگهن ٿا. هي سمورا چهرا ۽ سمورا درد هاڻ مڪمل طور تي هڪبئي ۾ جذب ٿي ويا آهن ۽ هڪ ٻئي جو عڪس ٿي ويا آهن. اها ڪا عجب جهڙي ڳالهہ ناهي. رشتا جڏهن فائدي ۽ نقصان واري سمجهہ کان مٿي ٿي ويندا آهن ته ان ڪيفيت ۾ سيني ڳالهين جا سمورا پردا هٽي ويندا آهن. سيني ڳالهين مان اسان ان حقيقت کي ڄاڻون ٿا ته اسان هڪبئي کي ڪٽي اهو نہ بہ ٻڌايو هجي. پر اسان سڀ هڪ جهڙو ئي سوچون ٿا ته اسان جن پيارن کي ڪنهن قيد ڪيو آهي ۽ ڪنهن انهن کي شهيد ڪيوآهي. ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي ته هي رياست ئي انهن جي قاتل آهي ۽ اهو روز روشن وانگر ظاهر آهي. فري جوش ۾ پرجي وئي هئي. هن پنهنجي سمجهہ کان مٿي سوچيو ٿي. تنهن ڪري ئي اهي نشانيون آهن بغاوت ۽ انقلاب جون.

❊

(31)

گذريل هڪ هفتي کان هنن پنهون متعلق ئي ڳالهايو آهي، ۽ کنهن نہ کنهن طرح ان کيس کي بحث ۾ آندو آهي. اڄ چار وڳي هنن جي ڪوئٽا پريس ڪلب ۾ پريس ڪانفرنس رکيل آهي، پنهون جي فيملي مان فري بہ شامل ٿيندي.

ڪوئٽا پريس ڪلب جي شاندار ۽ ڪشادي بلڊنگ اندر سگريٽن جي دونهين جي ڏپ ڦهليل آهي. پيرڪ، ارشاد سان دوستن جو تعارف ڪرايو ارشاد مقامي اخبار جو صحافي آهي ۽ پيرڪ جي ڪامريڈ ساڻين مان آهي. ارشاد هنن سيني سان هٿ ملايو ۽ پنهنجو تعارف ڪرايو. هو نهايت ئي خوش شڪل قدآور ۽ مزاج ۾ تيز ٿي لڳو ۽ ڳالهہ ڳالهہ تي تهڪ ڏئي کليو ٿي ۽ وري کنهن سنجيده ڳالهہ تي اها زنده دلي ايتري جلد ختم ٿي پئي وئي جڙ هن ڪڏهن ڪو تهڪ ڏنو ئي نہ هو ارشاد، پيرڪ جي قريبي دوستن مان آهي ۽ ان جي مدد سان ئي پريس ڪانفرنس ترتيب ڏني وئي آهي.

خديجہ، پنهنجو ۽ پنهنجي دوستن جو تعارف ڪرايو. هن ابتدا کان ئي ان ڳالهہ کي واضح ڪيو تہ هي ڪوئٽا ۾ پنهون جي گم ٿيڻ واري مسئلي کي منهن ڏيڻ لاءِ آيا آهن. توهان جي مهرباني جو توهان پنهون کي ڳولي لهڻ ۾ اسان جي ۽ پنهون جي فيملي جي اخلاقي مدد ڪري رهيا آهيوانساني حقن وارو ادارو بہ اسان کي ان سلسلي ۾ قانوني مدد فراهم ڪري رهيو آهي ۽ سياسي پارٽيون بہ ان معاملي ۾ سنجيده آهن تہ رياست، بلوچ نوجوانن جو ڳلو گهٽڻ بند ڪري.

اسين چار ڏينهن اڳ ڪورٽ جي ڪاروائي کي ڏسي آيا آهيون، ڪورٽ ۾ جيڪو ڪجهہ وهيو واپريو ان جي صحيح تشريح تہ پنهون

جو والد ۽ سندس پيڙ ڦري ڪري سگهندا. پر ان ڪاروائي کان پوءِ اسان هڪ ٻالهه سِکي آهي ته زمين ، ملڪيت ۽ طاقت جا مفاد رياستن کي ڪنهن قدر ظالم بنائين ٿا. ڦورو جو ڪوبه دين ، مذهب، قوم ، نسل ناهي هوندو. محمد بن قاسم به سنڌ ۾ ائين ڪيو ته انگريزن به بلوچستان سان ائين ڪيو.

"مان بلڪل پڪ سان چئي سگهان ٿي ته موجوده حڪمران بلوچن سان نسورو ڪوڙ ٻالهائي رهيا آهن." خديجه پنهنجي گفتگو کي جاري رکندي چيو. هي بلوچن جي وسيلي تي قبضو ڪرڻ لاءِ ڪوڙ ٻالهائي رهيا آهن. هي واضح ڪوڙ ٻالهائي رهيا آهن ته جيڪڏهن گوادر جو پورٽ ڪامياب ٿي ويو ته بلوچستان دنيا جي ترقي يافته خطن مان هڪ ٿي ويندو. اسين هنن کي ائين چوندي ڪافي عرصي کان ٻڌندا پيا اچون. هنن سنڌ لاءِ به ائين چيو ۽ پنجاب جي زراعت لاءِ به ائين چئي رهيا آهن. دراصل هي بنيادي حقيقت ماڻهن کان پوشيده رکڻ چاهين ٿا ته بلوچستان ۽ سنڌ جي قدرتي وسيلن تي قبضي لاءِ هي ڪنهن به ڪوڙ جي آخري حد تائين ۽ ڪنهن به ظلمت جي انتها تائين وڃي سگهن ٿا. ان مقصد خاطر هي هر ڏينهن پنهنجو بيان تبديل ڪندا رهن ٿا ۽ ڪوڙمٽان ڪوڙ ٻالهائيندا وڃن ٿا ، باوجود جو هنن کي اڇلهه مقامي طور تي سخت مزاحمت سان منهن ڏيڻو پئجي رهيو آهي. هنن جو ان ٻالهه سان ڪو تعلق ناهي ته وسيلن تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪيترن نوجوانن جو خون ڪيو وڃي ٿو. هي پيشه ور قاتل آهن. هنن لاءِ اها ڪا شرم جهڙي ٻالهه به ناهي. هي 1971ع ۾ بنگالين سان ائين ڪري چڪا آهن ۽ پوري دنيا ۾ ائين ڪرڻ جو ارادو رکن ٿا جيڪڏهن هنن کي ڊالرس جي آفر ٿئي.

سڀ کان مکيه ٻالهه هيءَ آهي ته بلوچستان جون اهم پارٽيون رياستي ادارن جي پيٽ ۾ ڪمزور آهن ۽ خود بلوچ سردار به نه ٿو چاهي ته عام ماڻهو سياسي طور سگهارو ٿئي. اهو ئي سبب آهي ته بلوچستان جون سياسي پارٽيون بورجوا ۽ فيوڊل رجحان کان شديد متاثر آهن. هارين ۽ مزدورن لاءِ طبقاتي تحريڪ جو پليٽ فارم واقعي به بلوچن جي قومي تحريڪ جي آڏو سوال آهي جنهن تي هي ڪڏهن به سنجيده

ناهن ٿيا. مثلاً پٽ فيبر جي هاري تحريڪ مان اسان وڏي تحريڪ پيدا ڪري ٿي سگهياسين پر ائين ٿي نه سگهيو. نعب ۽ پاشاني وارو سوشلزم به بلوچستان ۾ دم ٽوڙي ويو. حالانڪ عوامي ليگ جي نسبت بلوچ تحريڪ ڪافي پراثي هئي ۽ وڏيون ڪاميابيون ماڻي پئي سگهي، پر ائين نه ٿيو، جنهن جو سبب ڪٿي اهو ئي ته ناهي عوامي ليگ جي اڳواڻن جي نسبت بلوچ تحريڪ جا اڳواڻ سردار ۽ نواب هئا ۽ ايجان به آهن.

خديجه پنهون جي حوالي سان به ڳالهايو هن ان ڳالهه کي واضح ڪيو ته پنهون جي گم ٿيڻ جا واضح اشارا ملڪ جي ايجنسين ڏانهن وڃن ٿا. اوهان صحافي دوست هڪ طرح پنهون جي بازيابيءَ ۾ اسان جي مدد ڪيو. هي واقعي به عام رواجي ڪيس ناهي هڪ اهڙي نوجوان جي زندگي جو سوال آهي جيڪو پنهنجي تعليم ۾ پنهنجي ڪردار ۾ ۽ پنهنجي فڪر ۾ هڪ بهترين آدرشي نوجوان آهي. خديجه پنهنجي گفتگو ختم ڪئي.

پنجاب جو انٽليڪچوئل ڪنهن طرح سان پنهنجي تعلقات جي آڏار بلوچن سان يڪجهتي جو مذاق ڪندو رهي ٿو مقامي اخبار جو صحافي سوال ڪرڻ لاءِ اٿي بيٺو ته جيئن هو ميڊيا جي زينت بنيو رهي، مان اوهان کان پڇان ٿو ته بلوچستان جي بيمار ۽ بارن جي موت جو ذميوار ڪير آهي؟ جيڪي هر ڏينهن بلوچستان جي دور دراز علاقن ۾ ڪالرا ۽ مليريا ۾ مرن ٿا. پر ان کان به وڌيڪ تعداد انهن نوجوانن جو آهي جيڪي هن سرزمين جو اولاد هجڻ باوجود سڪيورٽي ايجنسيز جي هٿان ماريا ويا آهن؟ ڪنهن هڪ واقعي تي به پنجاب جي دانشورن ۾ منٽن جو به احتجاج رڪارڊ ناهي ڪرايو. پنجاب جو دانشور طبقات جي ڳالهه ڪندو آهي، سوشلزم جي ڳالهه ڪندو آهي، سماجي تبديليءَ جي ڳالهه ڪندو آهي، پر قومي آزاديءَ جي ڳالهه نه ڪندو. ان سان وفاق خطري ۾ پئجي وڃي ٿو. هنن ڪڏهن به قومن جي حقن کي سنجيده ناهي ورتو بلڪ ڪنهن نه ڪنهن طرح سان انهن جي مخالفت پئي ڪئي آهي. حبيب جالب ئي واحد ماڻهو هو جيڪو بي باڪيءَ سان بيٺو رهيو باقي کي آهن ته اوهان ٻڌايو. صحافي پنهنجي ڳالهه ختم ڪري ويهي رهيو.

خديجہ لاءِ صحافي جو رويو حيرت ۾ وجهندڙ نہ هو خديجہ کي اهڙي اميد هئي. بلڪ هن کي اهڙي صورتحال کان آگاهہ ڪيو ويو هو. هن کي ائين ٻڌايو ويو هو تہ جڏهن تون تاريخي حقيقتن تي ڳالهائيندينءَ تہ ممڪن آهي ان جي موت ۾ توکي نفرت آميز روين سان منهن ڏيڻو پوي ۽ بلوچ ڪاز لاءِ وڙهندڙ ماڻهو ٿُنهنجي ڳالهين کي نسلي بنياد تي رد ڪن ۽ شايد توکي گهٽ وڌ ٻہ ڳالهائين. پر هن کي حيرت ٿي تہ صحافي جي ڳالهہ ختم ٿيڻ کان پوءِ ڪمري ۾ خاموشي ڇانئجي وئي. سيني جون نظرون خديجہ ڏانهن هيون. سيئي حيرت مان ڏسي رهيا هئا. خديجہ کي لڳو تہ ڪنهن ٻي ڪنڊ کان ٻيو ڪو صحافي اٿي بيهندو ۽ ان کان ٻہ سخت لهجي سان مخاطب ٿيندو. پر هن کي حيرت ٿي تہ جيڪي نگاهون ان صحافيءَ جي چهري تي جميل بيٺيون هيون. هاڻ کيس حيرت سان نهارڻ لڳيون. خديجہ جي چهري جو رنگ ڪٽڪائي مان ڦري ڳاڙهو ٿي ويو. هن کي جڙ پورو پورو موقعو ڏنو ويو هو تہ پنهنجي فڪر جو دفاع پاڻ ڪري ۽ سندس دل ۾ جيڪو ڪجهہ آهي ڪيڙي باهر رکي. هن کي ان ڳالهہ جو ٻہ احساس هو تہ بلوچن جي اهڙي هلت واجب آهي. انهن جو تلخ هجڻ درست آهي. هنن کي پنهنجن ئي زخم ڏنا آهن. اهڙي حالت ۾ هنن جي نفرت ۽ تلخي رياست جي ظلم جي نسبت ڪا وڏي ڳالهہ ناهي. هنن جي غرور ۽ خودداري کي پاڪستان جي سو ڪالڊ انٽريسٽ مٿان قربان ڪيو ويو آهي.

ٺيڪ آهي منهنجي موجودگي هنن لاءِ عجيب ۽ ناگوار ٻہ ڪٽي هجي پر ان جي باوجود مون کي هتي هجڻ گهرجي. مان بيان ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس تہ هن رياست ڏانهن اسان سمورن جا حساب رهن ٿا. جيڪي اسان سپ کي چڪائڻا آهن. خديجہ پاڻ سان ڳالهائيندي وئي ۽ پوءِ هڪ دم پنهنجن پيرن تي زور ڏئي اُٿي بيٺي.

"چئني صوبن جي ماڻهن جي زندگي هڪ ئي لڪير تي هلندي رهي ٿي. ناآشنائي واري لڪير." خديجہ اعتماد سان ڳالهائڻ شروع ڪيو ناآشنائي. جنهن جا اسين سپ شڪار آهيون. جنهن اسان جي ارد گرد ڪيترن المين ۽ اذيتن کي جنم ڏنو آهي. پنهنجن ماڻهن کان

ناآشنائي پوري حياتي جي جدوجهد مٽان پاٽي ڦيري ٿي ڇڏي. بلڪ انسان اندر حيواني عادتن کي جنم ڏئي ٿي جيڪا پوءِ بدگمان ۽ ظالم جنريشن کي پيدا ڪري ٿي. مان جڏهن پنڌي کان ڪوئٽا جي سفر لاءِ ٿي نڪتيس تہ ڪنهن پنجابي نوجوان کان بلوچستان جي ڪن چئن شهرن جا نالا پڇيا تہ هُو نہ ٻڌائي سگهيو ۽ اهڙو ئي تجربو مون ڪوئٽا اسٽيشن تي ڪيو تہ اُتي بہ بلڪل اهڙي ئي نا آشنائي معلوم ٿي. مونکي اها ڳالهہ چوڻ ڏيو تہ اوهان کي مون کان نفرت آهي. پر ساڳي عقيدت ۽ محبت بابا فريد. بلي شاه. فيض احمد فيض ۽ حبيب جالب سان رکو ٿا؟ ان جو سبب آهي تہ بلوچ هنن کان آشنا آهن. هنن سان پيار ڪن ٿا. هي هڪٻئي سان آشنائي واري سڳي سان ٻڌل آهن . هي هڪٻئي جي دردن کي ائين بيان ڪن ٿا ۽ هڪٻئي سان ائين شيئر ڪن ٿا جڙ اهي هڪ ئي وقت ٻنهي جا آهن. هنن جو ماٺهو سان رابطو هو هنن ناآشنائي کي شناسائي ڏني. اسين پاڻ کي ناآشنائيءَ ۾ محفوظ ٿا سمجهون. اهو ئي فرق آهي جنهن کي سمجهڻ جي ضرورت آهي. بلوچستان جا ماٺهو هنن سان ائين پيار ڪن ٿا جيئن هو گل خان نصير سان ڪن ٿا. بلڪ ڪن موقعن تي ان کان بہ وڌيڪ. مان شرطيہ چوان ٿي تہ هتي جيڪي صحافي ويٺل آهن انهن مان اڪثر کي گل خان نصير کان وڌيڪ فيض ۽حبيب جالب ياد هوندا يا وري فريد يا بلي شاه ياد هوندا. پنجاب جيڪڏهن توهان کي ان طرح سان ياد آهي تہ ان جو سبب تاريخي آهي ۽ ساڳئي وقت سماجي ۽ سياسي بہ. پنجاب ۽ سنڌ جا واريا سا ۽ زرخيز ميداني علاقا هميشہ تهذيب ۽ تمدن جا مرڪز رهيا آهن. جنهن ڪري بہ هنن ٻنهي قومن جي وچ ۾ ثقافتي هڪجهڙائي. احساسن جي فراواني ۽ شاعري ۽ تصوف ذريعي روحن جو هڪٻئي سان ڳنڍجي وڃڻ جو شاندار لقاءُ رهيو آهي. اها ٻي ڳالهہ آهي تہ رياست هنن کي هڪٻئي جي مخالف صفن ۾ بيهاري ڇڏيو آهي. ساڳئي وقت بلوچن ۽ پٺاڻن جي ثقافت ۾ موجود مهمر جوئي پڙ سندن رستي روڪ ڪئي آهي. ان جا تاريخي سبب بہ آهن جنهن جي تفصيل ۾ وڃڻ جي آءٌ ضرورت محسوس نہ ٿي ڪيان. جنهن سان نہ صرف ناآشنايون پيدا ٿيون پر ڪافي حد تائين سياسي توڙي سماجي وچوٽيون بہ پيدا ٿيون آهن.

اسين خوش آهيون تہ اسان آزاد آهيون، خاص طور تي ان وقت اسان جي آزادي ڏسڻ وٺان هوندي آهي، جڏهن اسان سڀني مسئلي جي جڙ يعني استحصالي نظام کي بدلائڻ جي ڳالهہ ڪيون ٿاتہ رياست ڪنهن اڇوت جيان زندگيءَ کان ئي محروم ڪري ڇڏي ٿي.

سچ پچ اسين سڀ سخت مونجهاري جو شڪار آهيون، ڇاڪاڻ تہ اسين محبت کان، ڏاهپ ۽ دانائيءَ کان ڏنل آهيون. اسان ان حقيقت کي بنگلاديش جي تحريڪ دوران ڏسنداسين تڏهن ٻہ اسان کي ائين نظر آيو ۽ اڄ تائين ٻہ اسان کي ائين نظر اچي ٿو. عام ماڻهو هر ڏينهن هڪ ٻئي کان ڏُنندو پيو وڃي، پوءِ هو گهر ۾ هجي گهر کان ٻاهر يا پنهنجي ذات ۾ ڏُنندو پيو وڃي. مان ائين ٻہ چوان ٿي تہ هن ملڪ جو عام ماڻهو پنهنجي ذات ۾ ٻئي لاءِ ايترو اوپرو ٿي ويو آهي جو ڪيس ٻئي نسل ۽ ذات جو ماڻهو ڪا چڱي راءِ يا مشورو ٻہ ڏينندو تہ هي شڪ پيو ڪندو تہ ڪٿي منهنجي نقصان جي ڳالهہ تہ نہ پيو ڪري! خوف جي هڪ بلند ديوار اسان جي چوڌاري کڙي ڪئي وئي آهي. هي هڪ عام نفسيات آهي جيڪا اسان جي سماج جي روح تائين لهي وئي آهي. ان کان وڌيڪ بچڙي ڳالهہ ڪهڙي ٿيندي تہ خيال ۽ نظريا جيڪي دنيا کي بدلائن ٿا، انهن لاءِ ٻہ پنهنجا رستا روڪيا ويا آهن. اهڙين حالتن ۾ ڪيئن مطمئن ٿي ويهي رهون تہ اسين محفوظ آهيون. مان توهان کي ٻڌايان ٿي تہ پنجاب اندر گذريل ڪيترن سالن کان مذهبي جماعتن کي پاليو نپايو ويو آهي، محض ان ڪري تہ هي صوبو ڪٽي جمهوريت پسند نہ ٿي پوي.

"مان تاريخ تي سوچيندي آهيان تہ مون کي ائين لڳندو آهي تہ تاريخ ڪوڙ تي ٻڌل ڪهاڻي کان سواءِ ڪجهہ ٻہ ناهي."

مغل دور کي ايشيا جي تاريخي جو شاندار دور چيو وڃي ٿو ۽ ان ئي دور ۾ بابر جي گهوڙن سڪ پنجابين جي ٻارن کي ائين لتاڙيو جيئن کي هو انسان نہ پر ڪک ڪانا هجن. ان جي باوجود پنجاب جي معاشري انهن جو ڪيئن مقابلو ڪيو اها ڳالهہ اڄان بيان ڪرڻ کان رهيل آهي.

اِها بنيادي ڳالهہ آهي، تہ قديم ٻولي ۽ قديم ثقافت جي باوجود

اسڪولن ۾ ڪاليجن ۾ رائج تعليمي سرشتو ڏاريو ۽ مقامي ڏاهپ جي ابتڙ آهي، ائين ڪٽي چٽجي ته ڪالونيل دور جي تعليم ۽ اهڙي قسم جي نفسيات کي نئين نسل ۾ اُپاريو پيو وڃي، هي رياست ۽ خانگي تعليمي ادارا سڀ انهي ڪم سان لڳل آهن. قديم قوم جي قديم ٻولي، ثقافت، سياسي، سماجي ۽ روحاني ترقي روڪي ان کي وڌيڪ بي سمجهه بنائي چڏجي. ڪالونيل دور جي ملڪن سان اهو ئي ته ڪيو پيو وڃي. اسين تعليم مان ڏاهپ ڪڍي ان ۾ ڪاروبار کي شامل ڪري چڏيو آهي. وقت کي پنهنجي سمي ۽ پنهنجي رفتار ۾ هلڻ جي بجاءِ هڪ پريشان ڪُن تيزيءَ ۾ تبديل ڪري چڏيو آهي. ٻار جي معصوميت کسي ان ۾ اهڙي طرح جو حسد ۽ مقابلي لاءِ ڊوڙ جو جنون پري چڏيو آهي جو هن جي معصوم دل باقي زمين جي حيات لاءِ کو قدر احترام ۽ معنيٰ رکي ئي نه. مون کي بلوچستان يونيورسٽي مان پروفيسرن کي ماري ڏمڪائي ڪڍڻ مان اها ئي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي. جيڪڏهن اسان جي ادارن جي نسلي بنياد تي تقسيم ٿيندي ته اسين پنهنجي قديم ٻولي ۽ قديم قوم کي نين حالتن سان مقابلو ڪرڻ لاءِ ڪيئن تيار ڪري سگهنداسين. پنهنجي ٻولي، ادب ۽ ڏاهپ کي ڪيئن بچائي سگهنداسين؟

مان يقين سان چوان ٿي ته پنجاب ماضي جي سياسي ۽ جمهوري تحريڪن ۾ سڀ کان اڳيان ٻيٺو هو. ضياء جي آمريت ۾ هن صوبي شاندار ڪردار ادا ڪيو. اسين هتي پنجاب جو ڪيس وڙهڻ ناهيون آيا پر ماضي کي ان ڪري اٿلايان پئي ته جيئن معلوم ٿئي ته هن رياست ۽ سامراجيت جي پردي پويان هتان جي مهذب قومن کي ڪيئن نه تباهه ۽ برباد ڪيو ويو آهي.

هنن ته انتهائي خطرناڪ ڪم ڪيا جنهن جي ته ڪا انڪوائري ٻه ڪانهي ۽ نه ڪنهن کي شرمندگي.

ها! هاڻي مون کي ڪيڏو نه ڏک ۽ افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته پنجاب جو دانشور رعايت يافته ٿيندو پيو وڃي ۽ پنهنجي فرض کان لاتعلق ٿيندو پيو وڃي. هو ائين سمجهي پيو ته سڀ ڪجهه پاڻهي ٺيڪ ٿي ويندو، هنن کي عوام سان بيهڻ گهرجي، جيئن بابا فريد،

فيض ۽ جالب بيٺل هئا. پر هي ڪٿي به ناهن بيٺا. ان سان سماج اندر خطرناڪ رجحان پيدا ٿي رهيا آهن.

جيتوڻيڪ مان ٿورو اڳي ان ڳالهه تي سوچڻ شروع ڪيو هو ته پاڪستان جي فوج، تيزيءَ سان هڪ ڪلاس جو روپ اختيار ڪري رهي آهي، هنن پوري پاڪستان ۾ اهڙي طرح سيڙپ ڪئي آهي، جو نظر اچڻ جي باوجود محفوظ ۽ هر ٽيڪس کان آجي آهي. چاغي ۽ ڪوه سليمان جا پهاڙ بلوچ ڪنٽب جي رهڻ لاءِ بهترين مقام ٿي سگهن ٿا. پر هي ائين نه ٿا سوچين. فوج ان مان معدنيات جي دولت حاصل ڪرڻ لاءِ قبضو ڪيو. هنن کان ڪير پڇي ٿو ته ائين ڇو ٿا ڪيو ته پهرين هي ڪرڙي نگاهن سان ڏسن ٿا پوءِ گولي هٽي ماريندي به دير نه ٿا ڪن. هنن ائين ڪري ڏيکاريو آهي، هنن کي هاڻ پئسو گهرجي. هي پنجابي پوءِ آهن. هنن پنهنجون برايون. سولين ليڊرشپ ذريعي ظاهر ڪري قومن جي وچ وارا رستا بند ڪري ڇڏيا آهن. هي اها ڳالهه سيني کان چوائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا ته بلوچن جي حقن جي لڙائي پنجابي ۽ سنڌي ڇو وڙهي؟ يا پنجابين جو پورهيت به سامراج آهي. ان کي مارڻ سان قومي حق ادا ٿي ويندو.

هي حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته مقبول اخبارن جا سمورا صحافي روزانه جي تحريرن ۾ اهڙيون ڳالهيون ڪندا رهن ٿا. توهان کي يقين نه اچي ته ڪالهه واري جنگ جو صفحو ڪٽي ڏسو ته مقبول جان. عباسي ۽ شمسي ڪيئن نه دليريءَ سان فوجي راڄن جي حمايت ڪندي نڪ جي پڪائيءَ سان ائين چون ٿا ته فوج جا سربراهه قدم وڌاءِ قوم توسان گڏ آهي. هي خبر ناهي ڪهڙي قوم جي ڳالهه ڪن ٿا.

مان پنجاب جي دانشورن جي حق ۾ ناهيان پر بلوچستان يونيورسٽي ۾ پروفيسرن ۽ لائق استادن سان جيڪو ٿي رهيو آهي، ان سان به سهمت ناهيان. هي مون سميت سيني شعور رکندڙ ماڻهن لاءِ خوفناڪ واقعا آهن. تاريخ، ادب، هولي ۽ سائنس جي پروفيسرن کي محض نسل جي بنياد تي يونيورسٽي ڇڏڻ لاءِ مجبور ڪيو ٿو وڃي بلڪ خوفزده ڪري مارڻ جون ڏمڪيون ڏنيون ويون ۽ ماريا به ويا آهن. اها ساڳي پريڪٽس سنڌ ۾ به ڪئي وئي. جنهن جو نقصان

موجوده نسل پوڳي رهيو آهي. پروفيسرن ۽ استادن جي صورت ۾ هي اُهي ڪُلها آهن جيڪي قومن جو سهارو آهن. اسان ئي عظيم قوم جا دعويدار انهن سهارن کان پاڻ کي محروم ڪندا پيا وڃون.

هي ڇا آهي؟ خديجہ حيرت مان پڇيو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ائين چوي تہ علم ۽ ڏاهپ پنجابي آهي يا انگريزي، ان ڪري ان کي حاصل ڪري نہ ٿو سگهجي ۽ ان کي سزا طور بي دخل ڪري ڇڏجي، تہ توهان جو ڪهڙو ردعمل هوندو گهرجي؟ ڏهن کان بيمار ماڻهو ئي ائين سوچي سگهن ٿا. بلوچ سوسائٽي ان عمل خلاف ڪا وڏي مذاهمت ناهي ڪئي. ان جا ڪهڙا سبب آهن؟ توهان مون کي ٻڌائيندا؟ ۽ هڪڙو اهڙو ماڻهو جيڪو بلوچ آهي ۽ تاريخ کي مسخ ڪري پڙهائي رهيو آهي تہ ان جي نقصان جو توهان کي اندازو آهي؟

مون کي اها ڳالهہ چوڻ ڏيو تہ دنيا جي ڪابہ ويڙهہ محض جسماني طاقت ڪري نہ ٿي کٽي سگهجي. ان لاءِ سياسي، سماجي ۽ سائنسي علم لازم ٿئي ٿو. خديجہ جي ڳالهائڻ ۾ رواني اچي وئي هئي. خديجہ جو آواز ڪجهہ دير لاءِ رُڪيو ۽ ڪجهہ هلڪو ڏڪارو بہ ٿيو. هن پاڻ کي سنيالي پنهنجي ڳالهہ چئي تہ: ڪنهن استاد ۽ پروفيسر کي مارڻ جو مطلب عقل ۽ ڏاهپ جو خون ڪرڻ آهي. هن ملڪ جا حڪمران تہ اهڙن ڏاهن استادن کي مارڻ جو ڪم ڪيتري عرصي کان بخوبي ڪري رهيا آهن پر اهو ڪم بلوچستان ۾ ڪڏهن کان شروع ٿيو آهي اهو مون کي اوهان ٻڌائيندا؟

"مان پنهنجي پوري پروسي سان ائين چوندیس تہ اهو ڪم ڪو بلوچ نہ ٿو ڪري سگهي." خديجہ يقين سان اها ڳالهہ چئي.

هن تحريڪ ماضي جي پيٽ ۾ پاڻ کي وڏيڪ ڏميوار، روشن خيال ۽ وڏيڪ انقلابي مزاحمتڪار جي طور تي ثابت ڪيو آهي. هن تحريڪ نوجوانن جي اهڙي تربيت ڪڏهن ناهي ڪئي. توڪلي، باران، جام دُرڪ، پيرڪ ان جو مثال آهن. هي ان تحريڪ جو حصو رهيا آهن. هنن ائين ڪڏهن بہ ناهي سوچيو.

خديجہ ڪنهن ڏاهي جيان ڳالهائيندي وئي. هن آخري جملا ڪنهن هڪ آدرشي دوست جيان چيا. مان هتي توهان جي درميان

آهيان تہ پنهنجي شعور کري آهيان. مون ۾ اهو احساس پنهنجي شعور ڏنو تہ سامراجيت خلاف ويڑهہ قومن ۽ طبقن جي ويڑهہ هوندي آهي. جيڪا مون کي بلوچستان جي زمين تي وڃي وڙهڻ گهرجي ۽ پنهنجو حصو شامل ڪرڻ گهرجي. سامراجيت تقسيم در تقسيم تي يقين رکي ٿي ۽ شعور جوڙڻ لاءِ رستا هموار ڪندو آهي. جڏهن قوميت جي ڳالهہ ٿئي ٿي تہ ان جو سادو مطلب اهو آهي تہ قوم هولي ۽ آزاديءَ جو حق.

ان کري دراصل زندگي ڪنهن طرح اڳتي وڌي ٿي. جيڪا ماڻهن جي گهٽائي کي جيئڻ لاءِ اتساه ڏئي ٿي.

پر عالمي تاريخ جو مطالعو انسان جي ڪاميابين کي مختلف طريقي سان ڏيکاري ٿو توڙي جو ٻيا ڪٽي ائين چو نہ چون تہ قديم قوم هولي ۽ ثقافت اِهي لفظ جنون کان مٿي ڪجهہ بہ ناهن پر منهنجي اڳيان هن جي اهميت اهڙي ريت آهي جنهن کان سواءِ هڪ قدم بہ اڳتي نہ ٿو وڌي سگهجي. چاڪاڻ تہ اسين سڀ عادتن ۾ هڪٻئي کان مختلف هجڻ جي باوجود ڪيترين ئي ڳالهين ۾ هڪجهڙا آهيون. هڪ ٻئي جي چهرن جون وصفون آساني سان سمجهي سگهجن ٿيون ۽ روحاني طرح سنهي، مضبوط ۽ عمدي ذاڳي سان جڙيل آهيون. اسان جي شاعري، ادب، موسيقي، ۽ آرٽ هڪٻئي سان محبت واري جذبي سان سرشار آهن. جيتوڻيڪ رياست جا قانون ۽ حڪمران ۽ انهن جا پريشان ڪندڙ مفاد، پاڪستان جي قديم قومن جي وچ ۾ نفرت، بغض، حسد، قومي جبر ۽ سخت رنجيده حالتن کي پيدا ڪن ٿا، پر ڇا اسين ايترا ئي ڪمزور آهيون جو ظلمت جي اونداهي رات کي ڪاري چادر سمجهي سدائين لاءِ ويڙهي ڇڏيون؟ ظاهر آهي تہ اسان ائين نہ ٿا ڪري سگهون. اسان کي پنهنجون دليون ڪشاديون ڪندي نهايت چاهہ مان هڪٻئي جو سهارو بنجڻ گهرجي ۽ حڪمرانن سان پنهنجا حساب ڪتاب برابر ڪجن.

خديجہ پنهنجي ڳالهہ ختم ڪئي. هن تفصيل سان ڳالهايو. پنهنجي زبان کي مٺاس جي رس سان پرڻ جي ڪوشش ڪئي. هن ڪنهن جي پرواهہ ڪرڻ کان سواءِ جيڪو سندس اندر ۾ هو اُهو ڪيڏي باهر رکيو.

گوادر ۾ وڏي سيڙپ پنجاب جو سرمائيدار ڪري رهيو آهي. توهان ان جي وڪالت ڪرڻ آيا آهيو ڇا؟ حاضرين مان ڪنهن سوال ڪيو.

خديجہ لاءِ هي سوال اعصابي تڪليف ڏيڻ لاءِ ڪافي هو پر هيءَ هڪ تلخ حقيقت بہ آهي جنهن لاءِ ڪائنس وضاحت گهري وئي آهي.

"هي پنجاب جي سرمائيدار جي وس جي ڳالهہ ئي ناهي." خديجہ اوچتو فيصلي واري انداز ۾ چيو سياڻي آخر چا ٿيندو؟ جڏهن چين يا ٻيو ڪو ملڪ راهداري جي نالي تي پاڪستان جي حڪمرانن ڪان نوڪرن وارو ڪم ونندو مقامي ماڻهن جي لڏپلاڻ لاءِ هٿيار ۽ پئسو ڏيندو ۽ بلوچ سردار اهو ڪم بخوبي ڪندا. اها ڳالهہ مون کي پريشان ڪري رهي آهي! مان سيني ڏانهن خاص ڪري بلوچن ۽ سنڌين ڏانهن نهاريان ٿي. پر ڪو بہ هن ڳالهہ ڏانهن توجهہ ڪونہ ٿو ڏئي. اسان کي ائين محسوس نہ ٿو ٿئي تہ دنيا ۾ سرمائي جا مفاد سرحدون اورانگهي چڪا آهن. سامراجيت بيمار ۽ لاچار رياستن کي هضم ڪري انهن کان چوڪيداري ۽ نوڪرن وارو ڪم ونندي. ان ۾ پنجاب جو سرمائيدار بہ سامراجيت لاءِ نوڪرن وارو ڪم ڪندو.

مان ان جي نتيجن ۽ فائدن تي ڪونہ ڳالهائيندس چاڪاڻ تہ ان معاملي ۾ منهنجي معلومات جا ذريعا محدودو آهن. پر مون کي ان ڳالهہ جو تجربو آهي. تہ ترقي پنهنجي جوهر ۾ مقامي ماڻهن کي اقليت ۾ رکي ٿي . مقامي ماڻهن جي روزگار جي حقن تي ڏاريا ماڻهو قابض ٿي وڃن ٿا. جيڪي مقامي ماڻهن سان بيحد خراب هلت هلن ٿا. انهن کان جيئڻ جو حق بہ کسي ونڻ ٿا. گوادر جي مقامي ماڻهن سان بہ ائين ٿي سگهي ٿو ائين جيئن سنڌ جي ماڻهن سان ٿيو هي ملڪ پراپرٽي رکڻ. خريد ڪرڻ جو حق هر ماڻهو کي ڏئي ٿو تہ غريب پنهنجي پراپرٽي وڪڻندا ۽ امير خريد ڪندا. بلوچستان جي قومي تحريڪ کي سامراج دشمن تحريڪ ۾ تبديل ٿيڻ جي ضرورت آهي. هنن کي ترقي جي خلاف وڃڻ بجاءِ زمين. ۽ ماڻهن جي روزگار. صحت ۽ تعليم جي حق لاءِ بہ وڙهڻ گهرجي.

خديجہ پنهنجي ڳالهہ ختم ڪئي . هن نهايت سادگيءَ سان جواب ڏنا. هن جي گفتگو لاتعلقي ۽ ناآشنائي وارن حالتن ۾ ضرور تبديلي آڻيندي. سمورا دوست خديجہ جي گفتگوءَ مان خوش ٿي اٿيا.

❋

(32)

جام دُرڪ، توڪلي جي چهري جي خاموشيءَ کي پروڙي ورتو هو. هن توڪليءَ جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو: دوست هن پوري منظر کي جي تون پنهنجي شاعريءَ ۾ بيان ڪرين، تہ ڪيئن ڪندين؟ ڪافي ڏينهن کان تو پنهنجي ڪا شاعري ناهي ٻڌائي . مان سيني دوستن کي سڏيان ٿو.

جام دُرڪ جي آواز تي خديجہ ۽ ٻيا دوست بہ اٿي آيا ۽ توڪليءَ جي سامهون ائين ٿي ويٺا جڻ مشاعري جي شروعات ٿيڻ واري هُجي.

"توڪليءَ کان ڪجهہ ٻڌڻ لاءِ دل ٿي چوي" جام دُرڪ دوستن کي چيو.

توڪلي جيڪو ڪجهہ دير اڳ ڪيترن حصن ۾ ورهايل هو پنهنجو پاڻ کي سنياليو. پنهنجن ڇڙ وڇڙ خيالن کي جمع ڪيو هُن ڪجهہ ياد ڪندي دوستن سان مخاطب ٿيندي چيو هي منهنجو تازو نظم آهي:

رات جا اوجاڳا ۽ رهجي ويل چميون
پنهنجن هٿن سان جُهڪي
تنهنجن قدمن هيٺ رکان ٿو
۽ حوالي ڪيان ٿو
اُهي سڀ مکڙيون ۽ گل جيڪي ڪوندين ۾ ٽڙيا ها.
جن جي جسم جي مهڪ سدائين لاءِ ٻيهي رهي ٿي فضا ۾.
سُرمئي رنگ جا گهرا ڏاگها پاڇا،
جيڪي هڪ هڪ ٿي الوپ ٿي ويا.

روشني جا ڪرٽا ٻہ،
جيڪي هڪ ٿي تنهنجي اونده ۾ ڪِرندا گم ٿيندا ويا
جيتوٽيڪ وارن جي ڳنڊيين مان معلوم پئي ٿيو تہ،
ماءُ هر ڳنڍ ۾ خواب جڳمڳايا ۽ محبت کي
مضبوطيءَ سان ڳنڍيو هوا!
سندس نڪ جي مٿان، جنهن ۾ تو ڪي راز پوشيده رکيا هئا،
هزارين چُميون چَمڪيون ٿي.
جي ڪنهن شيطان جو شڪار ٿي ويون.
تون انهن کي بخشي سگهين ٿو تہ بخش،
مان هر چُمي جو حساب رکندس.

هو سپ تنهنجي اشاري سان خاموش ٿي ويا
آسمان جا پکي ۽ زمين جا جيت جَناور ٻہ،
ائين آهي!؟
تہ تون موٽين ٿو انسان ڏانهن،
پنهنجن ڳالهين کي وري وري دهرائڻ لاءِ،
۽ هر وفا جو حساب رکڻ لاءِ
تڏهن تون هن ڳالهہ کي چگي طرح ڄاڻين ٿو
تہ ڪير آهي،
جنهن کي تون ڳجهارتن ۾ رکين ٿو
شيطاني عادتن سميت قبول ڪرين ٿو
ان جي لامحدود آرزوئن کي،
پنهنجي معنيٰ خيز خاموشي ڏين ٿو
هاڻي وڌيڪ دير ٻہ ٿي وئي آهي ۽ اونده ٻہ .
لوهي سيخن مان ڪنهنجي سڏڪن جا آواز اچن ٿا،
هرندا رهن ٿا اکين جا ديپ
بيداري جي هر شمع
سڏڪي ٿي،
کولي ٿي روشني جا سمورا در.

هو ڪير آهي؟
ڪهڙي خبر ، ڪنهن مهل، جهنڪي جو آواز اچي ٿو
هر دل جي گوشءِ آرزو جو خون ٿئي ٿو.
هر پيري ان خيال سان جلي ٿو ڪنهن جو جسم ۽ روح
پراٽي شيشم ۽ چندن جي ڪاني جيان
حسن جون حدون ۽ پيار جون منزلون پار ڪرڻ لاءِ
ڪنهن جي انتظار ۾ ٽڪل ۽ ننڍا ڪڙيون اکيون
بند ٿي وڃن ٿيون.
تون سمجهين ٿو ته!
تنهنجي دماغ جا خالي رستا،
اطالوي، فرينچ ۽ امريڪن بندوقون
تنهنجي وجود کي
بچائي سگهنديون
ياد رک
درياء جون طوفاني لهرون، آزادي لاءِ ڪيل پنڌ ۽ مانجهي
جن جي رڳن ۾ اڃان خون ڊوڙي ٿو
هڪ ٻيو درياء وهائي ايندا.
اوهين ڪيترا ڏينهن رهندا؟
غلامي جي، تشريح ڪندو رهه
بند ڪري ڇڏ سمورا قول اقرار
حق ۽ عرفان
ڳوٺ جا سمورا رستا ۽ ڳليون
جتان هميشه ڪنپ ڪولي نچن ٿيون
اميد پريل نگاهون
جي تون خاموش ڪرڻ چاهيندين
ته مان ڪنهن خنجر جيان
تنهنجي دل ۾ پيوست ٿي ويندس.

توڪلي نهايت هوريان ۽ ڏڪارو ٿيندي پنهنجو نظم پورو ڪيو

مان يقين سان چوان ٿو ته تو شاندار نظم لکيو آهي. جام دُرک، توکِليءَ ڏانهن نهاريندي چيو.

"اڄتي وڏ ۾ وڏيڪ لک." خديجہ ائين چئي اٿي بيٺي ۽ ٻاهر هلي وئي. در کان ٻاهر هن جي سڏڪن جا آواز اچڻ لڳا. باران اٿي خديجہ ڏانهن وڃڻ ٿي چاهيو پر هن ائين نہ ڪيو. هن خديجہ کي سڏڪڻ ڏنو. سڏڪڻ سان انسان جي اندر جي ڪمزوري ڏوپجي صاف ٿي وڃي ٿي.

❋

(33)

"پيار ۽ سنگيت هميشہ کان انسان کي بادلن وانگر رکن ٿا جيڪي وسڻ مهل کنهن جي ذات ناهن پڇندا. سنگيت ڪائنات جي بنيادي ضرورت آهي جنهن کي روشنيءَ کان وڌيڪ منور ۽ پاڻي کان وڌيڪ طاقتور ناهيو ويو آهي. پيرڪ، جام دُرڪ ۽ باران بلوچ پوئتڪ انداز سان گفتگو ڪري رهيا آهن. ڪنهن بہ ان جي حرارت کي ناهي سمجهيو. سمورا ڏک ان جي نہ سمجهڻ جي ڪارڻ ئي آهن. مون کي تون ٻڌاءِ ڪهڙي مقصد لاءِ هڪ شهر ۽ هڪ رياست آباد ڪئي ويندي آهي؟ اهڙي رياست جو چا ڪبو جيڪا پيار جي احساس کان ۽ سنگيت جي رڌم کان خالي هجي. مون وٽ زندگيءَ جو عڪس ڪجهہ ان طرح آهي دوستا! تہ جيئن آسمان سج جي روشنيءَ سان منور رهي ٿو ائين انسان جو اندر بہ پيار ۽ سنگيت جي روشنيءَ سان منور ٿي وڃي ٿو. پيار ڪمزورن کي طاقت ڏئي ٿو. عورت هجي چاهي مرد. هن تي بنهي جو برابر ئي حق آهي. پوري ڪائنات اهو ئي تہ ڪري ٿي ۽ ائين ئي تہ چاهي ٿي. زمين قسمين قسمين جا فصل ۽ گُل ٻوٽا ڏئي ٿي. آسمان پنهنجي آزادي پکين کي سونپي ٿو تہ هو جيستائين چاهين اوستائين اڏام ڪن. رات جو چنڊ پنهنجي مڌم روشنيءَ سان زندگيءَ جا ساز چيڙي پوري ڪائنات کي جهومائي ٿو ۽ ڏسندي ڏسندي زندگي جو رنگ ئي تبديل ٿي وڃي ٿو چنڊ جو زمين مٿان چمڪڻ جو ڪهڙو مقصد ٿي سگهي ٿو. مون ڪيترا ڀيرا ان تي غور ڪيو آهي تہ خدا ان کي زمين جي لاءِ ائين تہ ناهي ناهي رکيو. دنيا ۾ سڀ کان وڌيڪ خوبصورت موسيقي چنڊ جي چانڊوڪيءَ سان پيدا ٿي آهي. هن جي سفيد روشني پهاڙن مٿان پوي ٿي تہ پهاڙ جاڳي پون ٿا ۽ پوري پوري رات پکي ۽ جيت سُر سان ڳائيندا رهن ٿا.

جام دُرڪ! توکي خبر آهي ته مان جڏهن سارنگي وڄائڻ ويهندو آهيان ته جڻ سفيد روشني منهنجي جسم ۾ داخل ٿي ويندي آهي ۽ هر طرف کان سوين چنڊ روشن ٿي پوندا آهن. آسمان مان رنگن جي برسات شروع ٿي ويندي آهي ، مان جڻ ساگر جي لهرن مٿان جهومندو رهان ٿو مان جڏهن پنهنجو رياض ختم ڪندو آهيان ته تڏهن مون کي معلوم ٿيندو آهي ته روح جو مطلب ۽ معنيٰ ڇا آهي؟

"اهو لمحو جنهن ۾ توهان خوبصورت موسيقي ڏٺي رهيا آهيو يا ٻڌي رهيا آهيو." پيرڪ جوش ۽ اتساه مان ڳالهائيندو ٿي ويو.

اهو جيڪو روح آهي مون کي معلوم ناهي ته ڇا آهي، پر مون کي اهو معلوم آهي ته سنگيت سان هي جاڳي ٿو تخليق جي انت تائين مان پنهنجي پوري عمر سنگيت سان ڳالهايو آهي ۽ مان جنهن ڳالهه ڏانهن تنهنجو ڌيان ڇڪايان ٿو ۽ پوري يقين سان اها ڳالهه چوان ٿو ته هن سنگيت ۾ اهڙي طاقت آهي جو ويراني کي زندگي ۾ تبديل ڪري سگهي، جيئن گل جي مکڙي ٽڙي ٿي، سج جي روشني جي ڪري، روشني ئي دراصل موسيقي ۽ روح جي طاقت آهي، جنهن جو آواز ڪنن تائين اچڻ سان خيال ۾ جاڳن ٿا ته روح ۾، بارش جي رم جهم ظاهر آهي ته زمين ۾ ساه وجهي ٿي، پر جي تو ڪرشنا کي پڙهيو آهي ته توکي بانسري جي سُر جي طاقت سمجهه ۾ اچي ويندي. پکين جي پرن کي هوا اڏائي ٿي ۽ انهن جي روح جي آزادي انهن جي ڳائڻ سان لازم جڙيل رهي ٿي، هو ڪڏهن به اڏري نه سگهن جيڪڏهن ڳائڻ ڇڏي ڏين.

"ها! ته مون پيار ۽ هم آهنگي تي پئي ڳالهايو."

"ها! پر تو پيار کان وڌيڪ موسيقي تي ڳالهايو." باران بلوچ مسڪرائيندي چيو.

"پيار خدا ۽ سنگيت مان ڪير توکي ڪنهن هڪ جي چونڊ ڪرڻ لاءِ چوي ته ڪنهن جي چونڊ ڪندين؟" جام دُرڪ، پيرڪ کان پڇيو.

"سنگيت! ها! مان سنگيت جي چونڊ ڪندس." پيرڪ وراڻيو.

"ان ڪري جو تون پاڻ سنگيتڪار آهين." جام دُرڪ وراڻيو.

"نا ان ڪري ته پيار خدا آهي، سنگيت ان ڏاتهن سفر جو نالو آهي، اهو سفر ئي مون کي اوستائين پهچائيندو." پيرڪ وراڻيو.

"منهنجا دوست! تون ان جي شرح ڪر." ڄام ڏُرڪ چيو.

"هي سڀ ڇا آهي جيڪو تنهنجي آڏو آهي؟" مان پيرڪ پوءِ آهيان. مان هوا، بہ آهيان، پاڻي بہ آهيان، ۽ متي بہ آهيان. ان لحاظ کان تہ مان ڪجھ بہ ناهيان. متي، پاڻي ۽ هوا جوڙي تون ڪڏهن بہ انسان تہ نہ ٿو ناهي سگهين. محبت واري دل روح کي جيئڙ جو رستو ڏيکاري ٿي ۽ روح موسيقيءَ سان بيدار ٿئي ٿو.هن کان ئي زندگيءَ جون باقي شاخون نڪرن ٿيون.

"پيار، جهڙي نازڪ موضوع تي مان توسان ڳالهائيندي ڏيرج جو مظاهرو ڪندس ، اها اعتبار ڪرڻ جهڙي ڳالھ آهي تہ مون ان کي تمام گهٽو ويجهڙائيءَ کان ڏٺو ۽ محسوس ڪيو آهي." ڄام ڏُرڪ اتساه مان وراڻيو. ڄام ڏُرڪ ماضيءَ جي درد کان پاڻ کي بچائيندي چيو: وادي ڇملانگ جي نندين مان هڪ هستي منهنجي هٿن کي سنيالي مون کي پاڻي اندر وٺي ويندي هئي، تہ جيئن مان ڇهاءَ کي محسوس ڪري سگهان. ان جي سنگيت ۽ ترنم کي ٻڌي سگهان. مون نديءَ جو سريلو سنگيت ائين ٿي محسوس ڪيو جيئن زمين جو پورو حسن ۽ گلن جو سمورو رس منهنجي اندر ۾ اوتجي ويو هجي، پر پوءِ هڪ ڀيانڪ حادثي سڀ ڪجھ برباد ڪري ڇڏيو.

"آءٌ جيڪر خوشنصيب هجان ها جيئن تون آهين." ڄام ڏُرڪ ڏيمي آواز سان پيرڪ کي چيو.

مان چاهيان ٿو تہ ان موضوع تي اڃان بہ ڳالهايون تہ جيئن اسان جا ڏک گهٽجي وڃن ، مان ائين بہ چاهيان ٿو تہ انهن سمورن ريتن رسمن ، مذهبن ۽ رياستن کي باه ڏئي ساڙي ڇڏيان جيڪي پنهنجي مڪاريءَ سان سرشار ٿي پيار لاءِ مشڪل پيدا ڪن ٿا.

"هائو! اسين شايد ائين ڪري سگهون." منهنجا عزيز دوست، پيرڪ، ڄام ڏُرڪ ڏانهن نهارينديي چيو.

ڄام ڏُرڪ پنهنجن بي ترتيب خيالن کي ترتيب ۾ آڻيندي پيرڪ سان ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

"پيرڪ ڇا ٿيندو؟ جڏهن مون وانگر ڪير پنهنجي ذات لاءِ پيار جي چونڊ ڪرڻ کان انڪار ڪري ۽ محبت ۾ گرفتار ٿيڻ بجاءِ سڀ لاءِ پيار جهڙي دنيا ڏسڻ جو حامي هجي؟

"مان ڄاڻان ٿو ته توکي ڳالهائڻ جي جلدي آهي پر مان ايجان هڪ سوال ٻيو به رکڻ چاهيندس. انسان فطرت جي هن عظيم فرض، پيار ۽ سنگيت کان پاڻ کي محروم ڪيئن ٿو رکي." ڄام ڏُرڪ ڪجهه گهڙين لاءِ اکيون بند ڪري ديوار سان ٽيڪ ڏئي ويهي رهيو.

"مون کي تنهنجي خيالن لاءِ عزت آهي، منهنجا دوست." پيرڪ وراڻيو. مون کي خبر آهي ته تنهنجي ڳالهين ۾ اعتبار ۽ سچائي آهي، تون اهي سوال ڪنهن به خوف ۽ پڇتاءَ کان سواءِ پاڻ کان به ڪري سگهين ٿو. مون کي يقين آهي ته توکي ان جا شاندار جواب ملندا.

يونان جو سقراط ان متعلق جڏهن گفتگو ڪندو هو ته پورو شهر ڪيس ۽ پيرن تي بيهي ٻڌندو هو. هن پيار کي پنهنجو مقصد ناهيو بلڪ جنون جي حد تائين ان جي تشريح ڪندو هو. ان جي تشريح ۾ واه جو شيريني هئي. ان ڪري ئي ان جو اهم ڪم پيار متعلق گفتگو ڄاڻائي سگهجي ٿو. منهنجي راءِ اها آهي جنهن کي آءٌ ڪڏهن نه بدلائيندس ته پيار ۽ سنگيت انسان کي مڪمل ڪن ٿا ، پر اهو ائين تڏهن ٿي سگهي ٿو جڏهن پيار جي حقيقت کي گفتگو ۽ جنون کان وڌيڪ هڪ سمجهه ۽ هڪ حقيقت طور پيش ڪجي ۽ ڏسجي. ڪير ائين به چئي سگهي ٿو ته پيار ۽ حقيقت ٻه الڳ ڪنارا آهن ته مان ان ڏانهن عجب مان نهاريندڙ کان سواءِ ڪجهه به نه ٿو ڪري سگهان.

هن سچ کي قبول ڪرڻ گهرجي ته "پيار انسان جي سڄي حقيقت کي ظاهر ڪري ٿو پر جيڪڏهن کو ان کي ڏيان ڏئي ٻڌڻ، سمجهڻ، محسوس ڪرڻ ۽ ان جي گڻ، اوگڻ کي بي سمجهيءَ سان هٽ ۾ ڪٽندو ته هو پيار سان نيائي نه سگهندو ان ڪري مان ائين چوندس ته پيار جي موضوع کي اسڪولن ۾ رائج ڪيو وڃي. اهو پڙهايو ۽ سمجهايو وڃي ۽ ان کي سمجهه ڪري ڪنيو وڃي." باران بلوچ پيار ۽ سنگيت جي حقيقت تي ڳالهائڻ لڳو.

پيار کي حقيقت ڪري ڪٽڻ سان ڇا ٿيندو؟ اهو ئي اهم نقطو آهي اسان جي گفتگو جو.

"پيار حقيقت به آهي ته سمجهه به. ان جو مقصد ان جي اهميت کي گهٽائڻ نه پر اهڙي سچائيءَ کي بيان ڪرڻ آهي، جنهن مان اسين

ڪنهن نہ ڪنهن طرح گذريا آهيون، مان خود بہ" باران بلوچ روانيءَ سان ڳالهائيندو ويو. جڏهن مان لاهور جي ڪاليج آف آرٽس ۾ داخل ٿيس، تہ ان دوران بلوچ نيشنلزم سان سرشار هئس. بلوچستان جن حالتن مان گذري رهيو هو ڪجهہ ان جي تقاضا هئي تہ ڪجهہ منهنجي سمجهڻ جو ادراڪ بہ پورو سورو هو ، مون پنهنجي ذهن ۾ ڪافي عرصي کان ان ڳالهہ کي پختو ڪري ڇڏيو هو تہ بلوچستان جي سرزمين دنيا جي عظيم ۽ زبردست ماڻهن جي سرزمين آهي، جنهن جي تاريخ ۾ جرات ۽ بهادريءَ جا سمورا داستان موجود آهن. هي سرزمين سون ۽ ڪوئلي جي کاڻين، مضبوط پهاڙي سلسلن ۽ سامونڊي ڪناري واري سرزمين آهي، هن جي عظمت تي سوچي مان پنهنجي ذات ۾ فخر محسوس ڪرڻ لڳس. مون کي ائين لڳندو هو تہ مان بلوچ دل ڪٽي پيدا ٿيو آهيان. جيڪا منهنجي اندر اهڙي انسان کي گهڙي ناهي رهي آهي جيڪو بلوچستان جي آزادي کان سواءِ ڪنهن بيءَ ڳالهہ تي يقين ڪرڻ لاءِ تيار ئي ناهي. منهنجي دوستي دشمنيءَ جا معيار بہ ان آڌار جُڙڻ ۽ ٽُٽڻ لڳا. مان ان بدبوَدار سردار تي ڳالهائڻ لاءِ تيار ئي نہ هئس جيڪو وڏي عرصي تائين بلوچ هئڻ جي ناتي بلوچستان جي غمزده ماڻهن تي راج ڪري رهيو آهي، مان ان ڳالهہ کي سمجهڻ جي ڪوشش ئي ڪانہ ٿي ڪئي تہ هڪ ڏاهاڪي تائين سردارن، جنرلن ۽ حڪمرانن، بلوچستان جي وسيلن ۽ معصوم ماڻهن کي گڏجي ٿي لٽيو ڦريو. پر پوءِ اوچتو بلوچ سردارن کي چاٽيو جو هو محب وطن ٿي ويا.

مان هتي خديجہ جوذڪر ڪرڻ چاهيندس، جنهن منهنجو ڏيان ڪجهہ ٻين نُقطن ڏانهن ڇڪايو. مان جوش مان هن کي چئي رهيو هوس تہ بلوچستان جي ماڻهن جي سياسي سماجي ۽ اقتصادي بدحاليءَ جو ذميوار پنجابي ئي آهي . مان پنهنجي گفتگو جي سطح کان هيٺ لهڻ جي ڪوشش ئي ڪانہ پئي ڪئي. مان ڪنهن بہ ڳالهہ جي پرواه ڪرڻ کان سواءِ ڳالهائي رهيو هوس. باوجود ان جي تہ خديجہ منهنجي ڪيترن ئي ڳالهين سان سهمت هئي ، ۽ بار بار منهنجي حوصلہ افزائي ڪري رهي هئي، پر مان ئي هئس جو ان جي ڪنهن هڪ ڳالهہ کي بہ

سمجهڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي، هن جي معصوم دل منهنجي تلخ لهجن کي قبول ڪندي هئي پر مان ان جي باوجود ساڻس ائين ڳالهائيندو هوس جڻ هن منهنجي ملڪيت ڦهائي هجي. هن مون کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته توانائي ندي جي وهندڙ پاڻي ۾ هوندي آهي، هي ملڪ بيئل پاڻيءَ جيان بدبوءِ پيدا ڪري رهيو آهي، هتي ماڻهو جي غربت ۽ ذات پات طبقن جي فرق سبب آهي. عام ماڻهو ۾ ذات پات جو فرق وڌيڪ هجڻ جو سبب هي رياست ۽ ان جا قانون آهن. خدا جي قانون ۾ انسان سڀ برابر آهن، ملان ۽ پادري به ائين چوندي نظر ايندا. پر هڪ عرصي تائين ته يورپ جي اندر ڪليسائن ماڻهن کي غلام رکيو ۽ ڪارن باندي بڻايل غلامن کان نہ صرف جبري پورهيو ورتو پر ساڻئي وقت غلام عورتن کي پنهنجي جنسي حوس جو نشانو بنايو. هيءَ ڳالهہ ته حڪمرانن جي من وڻان آهي ته ڪو بلوچ هجي ته ڪو پنجابي ڪو شيعو هجي ته ڪو سُني، اهو ئي ته هنن جي لاءِ پروسي مند هٿيار آهي، پوري دنيا ۾ هڪ صديءَ تائين ان هٿيار جو استعمال ٿيندو رهيو. مون کي پنهنجي پنجابي هجڻ تي ڪو فخر ڪونهي، مان پنهنجي ذات ۾ مڪمل انسان آهيان، منهنجي لاءِ ٻيو ڪو ڪيئن ٿوطئي ڪري سگهي ته مون کي ڪيئن هجڻ گهرجي، مان پنهنجي زندگيءَ کي ڪنهن جي به خيالن جي پابند ڇو ڪيان، ڪو به خيال سنو ۽ خراب ٿي سگهي ٿو ان کي قبول ڪرڻ نہ ڪرڻ ۾ هر انسان آزاد آهي، مان روايت پسند عورت ڇو ٿيان ۽ توکي به روايت پسند ڇو ٿيڻ گهرجي، ذات جي بيداريءَ ۾ زنده رهڻ وڏي ڳالهہ آهي، جنهن کان خوف کائڻ نہ گهرجي. اسين سڀ هڪٻئي لاءِ اجنبي به آهيون ته هڪٻئي جا سهارا به آهيون، هڪ ٻئي لاءِ مطلق به آهيون ته غير مطلق به قدرت جو نظارا ان آڏار هلي ٿو.

منهنجا دوستا مون کي خديجہ جا ڪيترا شاندار لفظ ياد آهن ته ڪيترا مون کي هن وقت ياد ناهن. جيڪي خديجہ مون کي انسان جي بيداري، آفاقي خيالن جي گهرائي ۽ ذات جي سرفرازي جي متعلق چيا. مون خديجہ کي هڪ پنجاپڻ جي روپ ۾ ڏٺو پر انجو ادراڪ مون کي پوءِ ٿيو ته ان جي جسم جي مٽي پوري زمين مان ڪٽي ڳوهي وئي آهي.

هن ئي مون کي بيداري جي اصل معنيٰ ۽ مفهوم سيکاريو. باران جو اندازِ گفتگو ٻڌڻ وٺان ئي ويو هو. هن وڌيڪ چيو: خديجہ پهاڻن مان وهندڙ جهرڻي جيان پرشور ۽ شفاف آهي. خديجہ جي معصومانہ انداز واري گفتگو ۽ دوستاڻي رويي ڪري مان ڪيس هميشہ هڪ مهربان استاد ۽ قابل اعتماد دوست سمجهيو.

"چا تنهنجي ان سان محبت ٿي وئي آهي؟" پيرڪ، باران بلوچ ڏانهن مسڪرائيندي پڇيو.

"هائو مان ڪيئن چوان تہ منهنجي ان سان محبت ناهي. باران پنهنجي پيشانيءَ کي آسمان ڏانهن مٿي ڪندي چيو.

پر منهنجي محبت جو سڳو سمجهہ، عزت ۽ احترام واري رشتي سان جڙيل آهي.

مان توهان کي ٻڌايان ٿو اهو هڪ خوشقسمت صبح هو سڄو آسمان ڪڪرن سان پريل هو. باران بلوچ پنهنجي ڳالهہ جاري رکندي ڪنهن واقعي کي ياد ڪندي چيو. ٺڏي هوا ميرانجهڙي شهرن جي ڳلين مان گيت ڳائيندي رقص ڪندي ائين گذري رهي هئي جڙ هن کي سالن جي تنهائي مان نجات ملي آهي. بارش جو سمان ٺهي آيو. مٽيءَ جي خوشبوءِ بوندن جي انتظار ۾ سوکهڙي جا ڪشٽ برداشت ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو پاسو بدلايو تہ پوري ڪائنات مهڪي اُٿي ۽ هڪ دنيا آباد ڪرڻ لاءِ پنهنجي اندر ستل ٻجن کي جاڳائڻ لڳي، تہ جيئن صدين جي سلسلي کي جاري رکي سگهجي ، پکين ۾ عجيب چر پر اچي وئي هئي. آسمان ڏانهن اڏري وري زمين ڏانهن ائين ٿي موٽيا جڙ زمين ۾ ٽپي هٽي زمين جي هيڻان قدرت جا رنگ کٽي ايندا. اهڙي ئي وٽندڙ صبح جو مان ڪاليج جي ڪاريدور تي ويٺو آسمان زمين ۽ پکين جي بدلجندڙ رنگن کي ڏسي رهيو هئس تہ رتنا ۽ خديجہ منهنجي پر ۾ اچي بيٺيون. رتنا مون سان خديجہ جو تعارف ڪرايو. اسين ٿئي ڪافي دير تائين ويٺا رهياسين. اسانجي اها پهرين گفتگو هئي، جنهن ۾ اسين هڪ لمحي ۾ هڪٻئي جا دوست ٿي وياسين. مان جيئن چيو تہ خديجہ ڪيترن موقعن تي مون کي هجوم جو حصو ٿيڻ کان بچايو. منهنجين ڪمزورين کي نظر انداز ڪيو ۽

هڪ سچي ۽ مخلص دوست جيان منهنجو ساٿ ڏنو هو بلوچستان جي انسرجنسي جي سخت خلاف هئي، هيءَ حڪمرانن کي نه پنجابي سمجهندي هئي ۽ نه وري بلوچ هنن کي انگريزن جو نوڪر سمجهندي هئي، هوءَ هڪ ڪميونسٽ آهي، پر مارڪس کان وڌيڪ. هن کي بابا فريد ياد آهي، هن ڪميونسٽن جي سخت ڊسيپلين کي ٽوڙي تصوف جي راه ورتي هئي، هن تصوف ۾ پاڻ کي تلاش ڪيو جنهن سان هن کي دل جو سُڪون ملندو هو.

سماج اسان کي سيئي ڳالهيون سيکاري ٿو ائين ناهي ته پيار جي ڪيفيت کي ڪو جنم کان کنيو اچي، باران اڇان ڳالهائي رهيو هو هن جو بحث پنهنجي عروج تي پهتل هو. ڪو به ماڻهو پنهنجي ليکي ڪجهه به ناهي ڪندو هو قدرت جي ڏيڻ ۽ ونڊ جي قانون سان ٻڌل آهي پر ان حقيقت کان انسان کي ڏور اڇلايو ويو آهي. مان ان ڳالهه جو قائل آهيان ته هيءَ ڪائنات ۽ ان جو انتظام ان ڳالهه سان ٻڌل آهي ته پيار ۽ سنگيت جي گُل کي پنهنجي ٽاري تي رهڻ ڏيو ۽ پنهنجو پاڻ کي انسان ثابت ڪيو. وڌيڪ جي گهرج ۽ هيڇ ڪيترن ئي سماجي بيمارين کي پيدا ڪري، انسان کي سندس اعلا گڻن کان محروم ڪري ٿي.

پيار ۽ سنگيت هر انسان کي آٽت ڏئي ٿو پر ساڳئي وقت اهو به سمجهڻ گهرجي ته هن احساس کي رياست ۽ ويندي مذهب تائين جي ٺيڪيدارن کجهه اهڙو رخ ڏنو آهي، جو اهو آگاهي، ڏاهپ ۽ ڪمزور دلين جو هٿيار ٿيڻ بجاءِ شاهوڪار طاقتور ۽ استحصالي طبقن کان ڏيان هٽائڻ ۽ تحفظ ڏيڻ وارو ٿي بيٺو آهي. پيار جو والهانه استقبال ڪرڻ وارا ڪيترا دانشور پيار جي نالي تي، تابعداري، تصوف، جرم، گناه ۽ سزا جهڙن غير رواجي موضوعن تي ڪيترا ڪلاڪ ڳالهائين ٿا. پر هڪ لفظ به انسان جي محرومين ۽ مجبورين تي ڳالهائڻ لاءِ تيار ناهن. منهنجو پنهنجو خيال آهي ته رياست ماڻهن کي انڊي قسم جي تقليد تي هيرائڻ لاءِ پنهنجا قانون، قاعدا ، پنهنجو تعليمي نصاب، قومن ڏانهن رويا ۽ معاشي ناهمواري کي اهڙي طرح قائم ڪندي آهي جو ماڻهو پنهنجن بنيادي حقن کان بي سمجهه ئي رهن ، پيار کي به هو

بي سمجهه ئي رهڻ ڏيندا آهن. ايستائين جو يونيورسٽيءَ جي استادن جي به اهڙي ئي چوندڙ ڪندا آهن جيڪي سائنسي علوم جو مٿيون درجو پي ايچ. ڊي هئڻ جي باوجود سائنس ۽ مذهب کي گڏ ڪٽي هلڻ جي ڳالهه ڪندا آهن. اهڙي تعليم سان ته انسان ڪڏهن به آزاد ٿي نه سگهندو ۽ نه پيار جي شاندار فلسفي کي سمجهي سگهندو. پيار ۽ هم آهنگي ان وقت حقارت آميز بنجي وڃي ٿي جڏهن اُن جي نالي ۾ ڪنهن جي پورهئي جو استحصال ڪجي ۽ ان کي ائين چئجي ته هميشه پيار ڪندو رهه. ان ۾ئي نجات آهي.

باران بلوچ، جام دُرڪ ۽ پيرڪ ڏانهن نهاريو ۽ خاموشيءَ سان ان جي ڳالهائڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو.

"تو ائين ڪيئن سمجهيو ته پيار ۽ انقلاب به الڳ شيون آهن." منهنجا عزيز دوست، پيرڪ، باران بلوچ سان مخاطب ٿيندي چيو.

شاندار دليون ته هنن ٻنهي جي پرورش ڪن ٿيون، ان هوندي به مان ائين ڪونه چوندس ته تنهنجي خيالن ۾ مون کي ڪٽان به ڪا ڪمزوري نظر آئي، تو شاندار طريقي سان ڳالهايو تنهنجي جذبات جو تت، پيار ۽ پورهيي جي آزاديءَ سان لاڳاپيل هو تو خديجه کي عزت ڏني ۽ انجي پيار کي مانُ ڏنو سمجهه ڏني، مان ائين چوندو آهيان ته اسان جي ارادن کي خلڪٽهار کان سواءِ ٻيو ڪير به سمجهي نه ٿو سگهي، اسان مان هر ڪو زباني ڳالهين تي هڪٻئي کان ناراض ٿئي ٿو ڪيترا ڀيرا اسان جا سوال اسان کي ڪو جواب نه ڏئي سگهندا آهن، اسان جو دماغ ائين ڪري ئي نه ٿو سگهي جو انهن سوالن جي چنڊ چاڙ ڪري سگهي ۽ کي نتيجا اخذ ڪري سگهي.

جيتوڻيڪ پيار جي گهٽائي باقي ماڻهن جي نسبت اسان جهڙن جذبات سان ڀريل ماڻهن ۾ وڌيڪ ٿئي ٿي، اسين مسلسل سوالن جي گهيري ۾ رهون ٿا، توکي ياد آهي ته توکلي جڏهن پنهنجو نظم پڙهي پورو ڪيو هو ته ڪيئن سڀ روئڻ شروع ٿي وياهئا. خديجه ٻاهر اڳڻ تي وڃي سڏڪي هئي، تون مون کي ٻڌاءِ اسين ڪيترا ڀيرا ائين ڪندا آهيون، صحيح اندازو ڪونهي پر مان ڏينهن ۾ ڪيترا ڀيرا ائين ڪندو آهيان، هيءَ حقيقت آهي ته اسين قدرت پاران ائين ٺاهيا

ويا آهيون، مون پنهنجي حياتيءَ ۾ مطلب کان وڌيڪ طلب کي سيني شين کان وڌيڪ اُتم ڄاڻ دل جي نزديڪ رکيو آهي، مون پنهنجي بابا کي ٻه ائين چيو هو جڏهن هو مري قبائل پاران پنهنجي سردار جي سڏ تي ٻُڌتي قبائل خلاف جنگ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ نڪتو هو ڄاڻ مون کي ساڻ کڻي ويوهو ته جيئن جنگ جي تجربن مان گذران ڄاڻ پنهنجي دل ڄاڻ دماغ کي ڪجهه اهڙو ناهيان جو مري قبائل کي ان جي عظمت ڄاڻ طاقت کان سواءِ ٻيو ڪجهه ٻه نظر نه اچي.

منهنجا دوست مون ڏانهن نهارا! منهنجن اکين ۾ جن ۾ وحشت پيڙ جي ڪوشش ڪئي وئي، قدرت ان ۾ پهاڙي گيت پريا ڄاڻ سارنگي جو سنگيت پريو مون جيئن توسان اهو ذڪر ڪيو ته قدرت ڪجهه ماڻهن کي ٻين کان الڳ طرح جو ناهي ٿي، انهن کان اهڙو ڪم وٺي ٻه ٿي، جيڪو ڪم ڄام دُرڪ ڄاڻ ياران بلوچ ڪن ٿا، اهو سردار نه ٿو ڪري سگهي، ڄام دُرڪ ڄاڻ ياران پهاڻن تي راج ڪن ٿا ڄاڻ سردار ماڻهن تي راج ڪرڻ جو سوچين ٿا، قدرت اهڙو فرق رکي ٿي، حالانڪ منهنجي بابا جي اهڙي ڪا خواهش ڄاڻ نه ئي ڪو اهڙو منصوبو هو هو ان جنگ ۾ قبائلي روايتن جي آڏار شريڪ هو هن نه ٿي چاهيو ته هُو ڪنهن ٻه اهڙي ماڻهو تي گولي هلائي جنهن ان جو ڪو ڏوهه ئي ناهي ڪيو ڄاڻ نه ئي ان جي ذهنيت ڏوهارين جهڙي هئي، هو ائين محسوس ڪندو هو پر ان جو اظهار نه ڪندو هو چاڪاڻ ته اها ڳالهه بلوچ روايت جي خلاف ٿئي ها، هي اخلاقي طور تي انهن ڳالهين جو پابند هو هن سان منهنجي گفتگو ائين ٿيندي هئي جو مان پنهنجي دل هن اڳيان کولي رکندو هوس ڪنهن معصوم ڄاڻ سادي ٻار جيان ڄاڻ هي منهنجو ڳالهيون ٻڌي بندوق تي پنهنجي پڪڙ مضبوط ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو هو ته متان منهنجين ڳالهين تي هن جي هٿن جي پڪڙ ڪمزور نه ٿي وڃي، هن منهنجي هر ڳالهه کي سمجهيو ٿي پر ان سان سهمت هجڻ جِي هن ۾ همت نه رهي هئي، هن پنهنجو ٻاڻ کي سردار ڄاڻ قبائل کان وڌيڪ ڪجهه ٻه نه ٿي سمجهيو هن وٽ ٻلا ٻي ڳالهه رهي ٻه ڪهڙي هئي.

مان توکي ٻڌايان ٿو سياري جي اها سرد شام هئي، پيرڪ جنگ

ڏانهن سفر واري واقعي کي بيان ڪري ٿو پهاڻن جي وچان ڪيترا ٿي رستا ٿي نڪتا ۽ قريب قريب سمورا بابا جي قدمن کان واقف هئا. پهاڻن جو هڪ طويل سلسلو هو جيڪي ڪڏهن جُهڪيا ٿي ته ڪڏهن اُڀا ٿيو ٻيئا هئا. مان پنهنجي اندر کان خوف زده ۽ ڏنل هئس پر بابا سڪون سان وڃي رهيو هو. بابا جي عمر پنڌ جي حساب سان وڌي هئي. هو پٿرن مان ائين تيزيءَ سان ٿي هليو جو مون کي ان سان قدم ملائي هلڻ ۾ سخت تڪليف ٿي پهتي. مون ڪيس بار بار آهستي هلڻ جو چيو. پر هو چئي رهيو هو ڊگها ڊگها قدم کڻ ۽ تڪڙو هل. مون کي پهاڻن جي پٿريلي رستن مان گذرندي ڏکيائي ٿي رهي هئي چاڪاڻ ته ننڍڙا ننڍڙا پٿر منهنجي پيرن هيٺان سِرڪيا ٿي جنهن ڪري منهنجا قدم زمين تي ڦهبي نه ٿي ٻيئا. مون کي خبر هئي ته پهاڻن جو سفر ائين ٿئي ٿو پر مسلسل پهاڻن جو سفر نه ڪرڻ جي ڪري منهنجا قدم سڌي لٽاسي زمين تي هلڻ جا عادي ٿي ويا هئا. مون کي علم هو ته بابا اونده ٽيڙ کان اڳ ڪوهه سليمان جي پهاڻن کي پار ڪرڻ چاهي ٿو چاڪاڻ ته پهاڙ رات جو دوست ۽ دشمن ۾ فرق ڪري ناهن سگهندا. پر هن کي منهنجي تڪليف جو به احساس هو. بابا پوءِ مون سان ڳالهائڻ شروع ڪيو ته جيئن منهنجو ڌيان سفر جي تڪليف کان هٽي وڃي. هن مون کان پڇيو. "تو ڪڏهن پهاڻن سان گفتگو ڪئي آهي؟" مون چيو بابا مون ته نه ڪئي آهي. هي ته بي جان آهن. هنن سان ڪيئن ٿي گفتگو ڪري سگهجي.

"تو بارش کان پوءِ پيدا ٿيندڙ گل ۽ خوشبودار پهاڙي ٻوٽيون ڏٺيون آهن؟" مون وراڻيو: ها بابا.

"انهن کي ڏسي تون ڪيئن محسوس ڪندو آهي؟" بابا پڇيو.

"خوشي ۽ جوش ۾ پرجي ويندو آهيان ۽ ڪيترا ڪلاڪ حيراني‌ءَ وچان کين ڏسندو رهندو آهيان." مون کيس وراڻيو.

"ان کان علاوه هتي تون ٻيو ڇا ڏسندو آهين؟" بابا پڇيو.

"مان خاموش پهاڻن ۾ پکين جو سُريلو آواز ٻڌندو آهيان ته جوش ۾ پرجي ويندو آهيان. هتي ڪيترا ته پکي آهن ۽ انهن جو آواز بلڪل هڪٻئي کان مختلف. ننڍڙن پکين جي ڪُلي مان اهڙا سُر نڪرندا

آهن جو مان حيرت ۾ پئجي ويندو آهيان. مان ڳالهائيندو ۽ پنڌ ڪندو ٿي ويس. هاڻ منهنجو سفر آسان ٿيندو پيو وڃي. بابا جي ڳالهين ۾ دلچسپي ۽ وڌندي پئي وئي.

"ان جو مطلب ته پهاڙ توسان ڳالهائن ٿا. تون رڳو انهن جي آواز کي سمجهي نه ٿو سگهين. تون رڳو ٻڌين ٿو محسوس نه ٿو ڪرين." بابا ڳالهائي رهيو هو ۽ مان ڪيس ٻڌي رهيو هوس.

"چا تون پاڻ سان گل ۽ ڪندا ٻئي ڪنيو ڪونه ٿو هلين؟" بابا پڇيو.

"نه بابا مان ته ائين نه ٿو ڪيا" مون وراڻيو.

"ظاهري طرح ائين نه هجي پر جي تو پنهنجي ذات تي هڪ ڀيرو غور ڪرين ته توکي ائين نظر ايندو." بابا وراڻيو.

"مان نه سمجهيم." مون وراڻيو.

انسان تڪليف. خوشي ۽ غم جي حالت ۾ رهي ٿو. ڇاڪاڻ ته قدرت اهو ڏسڻ چاهي ٿي ته انسان پنهنجو رشتو باقي دنيا جي حيات سان ڪيئن ٿو نياڻي. مون کي ائين چوڻ سان خوشي ٿئي ٿي ته اسين پهاڙن جا ماڻهو آزادي پسند ۽ ان ڪري آهيون. ڇاڪاڻ ته پهاڙن جي زندگيءَ ۾ آزادي آهي. جيڪا اسان جي مزاج ۾ رچيل آهي. اسان کي آزاديءَ جو درس پهاڙن کان ملي ٿو. اسان جو باقي جيوت سان تعلق ۽ ان بنياد تي جُڙي ٿو هي ڳالهيون اسان جي راه کي هموار ۽ آسان بڻائيندیون آهن.

"تون منهنجي ڳالهه سمجهي رهيو آهين؟" بابا رکي رکي مون کان پڇيو ٿي.

"ڪجهه ڪجهه..." مون وراڻيو.

"پهاڙن جي زندگي آهستي آهستي تو کي سڀ ڪجهه سيکاريندي ويندي." بابا چيو.

"مون پنهنجي گهر ۾ هميشه کان جنگ. قبائلي روايت. بندوق ۽ عورت. ان کان اڳتي ته ڪا شيءِ نه مون ٻُڌي نه ڏٺي. توهان جي اها زندگي آهي چا؟ بابا کان مون سوال ڪيو. بابا ڪجهه وقت لاءِ ٻيهي مون ڏانهن ڏسندو رهيو.

"تنهنجي عمر ئي ڪيتري آهي؟ انسان جون روايتون ڪو شوق ڪونهي." بابا وراڻيو. مون زندگيءَ جون ڪيتريون راتيون اوجاڳا

ڪندي ڳڏاريون آهن. هي پهاڙ ان جا شاهد آهن ته مون دشمن کي ڪڏهن به اهڙو موقعو نه ڏنو ته هو ڪنهن بگهڙ جيان حملو ڪري. هي پهاڙ دشمن ۽ دوست ۾ فرق ناهن ڪندا. هي ماڻهو کي پوشيده رکندا آهن ته ظاهر ۾. هن انگريزن کي به رستا ڏنا ته اسان کي به پوشيده رکيو. هنن کي ڪنهن سرڪش گهوڙي جيان قابو ۾ رکڻو هوندو آهي. هن پهاڙي ملڪ ۾ اهي سڀ شيون ٽين ٽيون جنهن جو تو ذڪر ڪيو پر هي پهاڙ مون کي پهريون سبق اهو سيکارين ٿا ته. پنهنجي سڃاڻپ، روايت، ننگ ۽ دنگ جي حفاظت ڪرڻ هڪ بلوچ جو فرض ٿئي ٿو.

هي منهنجي زندگيءَ جو پهريون موقعو هو جو مون بابا کان کي سوال ڪيا هئا. ڪجهه ئي گهڙين ۾ اسين مري قبائل جي علائقي ۾ پهچي ويا سين. اسان کي ڪچي گهر جي اندر ويهاريو ويو. جنهن جي ٻن ديوارن جي وچ ۾ ڪجيءَ جي ٽڙ جي ڪائي لڳل هئي. گهٽو ڪري ماڻهن جي هٿن ۾ بندوقون هيون ۽ چهرا گهري وٽيل ڏاڙهيءَ سبب پوري طرح ظاهر نه هئا. جسم تي پهريل ڪپڙا ميرا ۽ پيرن جون جُتيون گپ جي مٽي سان پريل هيون. هنن مان هڪ ڪمانبر الله بخش سيني کي هدايتون ڏئي رهيو هو. هن جي جسم تي گولين وارو پٽو ڪلهي ۽ پيٽ سان ٻڌل هو. ٽڏ ڪري سيني کي شالون ويڙهيل هيون. اهي تقريبن نوجوان ۽ ننڍي عمر جا هئا۽ سيئي ڪنڌ سان هاڪار ڪري رهيا هئا. مون انهن ماڻهن تي نظر وڌي. هو ان ڳالهه ۽ جذبات سان سرشار هئا ته هو پنهنجي قبائلي روايات جي پاسداري ڪرڻ لاءِ تيار آهن. اهو ڪيڏو دهشتناڪ منظر هو. مان اندازو نه ٿو ڪري سگهان ته ان رات مان ڪيڏو پريشان ۽ خوفزده هيس. گهر کان ٻاهر هڪ ئي وقت ڪيترا ڪتا ٻونڪي رهيا هئا. مان اندر ئي اندر ۾ ڊنس ٿي. منهنجي چوڌطرف جنگ جو ماحول هو ۽ هر طرف بندوقون ۽ مشين گنون نظر ٿي آيون. منهنجا خيال جنگ واري موت مار ڪيفيت کي ڏسي رهيا هئا. مون ائين ٿي محسوس ڪيو ته فولاد جا معمولي ٽڪرا انساني عضون کي چيري ڦاڙي رهيا آهن. نوجوان مرندا ۽ ڪِرندا ٿا رهن. هُن پاسي به ائين ٿئي ٿو. هن ئي ديس جا ساڻيا ماڻهو آهن. ساڻي ٻولي ٻالهائڻ وارا جيڪي اصل ۾ ڪي پيشه ور سپاهي يا فوجي ته ناهن پر معصوم

ماڻهن جو اهڙو لشکر آهن جنهن مٿان قبائلي روايتن ۽ سرداري نظام کي بچائڻ جو جنون سوار آهي.

مان صبح تائين جاڳندو رهيس. ڪماندر بابا کي چيو: تنهنجو چوڪرو شايد پوري رات سمهي ناهي سگهيو هي جيستائين جوش ۽ جنون ۾ ناهي تہ ڪيئن اڳين مورچن تان دشمن جي لشکر تي حملو ڪري سگهندو.

"هي سردي‌ءَ جي ڪري ائين نظر اچي ٿو." بابا هن کي وراڻيو هن کي ڪماندر جي ڳالهہ مان ائين لڳو تہ جڙ چئي رهيو هجي تہ تنهنجو نينگر اصل ۾ روچ ناهي پر حقيقت ۾ مان سردي سبب ائين نہ هئس. مان تہ سامهون کو دشمن هجڻ ۽ ان مٿان گولي هلائڻ کان انکار ڪرڻ تي سوچي سوچي ائين ٿي ويو هئس. مان هڪ انسان مٿان ڪيئن گولي هلايان. مون تہ ان کي ڪڏهن ڏٺو ئي ڪونهي ۽ نہ وري ان کو منهنجو ڏوهہ ڪيو آهي. مان ان کي ڇو ماريان. مان هڪ قسم جي هيبت ۾ مبتلا ٿي ويو هيس.

ان کان پهرين جو ڪماندر مونکي حڪم ڪري. مون بندوق ڪڍڻ کان انکار ڪندي بابا کي چيو.

"مان پنهنجي شهر ماڻڪ بند وڃڻ چاهيان ٿو." بابا مون کي سمجهايو.

"شروع شروع ۾ هر نوجوان ائين محسوس ڪندو آهي. جيئن تون محسوس ڪرين ٿو. ڪجهہ ڏينهن هتي رهندين تہ ٺيڪ ٿي ويندين." بابا وراڻيو.

"مان زمين جي ٽڪري لاءِ يا ڪنهن پهاڙ جي چوٽي کي فتح ڪرڻ جي خيال کان ڪنهن جو خون نہ ٿو ڪري سگهان. مان وڃڻ چاهيان ٿو." مون بابا کي چيو.

بابا مون کي اجازت ڏني. مان خاموشي‌ءَ سان ماڻڪ بند هليو آيس. هتي مون سارنگي ۾ پناه ورتي ۽ ان جي سُرن ۾ پاڻ کي گم ڪري ڇڏيو.

پر اهو سسلسلو بہ گهٽو جتاءِ ڪري نہ سگهيو. ابتدائي زماني ۾ تہ مون ائين سمجهيو تہ سارنگي ئي منهنجي نندڙي دنيا آهي پر پوءِ پٽ فيڊر جي هاري تحريڪ منهنجي فراريت کي ختم ڪيو.

*

(34)

خديجہ ۽ سندس ساڻين غير معمولي برداشت جو مظاهرو ڏي ڪيو. جيتوڻيڪ هنن کي ڪوئنا ۾ ٻہ هفتا ڏي ويا آهن، پر ان جي باوجود هنن کي ڪٽان ٻہ پنهون جي ڪا سڌ نہ پئجي سگهي. هي سڀ ڇڄ پنهنجي ارادي جي قوت، ڪوشش ۽ صبر سان عدليہ، پوليس، ايجنسين، صحافين ۽ سياسي ڪارڪنن ۽ مقامي ماڻهن جي سهاري ڏي آهن. جيئن جيئن وقت گذريو تيئن تيئن رياست ۽ ان جي بيمار ادارن ڏانهن هنن جي نفرت ڪراهت ۾ تبديل ٿيندي ڏي وئي، هنن ان دوران ڪيترن ماڻهن سان مشورو ڪيو ڪيترن ٽ ان خطرناڪ راند مان نڪري وڃڻ جا مشورا ڏنا ٽ. ڪن اميدن مٽان پاڻي ڇيري ڇڏيو ان هوندي ٻہ هنن پنهنجي اندر کي ان ڳالهہ لاءِ مضبوط ڪري ورتو هو ٽ هن ملڪ سان مهاڏو اٽڪائڻ جي قيمت ڪهڙي ئي سهي پر ويڙهہ ڪان سواءِ ٻي ڪا واٽ ڪانهي.

"باران، خديجہ، طلعت، رتنا ،منهنجا دوستو مون کي ڏيان ڏيئي ٻڌو" توڪلي اهڙي طرح گفتگو جو آغاز ڪيو جو معلوم پئي ٿيو ٽ هن ڇڻ فيصلو ڪري ورتو آهي ۽ هاڻ ٻڌائن جو وقت ڏي ويو آهي.

"مان، پنهون ۽ ٻين گمشده نوجوانن جي بازيابي لاءِ مرڻ گهڙي تائين جي بک هڙتال تي ويهڻ چاهيان ٿو توهان جي تعليم جو جيئن ٽ زيان ڏي رهيو آهي، لهٰذہ توهان واپس لاهور وڃي پنهنجي تعليم مڪمل ڪيو مان جي زنده رهيس ٽ ضرور ملنداسين. مان ڪا ايڊونچرزم نہ پيو ڪيان ۽ نہ وري پنهون مٽان رحم ڪائي ائين ڪري رهيو آهيان. ڪنهن ٻہ طرح مان ائين نہ ٿو سوچي سگهان. پر سڀ ڇڄ سدائين منهنجي اهڙي خواهش رهي آهي. مون پنهنجي زندگيءَ لاءِ

ائين طئي ڪيو آهي، مون کي ان ڳالهه جي اجازت ڏيو ته مان ان مقصد کي تڪميل تي پهچايان.

"مون سپاٽي کان پريس ڪلب ٻاهران مرڻ گهڙي تائين جي بک هڙتال تي ويهڻ جو فيصلو ڪيو آهي." توڪلي پنهنجو فيصلو ٻڌائي خاموش ٿي ويو. سمورا دوست مڪمل خاموشي ۾ ڏيان سان توڪلي کي ٻڌندا رهيا. سندن جسم مان جڙ ساهه ڇڏائجي ويو هو.

توڪلي جوش ۾ نه هو. هن پاڻ کي سنيالي، تڪي توري ڳالهايو. ڪنهن به مونجهاري جو شڪار نه هو. هن سڀ ڪجهه واضح ۽ پختي ارادي سان چيو.

"هي ٿي ئي نه ٿو سگهي." جام دُرڪ ڪيس چيو. تون بيحد جذباتي ٿي ويو آهين. تو ڪيئن طئي ڪيو ته سڀ ڪجهه تنهنجي مٿان گذري. تون ڪنهن ٻئي انسان جي حياتي بچائڻ جي خيال کان ائين سوچين ٿو. پر ان جو اڃان اهڙو موقعو ناهي آيو.

"منهنجا دوست، اسان کهڙي معجزي جي انتظار ۾ وينا آهيون." توڪلي وراڻيو. مون اهو فيصلو ڪنهن ديوانگيءَ جي حالت ۾ ناهي ڪيو. مون وٽ ان لاءِ ڪيترا دليل آهن. هاڻ پاڻ کي رسمن واري بک هڙتال کان وڌيڪ قدم کڻڻ جي ضرورت آهي. مان ائين ڏسي رهيو آهيان ته ڪٿي اسين پنهون کي وڃائي نه ويهون. پاڻ کي ڏهني طرح ان مصيبت کي منهن ڏيڻ لاءِ تيار ڪرڻ گهرجي.

توڪلي جيئن سوچي پيو اها نهايت سڀ لاءِ تڪليفده ڳالهه آهي، هي سڀ ائين چاهين به ٿا ته رسمن ۽ علامتن واري بک هڙتال کان ڪجهه وڌيڪ ڪجي، پر ائين ڪرڻ لاءِ توڪلي ئي پاڻ کي پابند ڇو ڪري؟

خديجه، جنهن پوري گفتگو دوران نه ڳالهايو هو تنهن توڪلي جي موقف جي تائيد ڪندي چيو "باوجود ان جي جو بلوچستان جي حڪومت ٻين ننڍڙين تحريڪن جيان شايد مرڻ گهڙي واري بک هڙتال کي به اهميت نه ڏئي پر ميڊيا ۽ سياسي سطح تي ان کي بروقت ايواري سگهجي ٿو. ان جا پنهنجا فائدا ۽ نقصان ٿي سگهن ٿا، پر ان سان ائين به ممڪن آهي ته پنهون جي بازيابي ممڪن ٿي وڃي."

"نہ ٹیڑ جي صورت ۾ چا ٿيندو؟" مان ائين نہ ٿو چاهيان. جام دُرڪ پنهنجي راءِ ڏني، توڪلي، وچوڙي کي موت جيان پوڳيو آهي، توڪلي، جي قرباني ڏئي اسين پنهون کي بچائڻ جي ڪوشش ۾ ڪٽي ٻنهي جو نہ نقصان ڪري ويهون. مان توڪلي جي ڀالهين سان سهمت ناهيان. مان هن کي بهادراڻو قدم نہ چوندس. توڪلي پاڻ کي سزا جي طور تي پيش ڪري رهيو آهي. بنا ڪنهن شڪ شبهي جي هن اها ڀالهہ هينئر چئي تہ مان سمو جي غير موجودگي کي وڌيڪ نہ ٿو پوڳي سگهان. ان جو مطلب اهو ٿيو تہ هي زنده رهڻ ئي نہ ٿو چاهي.جي هي ائين نہ ٿو چاهي تہ اسين ڪيس اها ڪيفيت سمجهندي هن جي مدد ڪرڻ بجاءِ هن جي ڪيئن ٿا تائيد ڪري سگهون. مان توڪليءَ کي ائين ڪرڻ نہ ڏيندس. مون کي معاف ڪر منهنجا دوست. اها ڪهڙي گهڙي هئي جنهن توکي منهنجي سامهون اچي بيهاريو. ان رات تون پاسو ڏئي هليو چو نہ وئين جنهن رات مان پنهنجي ڪمزور ۽ ٽڪل جسم کي رستي جي ڪنهن ڪنڊ تي اڇلي سمهي رهيو هوس. هاڻ جڏهن تون منهنجي اڳيان بيٺو آهين. بلڪل منهنجي سامهون تہ مان توکي پاڻ کان ڏور ويندي ڪيئن ٿو ڏسي سگهان. توکي ان ڀالهہ جو احساس آهي تہ مان توسان ڪنهن حد تائين پيار ڪيان ٿو مان پنهنجن لاڳاپن کي عزيز رکندو آهيان. مان توکي هڪ گهڙي لاءِ بہ نہ وڃائڻ چاهيندس. جام دُرڪ پنهنجن ڳوڙهن کي روڪي نہ سگهيو هو. هن پنهنجو مُنهن ٻانهن ۾ هٽي ڇڏيو پوري ماحول مٽان غم جي لهر ڇانئجي وئي هئي.

"مان ان حقيقت کي ڄاڻان ٿو منهنجا عزيز دوست جام دُرڪ". توڪلي، اُڪير مان وراڻيو. پر حقيقي زندگي جي ڪهڙي معنيٰ آهي؟ تون ئي تہ سيکاريندو رهيو آهين تہ خودي جي برتريءَ کان وڌيڪ انسان جي روح جي آزادي قيمتي شيءِ آهي. روح جي آزادي! هي فقط چوڻ جي ڀالهہ ناهي پر هن کي مون تو اندر موجود ڏٺو جنهن پوءِ منهنجي بي ترتيب زندگيءَ کي ترتيب ڏئي سڌو ڪيو.

"تون موں ڏانهن نهار. مون ڏانهن ڏس. مون کان نہ پڇندين تہ مون اهڙو فيصلو ڪيئن ڪيو." منهنجا عزيز دوست جام دُرڪ! منهنجو

جسر ۽ روح ايجان بہ ان بارش هيئان بيئل آهي جتي مان سمو سان هم
ڪلام ٿيو هيس،هي تہ سمو جي عظمت آهي جنهن مون کي هڪ صاف،
گهري ۽ لازوال زندگي عطا ڪئي، مان تہ ڪوه سليمان جي پهاڙن ۾ گم
ٿي وڃڻ وارو انسان هئس، سمو مون کي بادلن جي بلندي ڏني.

سمو زين جي پهاڙن تي پير جو وڻ آهي.
سمو وڻن جو ميوو آهي
سمو ڪوهستاني غزل آهي.
سمو ڏاڙهون جو ڪُليل گُل آهي
سمو انڌيرن ۾ روشن ڏيئو آهي
يا بارش کان پوءِ ڦٽندڙ ٻُوٽي
سمو ويڪرن پتن وارو انجير آهي
اهڙو وڻ جيڪو مشڪل رستن ۽ ندين ڪنارن تي ٽڙي
جنهن جو مقام پهاڙن جي بلندي تي آهي
ڪنهن هوا جي مجال جو هن وڻ کي لوڏي

هاڻ منهنجو روح، سمو جي روح سان ملي تحليل ٿيڻ چاهي ٿو
تون ائين نہ ٿو چاهين؟مان بارش جي طوفاني رات مان نڪرڻ چاهيان
ٿو تون ائين نہ چاهيندين، اهو ئي تہ خيال وارو نقطو آهي، جيڪو مان
توکي ۽ دوستن کي سمجهائڻ چاهيان ٿو جنهن جوش ۽ خروش سان تو
منهنجي تنهائي کي سر بلندي ڏني، ان ئي جوش خروش سان رنج ۽
ملال واري ڪيفيت مان نڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪر.

❊

(35)

ٻئي ڏينهن صبح جو 11 وڳي کان توکلي مرڻ گهڙي تائين جي بک هڙتال جو اعلان ڪري ڪوئٽا پريس ڪلب ٻاهران ويهي رهي ٿو توکلي سان سان گڏ آهن: ڄام دُرڪ پيرڪ، فرزانہ ۽ ٻيا ڪيترا دوست ۽ ساٿي، باران، خديجہ، طلعت ۽ رتنا لاهور واپس وڃن ٿا، اهو هنن جو گڏيل فيصلو هو هنن پنهنجو ٻيو مورچو اسلام آباد کي ٺاهڻ ٿي چاهيو.

توکلي سان ايترا تہ گهٽا ماڻهو شريڪ ٿي ويا، جو انتظاميہ کي پريس ڪلب وارو پورو روڊ بند ڪرڻو پيو. توکلي پنهنجي سفر جي ابتدا ڪري چڪي، هن جيڪو چاهيو ٿي، اهو هن کي ٿيندي نظر ٿو اچي، هن جو انتخاب شاندار آهي پر ان کان بہ شاندار توکلي جا هي نايابِ پل آهن، جن ۾ هي هن وقت موجود آهي، هر لمحو هن کي روح جي حقيقت ۽ راحت ڏيندو پيو وڃي، صحافين کي خبر آهي تہ هي تحريڪ پنهنجا اثر ضرور ڏيکاريندي، سموريون اخبارون چار ڪالم جي خبر هلائن ٿيون، پر ان هوندي بہ ڪيترن ماڻهن کي اهو خيال خوفزده ڪري رهيو هو تہ رياست فاشزم جهڙي روپ ۾ هجڻ ڪري هنن نوجوانن کي مرڻ لاءِ چڪي ڏيندي، پر مِسنگ پرسن کي آزاد نہ ڪندي، توکليءَ سان ماڻهن جي گفتگو جو انداز والهانہ هو پر هو پاڻ کي ائين بہ چئي رهيا هئا تہ:

"هڪ هفتي کان پوءِ خبر پوندي"

شايد بک ۾ مرڻ جو احساس ماڻهن کي تڪليف پهچائيندو هجي، ان عمل کي هي رڳو وقتي جوش سمجهندا هجن ، هنن شايد ان حالت ۾ مرندي ڪڏهن ڪو ماڻهو ڏٺو بہ نہ هجي ۽ نہ وري ڪڏهن ان

ڳالهه جو احساس ڪيو هجي ته زندگي جي طويل لمحن ۾ جدا جدا ڪيفيتن ۾ موت کي ايندي بجاءِ ان ڏانهن ويندي جا احساس ڪڙڻا ٿين ٿا. توڪلي جي ڪيمپ تي هر روز نه فقط بلوچستان جي وڻن شهرن مان ماڻهو ٿي آيا پر ننڍن ڳوٺن مان آيل مقامي لباس پاتل منهن ڍڪيل بلوچ عورتون به شامل هيون. جن مان ته ڪي عورتون پاڻ سان گڏ پنهنجن ننڍن ماڻڻن، پائرن جو تصويرون به ڪٽي آيون. جن کي ملڪ جي بدنام زمانه ايجنسيز جي اهلڪارن ڪٽي گم ڪري ڇڏيو پريس ڪلب ٻاهران ماڻهن جو اهڙو جوش و خروش پهرين ڪڏهن به نه ڏٺو ويو هو. رات جو پيرڪ پنهنجن ساٿين سان سارنگيءَ تي اهڙي سنگت ڪئي جو ماڻهو اُڇنگارون ڏئي رُنا. هر ٻيو ڏينهن گذريل ڏينهن کان تڪليفده ۽ نهايت جوش ۽ محبت سان پريل هو. ڪيمپ تي موجود ڪيترا ماڻهو ته پنهنجي ليکي بک هڙتال تي ويٺل هئا. انهن مان ڪنهن کي به ان لاءِ تيار نه ڪيو ويو هو. هنن سيني ائين چاهيو ٿي ته انهن جي عزيزن، ۽ پائرن کي آزاد ڪيو وڃي. ڪيترن ماڻهن توڪلي جي جرات ۽ همت کي به سارايو ٿي. هر ڪو ماڻهو ان ڳالهه جي انتظار ۾ هو ته هو پنهنجن عزيزن کي هاڻ شايد جلدي ڏسي سگهن. اڄ ته بار ڪائونسل جا نامياراوڪيل به ڪيمپ تي آيا ۽ ڪافي دير تائين ويٺا رهيا هنن پنهنجي حمايت جو اعلان به ڪيو صحافي ديانتداريءَ سان پنهنجو فرض ادا ڪندا رهيا ۽ روز جي رپورٽ کي پهرين پيج تي جڳهه ڏئي. رياست جي ڪارندن تائين ماڻهن جي تڪليفن کي پهچائڻ ۾ مدد پئي ڪئي.

توڪلي جي بک هڙتال کي هفتو ٿيو آهي. ان پوري هفتي جي دوران کي ته وڌيون ڳالهيون به ٿيون. هيءَ به حقيقت آهي ته توڪليءَ جي بک هڙتال شهر جي ڪيترن مظلوم خاندانن جي ٻارن ۽ نوجوانن کي موقعو فراهم ڪيو ته هو پنهنجون تڪليفون ڪيمپ ۾ اچي بيان ڪن. صحافي انهن ڪهاڻين ۽ واقعن کي استوري ڪري اخبارن ۾ هلايو. جنهن سماج ۾ هڪ ٻيو بحث چيڙي ڇڏيو هو مثلاً. هزاره ڪميونٽي جي نوجوانن هڪ واقعي کي بيان ڪندي ٻڌايو ته هنن جي ڪميونٽي سان تعلق رکندڙ ستن سالن جي معصوم نياڻيءَ کي جنسي

تشدد جو نشانو بنائڻ کان پوءِ ان جو ڳلو دٻائي قتل ڪيو ويو. پوليس روايتي طرح تفتيش ڪندي رهي پر ڏوهاري گرفتار ڪرڻ ۾ ناڪام ٿي. هنن پوليس جي رويي خلاف احتجاج ڪيو پر ڪو به نتيجو نه نڪتو. هڪ ٻي عورت جيڪا مقامي نياڻين جي هڪ خانگي اسڪول جي مالڪ هئي، ٻڌايو ته تنظيم الاسلام الفرقان جي ڪنهن ڪارڪن فون ڪري ڌمڪي ڏني آهي ته نياڻين جي تعليم جو اسڪول بند ڪر. نه ته توکي قتل ڪيو ويندو. پوليس هنن خلاف ڪابه ڪاروائي نه ٿي ڪري. مان جي قتل ڪئي ويجان ته منهنجي قتل جي ايف آءِ آر. ان تنظيم مٿان داخل ڪئي وڃي. هر روز حيرت ۾ وجهندڙ ڪهاڻيون ٻڌڻ واقعا ڏهرايا ٿي ويا ٻڌڻ ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح ماڻهو هن ڪيمپ جو حصو ٿيندا پئي ويا.

ڊاڪٽر. توکلي جو بلڊ پريشر چيڪ ڪري ٿو هن کي پنهنجي رت جي گردش جو اندازو ناهي پر اهو معلوم آهي ته شهر جو هر هڪ ماڻهو ڏانهن ڏسي رهيو آهي. هيءَ ڳالهه مشهور ٿي وئي هئي ته توکلي مرندو مري ويندو پر پنهنجي مطالبي ۾ مقصد تان هٽ نه ڪٽندو. هن جو وزن تيزيءَ سان گهٽجي رهيو هو ان جي باوجود هي پنهنجن دوستن ۾ ڪامريڊن وچ۾ پورو ڏينهن ويٺو هوندو هو. هن جو ائين هجڻ فطري هو ڇاڪاڻ ته هو هڪ ئي وقت ٻن فرضن کي نڀائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هڪ پاسي پنهون هو جنهن کي هن ڪڏهن ڏٺو نه هو پر هي ان جي مقصد سان بيٺو هو. جڏهن ته ٻئي پاسي بلند رتبي واري سمو هئي جيڪا هر لمحي هن جي اندر رهي ٿي.

"ڪو به دليل، توکلي کي ان ڳالهه تي قائل نه ٿي ڪري سگهيو ته پنهنجي بک هڙتال کي ختم ڪري ۽ ان کان پوءِ ڳالهيون ٿين. اهو ته هٿيار ڦٽا ڪرڻ جي برابر ٿيندو هي ائين ڪري ئي نه ٿو سگهي. ماڻهن جو هن مٿان يقين آهي. اهو ته ماڻهن سان دوکو ٿيندو. سرڪار ياران موڪليل ٽن ماڻهن اڳيان هن پنهنجا مطالبا ڏهرايا ۽ سمورن بلوچستان جي ماڻهن کي اپيل ڪئي ته گم شده ماڻهن کي جيئڻ جو به ايترو ئي حق آهي جيترو ڪنهن ٻئي انسان کي. انهن کي ڏوهه ڪيو به آهي ته انهن کي ڪورٽ آڏو پيش ڪيو وڃي. هن بلوچستان جي

ماڻهن کي پنهنجي روزاني جي وقت مان هڪ ڪلاڪ ڪيڊي يڪجهتي طور ڪيمپ اچي ويهڻ جي اپيل ڪئي.

هوڏانهن خديجہ، باران، رتنا ۽ طلعت ۽ ٻيا سوين سياسي سماجي ڪارڪن اسلام آباد پريس ڪلب ٻاهران بک هڙتال ڪيمپ قائم ڪري ويٺا آهن.

توڪلي کي اڄ اٺون ڏينهن آهي.

هن جي گفتگو ٻہ هاڻ ڏيمي ٿي وئي آهي، ڪالهہ صحافين هن جو انٽرويو ٿي ڪيو تہ ڳالهائڻ وقت هن جو تسلسل ٽٽي رهيو هو ۽ جسم جي حرڪت ٻہ معمول مطابق نہ هئي، ان جي باوجود هُن ڪنهن کي ائين محسوس ٿيڻ نہ ڏنوتہ هو ڪمزور آهي، هن پنهنجن حوصلن کي قائم رکيو ڪمال جي حد تائين!

"عالمي سرمائيدارن جا چوڪيدار ائين سمجهن ٿا تہ اسان ڪجهہ ئي ڏينهن ۾ ڪمزور ٿي ويندا سين ۽ پنهجن گهرن ڏانهن روانا ٿي ويندا سين، هاڻ اهو ممڪن ڪونهي، اسين گهٽو اڳتي نڪري آيا آهيون، هي جنگ حڪمرانن شروع ڪئي، ان کي ختم اسين ڪنداسين." توڪلي صحافين کي انٽرويو ڏيندي چيو.

پر پوءِ ڏهين ڏينهن ڪجهہ عجيب ئي ٿيو. شام جو توڪلي ۽ ساٿين کي ٻڌايو ويو تہ پنهون کي سياٽي ڪورٽ آڏو پيش ڪيو ويندو. اها ڳالهہ ڪيتري سچ آهي، ان لاءِ سياٽي جو انتظار ڪرٽو پوندو پر پيرڪ پنهنجن باوثوق ذريعن کان معلوم ڪيو تہ هن کي ٻڌايو ويو تہ اها ڳالهہ درست آهي.

توڪلي سچ پچ جوش ۾ ٻہ هو تہ اداس ٻہ. ان ڏينهن ڪيمپ ۾ ايترا تہ ماڻهو جمع ٿي ويا هئا، جو جاءِ جي تنگيءَ سبب ڪيترن کي پيرين بيهڻو پيو سندن نظرون توڪلي ۾ هيون، ڪيترن ئي ماڻهن جي چهرن مان اميدن جا آثار ظاهر هئا، انهن مان پنهون جي پيٽ فرزانہ روئڻ کان پاڻ کي روڪي نہ سگهي هئي، هن جو ياءُ زنده آهي ۽ سياٽي ڪورٽ ۾ پيش ڪيو پيو وڃي، توڪلي جون اکيون سُڄيل هجڻ جي باوجود روشن هيون.

"هي وقت ٻہ گذري ويندو." منهنجا عزيز دوست، ڄام ڏُرڪ توڪلي سان ڳالهائيندي چيو.

"اڙي! تون طوفانن جا رخ موڙڻ جي صلاحيت رکين ٿو. انسانيت تنهنجي هجڻ جي احساس ڪري ئي آهي. تون رواني آهين. ماڻهن جو توتي پروسو آهي. تو ٻڌو ڪو نه ته ماڻهن چا ٿي چيو هنن توکي بلوچن جو اجتماعي شعور ۽ پهاڙن جو گيت ٿي سمجهيو ماڻهن جي چهرن جي مسڪراهٽ ۽ دلين جي راحت ٿي سمجهيو ماڻهن جي محبت بي غرض ٿئي ٿي. ۽ لازوال به. انسان جو پروسو ان طرح سان ئي ته قائم ٿئي ٿو.

"تون سياڻي ڪورٽ ويندين." توکي! جامرڙڪ ڏانهن نهاريندي چيو.

توسان گڏ وڪيل به هوندا. مسٽر ڪيتران جنهن هن ڪيس ۾ بچاءَ جا شاندار دليل ڏنا. مون پاران ڪيس مرحبا چئجان ۽ سندس قابليت جي ساراه ڪجان. هن شروع کان پاڻ کي عظيم محب وطن ثابت ڪيو هن ڪيس ۾ ڪيتراخوف خطرا هجڻ جي باوجود اسان سان بيٺو رهيو ۽ ڪيترن موقعن تي هڪ سياسي ڪارڪن جيان ڪيمپ تي اسان سان گڏ ويٺو رهيو. هو پنهنجي قابليت آڏار پنهون جي آزاديءَ کي يقيني بڻائيندو.

❊

(36)

ججن جي اچڻ کان اڳ سڄي ڪورٽ ماڻهن سان پرجي وئي. هي سڀ اهي ماڻهو هئا جن جا مٽ مائٽ، پائر، عزيز گم هئا ۽ ڪيتري عرصي جي ڳولا جي باوجود ظاهر نه هئا. هِي هِتي پنهون کي پنهنجن پُٽن ۽ پائرن جهڙي عزت ۽ محبت ڏيڻ لاءِ آيل آهن. تقريبن هِڪ وڳي، پنهون کي ڪورٽ آڏو پيش ڪيو ويو ته ڪورٽ جو عجيب منظر هو هر طرف کان سڏڪن جا آواز ٿي آيا. فرزانہ يقين ۽ غير يقينيءَ جي حالت ۾ پنهون کي پنهنجي سامهون ڏٺو ته هن کي پنهنجن اکين تي اعتبار ئي نه ٿي آيو. حيرت ۽ خوشيءَ جي مِليل جُليل ڪيفيت مان کيس ڏسندي رهي. فري پاءُ جي چهري کي ڏسي رهي هئي ته ان ۾ ڪهڙي تبديلي آئي آهي، پنهون جي متي جا وار ۽ ڏاڙهي وڏيل آهي، ڪپڑا اڻ ڏوتل ۽ بغير استري جي پهريل هئس. جسم ڪمزور هجڻ جي باوجود هلڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ غير معمولي جوش هو. اکين ۾ ڪيترن ڏينهن جو اوجاڳو هجڻ جي باوجود کيس ساڳي توانائي، روشنائي ۽ يقين ائين ٻيئو هو جيئن بلوچستان جا ٻهاڙ.

فري جي اکين ۾ پنهون جي بالڪيڻ جون يادون تري آيون ته ڪيئن پنهون جڏهن گهر اندر داخل ٿيندو هو ته پوري جوش سان رڙ ڪري چوندو هو ته "آيي ماڻ اچي ويو آهيان"

ان جي سڏ ۾ ڪيڏي سڪ ۽ پيڻ لاءِ ڪيڏي اُڪير پوشيده هوندي هئي. هن کي ياد اچي رهيو هو ته پنهون هن اڳيان جڏهن بلوچستان جي سرزمين ان جي آزادي ۽ خوشحالي لاءِ تقريرِ ڪرڻ شروع ڪندو هو ته اهو جڻ هن کي بيحد فطري لڳندو هو. هو ڪيئن نه مضبوطيءَ سان پنهنجين ڳالهين کي دهرائيندو ۽ دليل ڏيندو ويندو هو

. فري کي ياد آيو ته هو ڪيس ڏسي چوندي هيس ته وڌيڪ سمجهه سان ڳالهاءِ. دليلن کي پختو ڪر. تڪڙ نه ڪر. ڪنهن به شيءِ کي بيان ڪرڻ کان اڳ ان جي حقيقت کي ڄاڻي وٺ. پنهون پوءِ پنهنجن ڳالهين جو جائزو وٺندو هو. ڇاڪاڻ ته ڪيس ان ڳالهه جو يقين هو ته پُختن دليلن کان سواءِ هو اڳتي وڌي نه سگهندو. فري کي لڳو ڇڙ هاڻ اهو وقت اچي ويو آهي.

ڪورٽ جي ڪمري ۾ موجود ماڻرن ائين سمجهيو ته پنهون به ڇڙ انهن جو ئي پٽ آهي جيڪو انهن جي سامهون بيٺو آهي. هائو ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن بلوچستان جا مڪيہ ڏاها کنيي گم ڪيل نوجوانن جي ماڻرن جي همت جرئت ۽ محبت تي لکڻ ويهندا چو ته اڄوڪي بلوچستان جي دردناڪ تاريخ ۾ ماڻرن جو حوالو ڏيڻ کان سواءِ بلوچستان جي تاريخ اڻپوري سمجهي ويندي تڏهن اهو اپياس ئي مڪمل سمجهيو ويندو انهن جا پُٽ حيات به آهن يا نه پر هڪ ماءُ پنهنجي پٽ جي اڇڻ جو انتظار پوري حياتي پوڳيندي ۽ پنهنجون اکين جو انتظار ۽ نرڙ جون چميون دروازن جي چوکٽ هيٺان لڪائي رکندي ته جيئن تاريخ ماءُ جي مهانتا کي ياد رکي.

سرڪاري وڪيل ڪجهه دليل ڏنا. تنهن کان پوءِ جج بچاءَ جي وڪيل مسٽر ڪيتران کي دليل مڪمل ڪرڻ جو چيو. مسٽر ڪيتران جڏهن دليل ڏيڻ شروع ڪيا ته ڪورٽ ۾ خاموشي ڇانئجي وئي. ماڻهن پنهنجا ساهه روڪي رکيا هئا. هن پهريان ته ڪورٽ جي وقار تي ڳالهايو جنهن پنهون جي بازيابي کي يقيني بڻايو ان کان پوءِ هن عرض ڪيو ته آزادي هڪ مهان لفظ جو نالو آهي. هر ماڻهو کي قدرت جيئڻ جو پورو حق ڏئي ٿي ته جيئن هو پنهنجي اندر ۽ باهر کان ڪي اڻ ڏٺل دنيا کي ڳولي ۽ انهن کي سمجهي سگهي. هر انسان پنهنجي نندبڻ کان انهن ڳالهين جي تلاش ڪري ٿو ۽ پوري حياتي ائين ڪندو رهي ٿو اها تلاش روحاني طور هنن کي مضبوط ڪري ٿي ته جيئن هي زمين ۽ ماڻهن سان اُٽانهين محبت ڪرڻ جي لائق ٿي سگهن. هنن نوجوانن کي ڪا به سزا ڏيڻ وقت انهن واقعن جي پوري چنڊ چاڻ ڪرڻ گهرجي. جنهن سبب ڪري هي نوجوان حڪمرانن جي پاليسين جو

حصو ٿيڻ بجاءِ پنهنجي زمين ۽ ماڻهن جو پرجهلو ٿي بيهن ٿا. هڪ نوجوان ۾ سڀي انسان ٿيڻ جون ڪيتريون ئي صلاحيتون پوشيده هونديون آهن پر هڪ رياست انهن تي ويساه ڪرڻ جي بجاءِ انهن جي جسم ۽ روح کي گم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي. نوجوانن کي صحيح نالن سان ۽ صحيح مقصد سان نه سڏيو ويو ته بلوچستان سميت پوري ملڪ ۾ خوفناڪ صورتحال پيدا ٿي سگهي ٿي. مان عدالت کي درخواست ڪيان ٿو جيئن ته پنهون مٽان کوبه ڏوهه ثابت نه ٿي سگهيو آهي. لهٰذه هن کي آزاد ڪيو وڃي.

❊

(37)

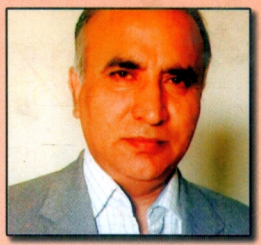
هن واقعي کي سمجهڻ لاءِ بلوچستان جي تاريخ کي سمجهڻ ضروري آهي، هي ائين آهي جيئن فاشزم مجبورن کي معاهدا ڪري ۽ ان کان وري انڪار ڪري، ڪنهن کي شريڪ ڪري ۽ ڪنهن کي ڌار ڪري، بلوچستان جي تاريخ اهڙن نام نهاد معاهدن ۽ انڪارن سان پري پئي آهي. پنهون رواني سان ڳالهائيندو پئي ويو. پريس ڪلب ۾ صحافين کان علاوه پنهون جا دوست ۽ ساٿي شريڪ آهن.

اهو سمجهڻ ڪنهن حد تائين درست آهي ته ورهاڳو ۽ بلوچستان کي جبراً پاڪستان ۾ شامل ڪرڻ تاريخ جا به وڏا الميا هئا. جنهن جو انجام اسان سڀ ڏسي رهيا آهيون. ورهاڳي کان اڳ هن خطي جون سموريون تحريڪون سياسي تحريڪون هيون جيڪي بعد ۾ نئين ملڪ پاڪستان جي وجود اچڻ کان پوءِ ختم ٿي ويون يا مذهبي ۽ نسلي صورت ۾ تبديل ٿي ويون آهن. سرمائيداري هميشہ کان هن ملڪ جي جاگيردارن تي پاڙيو آهي پر هي پهريون پيرو آهي جو رياست سڌيءَ طرح فوج کي واضح طور اختيار ڏئي عالمي سرمايي ۾ پاڳي پائيوار ڪيو آهي. هنن گوادر جي ماڻهن جي زمين سرڪاري تحويل ۾ وٺي ڇڏي آهي. ان مان ظاهر آهي گوادر جي ترقيءَ وارو منصوبو مساوات ۽ انصاف تي ٻڌل ناهي. هنن جو قومن ڏانهن رويو ڪجهہ اهڙي قسم جو آهي

بلوچ نوجوان هاڻ مختلف انداز ۾ سوچي رهيو آهي. هن پنهنجن اکين آڏو سڀ ڪجهہ ٽيندي ڏٺو آهي. هنن سردارن پاران ٽيندڙ تذليل کي به پوڳيو آهي ته رياست جي فاشزم کي به. هنن پنهنجا رشتا دنيا جي فڪري ۽ انقلابي نظرين ۽ تحريڪن سان جوڙيا آهن ته پنهنجي

زمين جي ماڻهن جي حقن ۽ مفادن جي حفاظت ڪرڻ جي صلاحيت ۾ پيدا ڪئي آهي. مان بلوچستان جي سياسي ۽ انقلابي تحريڪن جي تاريخ رقم ڪرڻ چاهيان ٿو جيڪا بلاشبہ شاندار آهي. جيڪا اسان کي اهو سمجهڻ ۾ مدد ڪندي تہ نو آبادي جي زماني ۾ تحريڪن جي صورت ڪهڙي هئي ۽ هاڻ ڪيئن آهي؟ ان سان اسان پنهنجي مستقبل جي تحريڪن جي تعمير ڪري سگهنداسين. مان هتي اها ڳالهہ ٻہ ڪرڻ چاهيندس تہ بلوچ سماج تيزي سان تبديل ٿيندڙ سماج ناهي. هن سان قدم ملائي هلڻ جي ضرورت آهي. هن سماج پنهنجي اندر شاندار ۽ ڪنور روايتن کي قائم رکيو. جنهن جو رد عمل ان مان ئي تلاش ڪرڻو پوندو. منهنجي دل ۾ بلوچ روايتن لاءِ عزت آهي ڇاڪاڻ تہ ان ۾ رواداري. انصاف ۽ جمهوري لاڙا موجود آهن. اها وضاحت ضروري آهي تہ اسان جڏهن گل خان نصير جي شاعريءَ جو ذڪر ڪيون ٿا تہ ان مان مراد قومن جي سياسي. سماجي ۽ معاشي آزادي آهي. پنهون آزادي کان پوءِ ڪوئٹا جي صحافين اڳيان پنهنجي پهرين گفتگو ۾ اُهي ڳالهيون ڪيون.

❊

ڪجھ ماڻھو تھذيبي ۽ ترقي پسند تحريڪن ۾ پنھنجو مقام پاڻ طئي ڪرڻ جي بجاءِ پڙھندڙ ان جي لکڻين کي پڙھي ان جو مقام طئي ڪندا آھن. دراصل اھوئي ڪنھن رائيٽر جو اصل مقام ٿئي ٿو.

منظور ٿھيم جي لکڻين ۾ احساس جي شدت، تھذيب، ترقي پسنديءِ، قدرت، فطرت، آزادي جو سڏ ۽ فڪر جي گھرائيءَ جو اظھار ملي ٿو ۽ موجوده خود پرستي ۽ خود غرضيءَ واري دور ۾ اھڙيون لکڻيون ئي عالمگير اھميت اختيار ڪن ٿيون. عالمگيريت جو قطعي اھو مقصد ناھي تہ موجوده دور جي رائيٽر ۽ شاعرن کي محبت ۽ عشق جي خوبصورت گيتن کان روڪيو وڃي يا اھڙا گيت جيڪي انسان جي اکين کي ڳوڙھن سان تر ڪن ٿا. پر عالمگيريت جو مقصد آھي، پنھنجن خيالن کي وسعت ڏيڻ ۽ لامحدوديت ۾ حد جو تعين ڪرڻ.

منظور جي لکڻين ۾ محب وطني ۽ عالمگيريت جا ٻئي احساس شدت سان محسوس ٿين ٿا. اھو احساس معجزاتو يا حادثاتي ناھي. اھا چونڊ گھڙ مرحلاتي ۽ لڳاتار جاڳ_اجاڳ جو ثمر آھي. فوڪ وزڊم يا عوامي ڏاھپ کان جديد ورچوئل ريئلٽي تائين ھڪ رائيٽر جو سماجي شعور ۽ ان جي اظھار جي گھڙ رنگيءِ گھڙ رخي ساڻ_ سڏ ماڻھن ۽ ڌرتي جي وسيلن ۽ ورڇ واري ڳانڍاپي کي گھرائيءَ سان سمجھڻ کان پوءِ نڪري ۽ سنورجي ٿو.

منظور پنھنجي پھرين ناول "گذري وئي برسات" ۾ ڪامل اعتماد سان نظر آيو. زندگي جي مسلسل ڊوڙ، فطري جھان جي نہ رڪندڙ وھڪ جيڪا ڪنھن بہ درجا بندي يا خاني سازي کان مٿاھون ھجڻ جي باوجود رائيٽر جي لکڻين کي پڙاڏو ڏئي ٿي.

پنھون بہ جڙ ان عالمگيريت جي احساس جو تسلسل آھي. ڪنيي گم ڪيل ماڻھن جي گھر پاتين جي انتظارن ۾ اوجاڳيل اکين جي درد ڪٿا آھي. ھيءُ ناول ماڻھو کي سگھ بہ ڏئي ٿو تہ سمجھ بہ ۽ ھزارين سوال جن جي ڪنھن ھڪ جو بہ جواب ڏيڻ جي جرئت، صلاحيت ۽ حيثيت نہ رياست وٽ آھي، نہ سردارن وٽ. چاڪاڻ تہ اھي سوال ڪنھن ماءُ جي ڳوڙھن جھڙا آھن.

اشو ٽاما